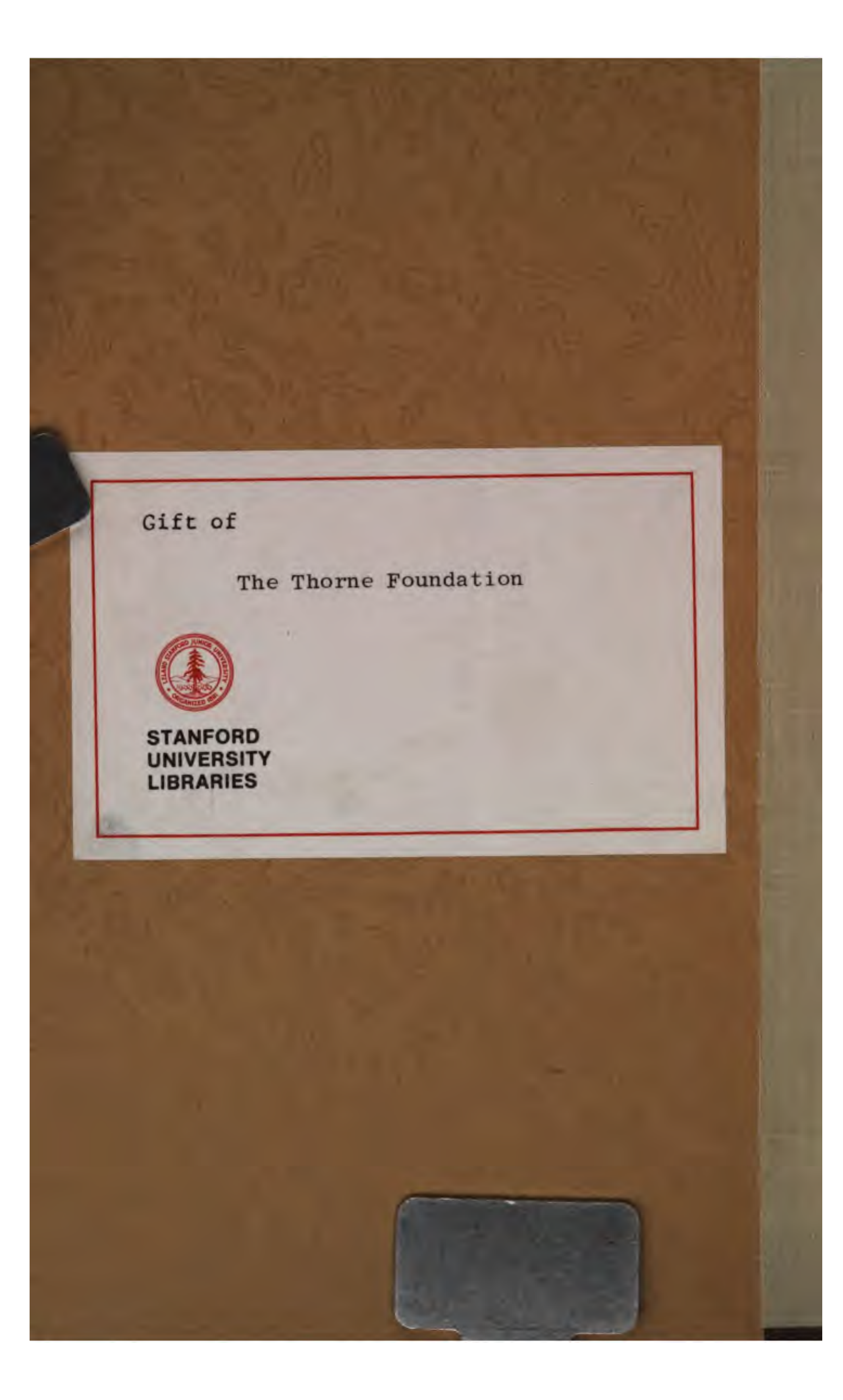
Gift of
The Thorne Foundation
STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES

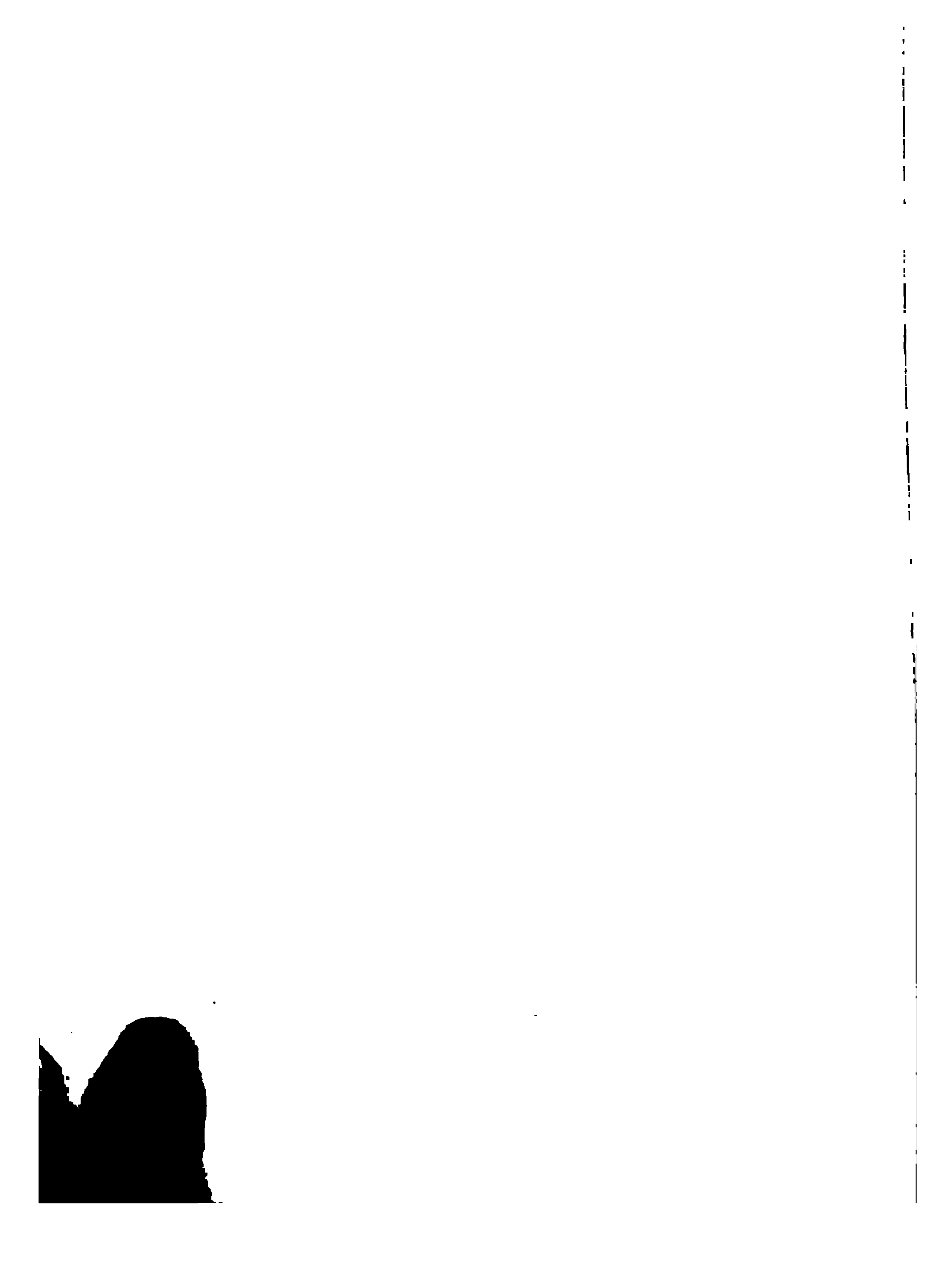

Kareev, N. I

Н. Карѣевъ.

ЕТЮДИ

ВЪРХУ

ЕКОНОМИЧЕСКИЯ МАТЕРИАЛИЗМЪ.

Прѣвелъ

Д.

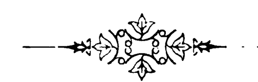

ВАРНА.
Скоро-печатница „ЗОРА“ на *П. Н. Икономовъ.*
1897.

е недостойно, щомъ то има отношение и къмъ такива трудове, авторитѣ на които, — възъ основа на исторически данни и изобилни факти изъ живота, — градятъ своитѣ абстракции въ несъгласие съ основния принципъ на економическия материализмъ. Въ такъвъ случай, здравия разумъ прѣпоржчва само критическо отношение къмъ респективния трудъ. Единъ отъ „умразнитѣ противници“ на економическия материализмъ се счита у насъ и проф. Н. Карѣевъ — автора на настоящата книга. Въ сжщность, обаче, проф. Н. Карѣевъ не е такътъ противникъ на това учение за да се гледа на неговитѣ трудове съ умраза и недовѣрие отъ страна на нашитѣ послѣдователи на економич. материализмъ. Така мислимъ ний, защото, първо економическия материализмъ учи, че рѣшаващия факторъ въ историята е исключително економиката и второ, че историята на народитѣ е нищо друго, освѣнъ история на борбата на класитѣ, водена върху економическа почва, която борба съставлява и единствената реална материя на историческата наука; а вслѣдствие на това идеализма се исхвърля съвършено изъ областьта на тълкуванието на историята — за психологията не се признава никакво значение въ нея. Г. Карѣевъ не отхвърля това съвършено: той пъкъ пише, че не трѣбва да се признава никаква истиность, нито за економическото, нито за психологическото само направление въ историята, щомъ едното отъ тѣхъ е насочено да отстрани съвършено другото; и още, както едното, тъй и другото сж напълно вѣрни, щомъ тѣ служжтъ за взаимно допълнение едно на друго. И дѣйствително, въ това нѣма нищо умразно. Проф. Карѣевъ казва още, че трѣба да се прави разлика между *економическия материализмъ*, въ тѣсния смисълъ на думата, и *економическото направление* въ историографията, което състои въ признаванието на твърдѣ голѣмо значение и за економическия животъ, когато пъкъ економич. материализмъ, теоретически приема само економиката за реална основа на историята. И тукъ, тъй сжщо нѣма нищо умразно; но това е една „еклектическа каша“ ще кажжтъ нашитѣ економически материалисти; да, но това голословие не е крити-

ка, а напротивъ, то говори само за несъстоятелностьта на неговитѣ автори . . . .

Нашата литература е лишена отъ какъвто да било трудъ, съ научно критическо отношение къмъ економич. материализмъ, а това ни даде потикъ за прѣвеждането на настоящата книга.

Освенъ тѣзи бѣлѣжки, се считамъ задължен да дамъ и нѣкои необходими обяснения върху прѣвода. Книгата въ оригинала се състои отъ 15 статии и 2 приложения. Но понеже не всичкитѣ иматъ общъ характеръ, а нѣкои отъ тѣхъ се касаѭтъ до частни полемики, водени въ руския периодически печатъ, то счетъхъ за умѣстно да изоставя послѣднитѣ, като напечатамъ само първитѣ, понеже само тѣ, споредъ менъ, прѣдставляватъ истински интересъ за българския читатель върху дадения прѣдметъ. Изоставени сѫ статиитѣ: „Економическото тълкувание на историята“ отъ Роджерса; „Мнѣнията на нѣкои руски учени върху економическата история;“ „Опитъ за основание на економическия материализмъ въ книгата на Лориа;“ „Възгледа на Лакамба върху економич. факторъ, като на първенствуѭщъ въ историята;“ „Економически яматериализмъ въ „критическитѣ бѣлѣжки“ на г. Струве;“ „Економич. материализмъ въ „Монистическия възгледъ на историята“ на г. Белтова;“ „Отношението на критицитѣ на г. г. Струве и Белтова къмъ економич. материализмъ;“ „Възгледа на г. Туганъ-Барановски върху значението на економическия факторъ въ историята“ и втората статия отъ приложението, която служи като допълнение къмъ послѣднитѣ двѣ глави. Измѣнихъ сѫщо и названието на книгата, като, вмѣсто „Стари и нови етюди“. . . ., поставихъ „Етюди“. . . . .; а това не прѣчи ни най-малко на съдържанието, както се види и отъ прѣдговора на автора.

Ще бѫдемъ напълно задоволени, ако сполучимъ да раздвижимъ поне умоветѣ на нашитѣ младежи, навикнѫли да работѭтъ само върху еднообразието, като имъ даваме настоящитѣ критически студии върху економическото обяснение на историята.

Варна, Априлъ 1897. **Д.**

Прѣдговоръ.

Учението за економическия материализмъ, което за пръвъ пжть биде формулирано прѣди петдесеть години, едва въ послѣдньо врѣме станж прѣдметъ на литературна пропаганда и обществено разискване, както на западъ (главно въ Германия), тъй и у насъ. Къмъ числото на причинитѣ, които сж съдѣйствували за распространението на това учение, трѣбва да се отнесжтъ, отъ една страна, успѣхитѣ, направени на послѣдъкъ отъ научното разработване на економическата история, а отъ друга страна, свръзката, въ която се намира това учение съ една отъ твърдѣ виднитѣ съврѣмени обществени течения. Въ настящата книга ний подлагаме на разборъ теорията на економическия материализмъ, главнитѣ резултати на когото могжтъ да бжджтъ изразени въ слѣднитѣ три положения (тези). Първо, прѣди половинъ вѣкъ основната идея на това учение е била исказана съвършено догматически; та и до день днешенъ тя си остава пакъ съвършено безъ научно основание, тъй като цѣлата найнова литература на економическия материализмъ прѣдставлява отъ себѣ си само редъ отъ развития и приложения на основния принципъ, който, обаче, никога не е билъ прѣдметъ на дѣйствително научна аргументация. Второ, ако въ послѣдньо врѣме разработването на економическата история и да прави все по-голѣми и по-голѣми успѣхи и ако даже въ това разработване и да вѕематъ участие нѣкои автори, които се считатъ за партизани на економическия материализмъ, то туй явление се обяснява не отъ специалното влияние на доктрината на економическия материализмъ, а отъ общитѣ условия на съврѣменостьта, които все по-вече и по-вече указватъ на важното значение на економическия факторъ въ обществения животъ; отъ друга

страна, то се обяснява още и съ развитието на историческата наука, която все по-вече и по-вече разширява прѣдмета на своето знание и умножава подлѣжащия на разработвание материалъ. Третьо, економическия материализмъ като учение, което се стрѣми да обясни цѣлата история отъ едно само економическо начало, самъ по себѣ си не трѣбва да се счита нито за необходима основа, която прѣдлага на обществото извѣстни искания, нито неизбѣженъ изводъ отъ това прѣдложение. Кѫсо казано, научното и обществено движение въ двата тѣзи интереса, защитници на които се явяватъ партизанитѣ на економическия материализмъ, ни най-малко не изискватъ да се признае истиностьта на това учение. А то само и до сега си остава особенъ родъ историологически догматъ, понеже въ основата си има мисъль, която се приема за безусловна истина, безъ ни най-малкото опитвание да бѫде тя научно основана.

На тази книга ний даваме название „Стари и нови етюди.“ Прѣди всичко, това сѫ дѣйствително етюди, т. е. отдѣлни статии, написани по-вечето по поводъ на разни книги, излѣзли въ послѣднитѣ години и които се касаѭтъ до взаимнитѣ отношения на историята и политическата економия. Такива сѫ статиитѣ: „Политическата економия и теорията на историческия прогресъ“ (Историческое обозрѣніе 1891 г.), „Економическото направление въ историята“ (Юридическій Вѣстникъ 1891 г.), „Бѣлѣжки върху економическото направление въ Историята“ (Историческое Обозрѣніе, 1892 г.), „Източницитѣ на историческитѣ промѣни“ (Русское Богатство, 1892 г.), „По поводъ на новата формулировка на материалната история“ (Историческое Обозрѣние, 1892 г.) и „Новъ опитъ за економическо основание на историята“ (Русское богатство, 1894 г.). Най-главнитѣ възгледи, исказани въ тѣзи статии (освенъ послѣднята) ний резюмирахме, систематизирахме и значително допълнихме подиръ това въ статията „Економическия материализмъ въ историята,“ напечатана въ „Вѣстникъ Европи“ отъ 1894 г. и излѣзла послѣ въ сборника отъ статиитѣ на автора, изданенъ подъ заглавието „ Историко-философски и социологически етюди.“ Тази послѣднята именно ста-

тия ний поставяме въ основата на първата половина отъ настоящата книжка, спазвайки реда на изложението и една значителна часть отъ самата статия. Останжлото, обаче, замѣняваме съ прѣпечатванието на цѣли други статии, или само съ голѣми извлѣчения отъ тѣхъ, като прибавяме и голѣми извлѣчения изъ друга една наша статия, помѣстена въ „Историческое Обозрѣніе“ отъ 1895 г. подъ названието „Новъ трудъ по теорията на историята.“ Къмъ тѣзи „стари“ части въ настоящата книжка сж прибавени и съвършено нови, които се появяватъ за пръвъ пжть въ печата въ видъ на значителни допълнения къмъ прѣжнитѣ статии и въ видъ на отдѣлни глави, написани специално за тази книга. Такива сж, първо, страницитѣ, въ които се излага чисто економическо учение на Маркса (50—61), и страницитѣ, посвѣтени на разбора на историологическитѣ възгледи на Лафарга и Меринга (103—108), а освенъ туй и нѣкои по-незначителни добавки[1]). Второ, това сж и нови глави,[2]) въ които се разглеждатъ книгитѣ на г. г. Струве и Белтовъ, които предизвикахж твърдѣ силна полемика въ нашия периодически печатъ. Въ тази полемика, обаче, първенствующа роль играеше съвсѣмъ не самия економически материализмъ. Подиръ това иде главата, посвѣтена на разглежданието на тази полемика, до колкото послѣднята се касае до нашия прѣдметъ. Освенъ това, въ врѣмето на печатанието на тази книга, намъ се удаде да се запознаемъ съ една встжпителна лекция, съставена въ духа на економическото обяснение на историята, и ний посвѣтихме нѣколко страници за разглѣжданието на тази лекция. Заключителната глава къмъ цѣлата ни настояща книга е тъй сжщо ново написана. Ново е написано сжщо и едното отъ двѣтѣ приложения къмъ текста на книгата. Възъ основата на това автора имаше право да назаве своята книга „Стари и нови етюди.“

Както въ прѣжнитѣ статии, посвѣтени на въпроса за економическия материализмъ, така и въ тази книга ний стоимъ исключително на теоритическо гледище, като разглеждаме въпроса по отношение на това, до колко той правилно и основателно свеж-

---

[1]) и [2]). Тѣзи части у насъ сж изоставени. *(Прѣв.)*.

да цѣлата история къмъ економията само, и сѫществува ли у партизанитѣ на това свеждание извѣстна научна аргументация. По нашето мнѣние, рѣшението на тоя въпросъ въ единъ или други смисъль, ни наймалко не обуславя такова или друго нѣкое, рѣшение на другитѣ въпроси, — именно въпроситѣ отъ практическо свойство, — които заематъ първенствуѭще положение у всичкитѣ партизани на економическия материализмъ. Ето защо при разглеждането на Струве и Белтова, ний оставяхме съвършено на страна всичко, което нѣма право и непосрѣдствено отношение къмъ економическия материализмъ. Послѣдния се стрѣми изобщо да стане историко-философска теория, т. е. учение за това, което е и какъ е то; а не за това, кое трѣба да бѫде и не за това, какво трѣба да се прави за испълнението на извѣстна обществена програма. Въ качеството на такава именно историко-философска, абстрактна теория ний разглеждаме економическия материализмъ, като не се касаемъ никакъ нито до тѣзи конкретни явления, нито до тѣзи практически съвѣти, по поводъ на които произлезе въ нашия периодически печатъ полемиката слѣдъ появяванието на двѣтѣ названи книги. Ний мислимъ, най-сѣтнѣ, — та именно така излиза и въ дѣйствителность, — че партизанитѣ на економическия материализмъ напраздно градѭтъ своята оцѣнка за съврѣменото положение на Росия, а заедно съ това и своитѣ практически съвѣти — върху доктрината за економическия материализмъ. Така мислимъ не заради това само, че послѣднята сама не е доказана, но поради туй, че и да е доказана даже, пакъ въ сѫщность не би могла да служи като основа на сѫжденията за толкова сложната съвъкупность на конкретнитѣ явления, каквато прѣдставлява отъ себѣ си окрѫжаѭщата ни дѣйствителность. Отъ друга страна, и съ пълното падание на економическия материализмъ, пакъ нѣма да бѫде никакъ расклатено извѣстното разбирание на съврѣменостьта и задачитѣ на най-близкото бѫдѫще, — само ако то дѣйствително бѫде резултатъ на научното изслѣдвание на фактитѣ, а не на подлаганието имъ въ полза на извѣстенъ, по-рано приетъ възгледъ.

Въ заключение молимъ да се гледа на тази кни-

га, именно като на етюди, на които задачата никакъ не се състои въ това, да даде пълно, систематическо и окончателно (исчерпвавжще) разглеждание на въпроса върху економическия материализмъ. Върху това направление, по всѣка вѣроятность, ще имаме случая да пишемъ още по поводъ на новитѣ трудове, които иматъ извѣстно отношение къмъ прѣдмета. Напр., въ дадената минута азъ имамъ на ржка едно съвършено ново (1895 г.) съчинение отъ халлския професоръ по правото Р. Щаммлеръ, озаглавено „Стопанството и правото отъ гледна точка на материалистическото разбиране на историята *).“ Това е единъ голѣмъ трудъ (668 страници сгжстенъ печатъ), върху когото азъ мислж да дамъ отчетъ на руската читающа публика въ едно отъ нашитѣ периодически издания.

Спб., 15 Януари 1896.

Н. К.

---

*). Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung. Eine socialphilosophische Untersuchung. Leipzig. 1895. Отношението на автора къмъ економическия материализмъ е критическо. Съжалѣвамъ, че нѣмамъ още съч. на Тремереля „Le marxime,“ за сжществуванието на което зная само отъ вѣстницитѣ. Ако и то се касае до економическия материализмъ, то и за него ще бжде даденъ отчетъ.

I. Встѫпление.

Економическото или материалистическото възрѣние въ историята, за което се говори толкова много въ настояще врѣме, се стрѣми да измѣсти противоположното му историческо миросъзерцание, което е господствувало по-рано и се е заключавало въ обяснението на историческия процесъ посрѣдствомъ психологическото, или идейно начало. Въ спора между историческия идеализмъ и историческия материализмъ историка трѣбва да заема положението на, тъй да се каже, дружествения неутралитетъ. Идеалистическото обяснение на историята, което има своитѣ дѫлбоки основи въ минѫлото на нашата наука и въ самия животъ, който се изучава отъ неѭ, страда не малко отъ едностранчивость, и въ тая смисъль възникването на материалистическото мировъзрѣние е било крачка направена напрѣдъ въ пѫтя на изяснението сѫщностьта на историческия процесъ; но ако и развитието на науката, и самия исторически животъ да сѫ дали извѣстни и при това твърдѣ здрави основи за новата гледна точка, то — до колкото послѣдната става исключителна — и тя сѫщо ни се прѣдставлява едностранчива, а слѣдователно, и не напълно права, за да измѣсти съвършено прѣжнята гледна точка. Историка, т. е. прѣдставителя на науката, който се стрѣми къмъ всестраното разбиране на културния и социаленъ животъ на человѣчеството, какъвто той се явява въ историческия опитъ, — въ спора между идеализма

и материализма трѣба да заема именно едно неутрално положение: и психологическото, и економическото направление въ историята за него сж *еднакво вѣрни,* до колкото тѣ, като иматъ своитѣ научни основания, допълнжтъ едно друго — и *еднакво невѣрни,* щомъ едното се стрѣми съвършено да отстрани другото. Тази мисъль рано или кжсно, мислимъ, трѣба да стане общо достояние; и въ историята на развитието на основнитѣ историко-философски концепции ще се повтори извѣстния диалектически законъ на Хегеля, прилагаемъ, както ще видимъ, отъ самитѣ економически материалисти къмъ историческия процесъ. Въ историята на разбирането основитѣ на културно-социалното развитие на человѣчеството, обяснението на *цѣлото* това развитие отъ *едно* духовно начало е било първия моментъ, т. е. тезиса, необходимостьта на когото може да бжде доказана исторически. Цѣлъ редъ отъ твърдѣ важни при това явления отъ историческия животъ, не могжтъ да бждтъ обяснени съ това начало, и се пакъ може исторически да се оправдае възникването на противоположната гледна точка, съставляюща втория моментъ, или антитезиса: като указва на факти, необясняеми съ първата точка на гледание, като открива истинския имъ източникъ, новото направление е отишло още по-далечь, като се опитало да обясни економически и тѣзи даже факти, които напълно удовлетворително се обясняватъ отъ психологията. Колкото по-силна се явява тенденцията на економическия материализмъ къмъ измѣстяние на психологията изъ тая область, въ която психологическото обяснение се явява най-законно, толкова по-вече и по-вече ще става очевидна несъстоятелностьта на економическия материализмъ въ ролята на всеобемляюща теория на историческия

процесъ, тъй сжщо както и по-рано е станжла очевидна несъстоятелностьта на психологическия идеализмъ въ сжщата роль, щомъ се открила въ историята страна, която е изисквала економическо обяснение. Слѣдъ първия и втория моменти се пада да настжпи и трети моментъ: едностранчивостьта на тезиса и антитезиса ще намѣрятъ своето примирение въ синтеза, като изражение на пълната истина. Въ какво ще се заключава тоя синтезъ, затова тукъ нѣма да говоримъ. Считаме за нуждно да се ограничимъ само съ нѣкои съображения, които по нашето мнѣние доказватъ необходимостьта отъ синтеза на идеалистическата и материалистическа гледни точки.

Единственото реално сжщество, съ което има работа историята, е человѣческата личность. Само человѣческитѣ личности мислятъ, чувствуватъ, желаятъ, наслаждаватъ се и страдатъ, поставятъ си цѣли и се стрѣмятъ къмъ достиганието имъ, т. е. дѣйствуватъ. Народитѣ и държавитѣ съ своитѣ правителства, общественитѣ класи, съсловия и партии и т. н. се състоятъ отъ отдѣлни личности, отъ възгледоветѣ, настроенията и побужденията на които се опрѣдѣля направлението на дѣятелностьта на всѣка такава група. Културнитѣ и социални форми сжществуватъ само въ личноститѣ или чрѣзъ личноститѣ. Но всѣка человѣческа личность, като се състои отъ тѣло и душа, води двоякъ животъ — физически и психологически, като не се явява прѣдъ насъ нито исключително плъть съ нейнитѣ материални потрѣбности, нито пъкъ исключително духъ съ неговитѣ морални и интеллектуални потрѣбности. И въ тѣлото, и въ душата на човѣка има отдѣлни потрѣбности, които искатъ своето удовлетворение и които поставятъ всѣка една личность въ различ-

ни отношения къмъ външния миръ, т. е. къмъ природата, и къмъ другитѣ хора, т. е. къмъ обществото; и тѣзи отношения сѫ отъ двоенъ характеръ. Человѣкъ се нуждае отъ храна, облекло, жилище, и на почвата на тѣзи потрѣбности на человѣка възниква неговото чисто материалистическо, ако може тъй да се каже, отношение къмъ природата; но сѫщата тази природа прѣдизвика и неговото духовно отношение къмъ себѣ си, като се явява прѣдметъ за любопитство на негова умъ: отношението на човѣка къмъ природата, въ зависимость отъ физическитѣ и духовни потрѣбности на личностьта, създава отъ една страна разнитѣ родове искуства, назначени да обезпечѫтъ материалното сѫществувание на личностьта, отъ друга страна създава цѣлата умствена и нравствена култура, т. е. митологията и религията, философията и науката, литературата и художествата, които служатъ за удовлетворение на духовнитѣ потрѣбности на личностьта. Да се обяснява економически възникването на разнитѣ видове на теоретическото отношение на человѣка къмъ външния свѣтъ (та и къмъ самъ себѣ си) къмъ въпроситѣ на битето и познанието; сѫщо както и възникването на безкористното творческо въспроизвеждание на външнитѣ явления (та и собственитѣ си замисли), би било толкосъ малко научно, колкото ненаучно би било и търсението причинитѣ за възникването на звѣроловството, скотовъдството, земледѣлието, промишленостьта, търговията и паричнитѣ операции въ вѫтрѣшния психически животъ на человѣка.

Взаимнитѣ отношения между личноститѣ, които създаватъ обществения животъ, сѫщо тъй иматъ двоенъ характеръ. Сѫществуванието на обществото е немислимо безъ психическо взаимодѣйствие между

отдѣлнитѣ личности, съставляющи това общество. И само върху почвата на това взаимодѣйствие възникватъ всичкитѣ явления на духовната култура на цѣлия народъ, размѣната на мислитѣ и настроенията и езика, като негово главно оръдие; сѫщо тъй и общитѣ прѣдставления и вѣрвания, възрѣния и знания, прѣдания и прѣдположения — като съдържание на духовната култура на цѣлия народъ или на нѣкоя негова часть; безкористния интересъ къмъ чуждото *азъ* и това чувство на симпатия или алтруизмъ, което е единъ отъ основнитѣ източници на морала, най-послѣ, и чисто духовната солидирность, която свързва въ едно цѣло, съ нематериалнитѣ възели на общия езикъ или общитѣ вѣрвания, хората отъ една и сѫща националность или едно и сѫщо вѣроисповѣдание.

Обществото, казахме, по никой начинъ не може да сѫществува безъ психическото взаимодѣйствие на неговитѣ членове, което лѣжи и въ основата на цѣлата негова духовна култура. Но обществото е тъй сѫщо немислимо и безъ това материално взаимодѣйствие между личноститѣ, което се заключава, не въ обмѣната на мислитѣ и настроенията, а въ размѣната на услугитѣ и продуктитѣ, лѣжащи въ основата на економическия и политически строй. Размѣната на услугитѣ и продуктитѣ би била невъзможна безъ психическото взаимодѣйствие, но и послѣдньото само по себѣ си, т. е. безъ участието на економическитѣ взаимоотношения, не би било въ състояние да сплоти помежду си отдѣлнитѣ личности въ едно цѣло. Тъй щото, обществото има двойна основа — психическа и економическа, духовно взаимодѣйствие и взаимоотношение върху почвата на материалнитѣ интереси. При това, обаче, духовната култура, като испитва на себѣ си въ по-голѣма

или по-малка степень влиянието на социалния строй, има главния си източникъ въ тѣзи отношения на личностьта къмъ външния миръ и къмъ другитѣ личности, които тъй или инакъ изникватъ върху почвата на нейнитѣ духовни потрѣбности и стрѣмления; а социалния строй, като се подхвърля на по-голѣмо или по-малко дѣйствие отъ страната на духовната култура, се основава прѣимуществено на тѣзи отношения на человѣка къмъ природата и къмъ другитѣ нему подобни, които (отношения) се обясняватъ съ нуждитѣ и интереситѣ на чисто материалното сжществувание на личностьта.

Идеалистическото направление на историологията би било съвършено право, ако човѣка прѣдставляваше единъ безплътенъ духъ, и ако споредъ това и интереса му къмъ външния миръ бѣше само интеллектуаленъ или естетически, а неговитѣ отношения спрямо другитѣ хора — само отъ морално свойство. Вслѣдствие на това и въ основата на народния животъ, напр., би лѣжала само психическа връзка, — безъ която впрочемъ, е немислимо никакво съобщение. Но това не сжществува, и идеалистическото направление би било не само едностранчиво, но и невѣрно, ако то, като не смѣе да игнорира фактитѣ, които иматъ происхождението си въ материалната страна на человѣческия животъ,— почнеше и тѣхъ да свежда къмъ чисто духовна основа. Сжщо тъй и економическия материализмъ би се оказалъ непрѣменно правъ, ако човѣкъ живѣеше само съ едни материални потрѣбности и стрѣмления и ако по тази причина, неговитѣ отношения къмъ природата и къмъ другитѣ хора би се опрѣдѣляли само отъ необходимостьта въ борбата съ тѣхъ или при тѣхната помощь да удовлетворява своитѣ потрѣбности, като: храна, облекло и жили-

ще и своето стрѣмление къмъ подобрѣние въобще на цѣлия материаленъ битъ. Но именно това въ дѣйствителность не сѫществува, и едностранчивостьта на економическия материализмъ прѣминава въ право несъотвѣтствие съ реалнитѣ отношения на обществения животъ, когато, — като нѣма възможность да отрича сѫществуванието и на друга страна въ тоя животъ, обясняема съ духовната страна на личностьта, — той се стрѣми да измисли и за всичкитѣ интеллектуални, морални и естетически явления чисто материална основа. Не е никакъ работа на историка или социолога да рѣшава философския въпросъ за взаимнитѣ отношения на духа и материята. Да ли спиритуализма или материализма е правъ — всѣкой отъ тѣхъ заема една позиция, изъ която, тъй поне ни се струва, никога не може да бѫде изгоненъ отъ своя противникъ. Или пъкъ и двата сѫ неправи, но въ такъвъ случай трѣба да си прѣдставляваме духа и материята само като проявления на една и сѫща извънопитна сѫщность. Въ всѣки случай тоя, който изучава обществото и неговата история, има работа съ несъмнѣната двоякость на материално-духовната природа на человѣка. Ако единственото реално сѫщество, което се изучава отъ историческата наука, е человѣческата личность, то трѣба тази послѣднята да се взема тъй, както ни ѭ дава опита, т. е. нито въ смисъль на единъ само духъ, нито пъкъ въ смисъль на една само плъть. Но нека да не се забравя при това, че само въ исключителни случаи въ тази или онази страна прѣобладава или духа или плътьта, и че болшинството отъ хората, и изобщо най-продължителнитѣ периоди отъ врѣмето, се характеризиратъ съ такива именно отношения между двѣтѣ страни на человѣческото битие, при сѫществуванието на

които не се атрофиратъ окончателно ни потрѣбноститѣ на душата, нито потрѣбноститѣ на тѣлото. Отъ тука, прѣдполагаме, станѫ съвършено ясна невъзможностьта да се свежда *цѣлия* исторически животъ къмъ *едно* начало, ако разбира се това начало не е нераздѣлната (цѣлата) человѣческа личность съ нейнитѣ духовни и материални страни, а само едната отъ тѣзи страни.

Ний не излагаме тукъ пълна теория на историческия процесъ и затова не разглеждаме въпроса за взаимнитѣ отношения, сѫществуващи между духовната култура съ нейната чисто-психическа основа и социалния строй съ неговата чисто-икономическа подложка. Ще си позволимъ само да прибавимъ, че само като се поставимъ на такава синтетическа гледна точка, която признава вѣрностьта на психологическия идеализмъ и на економическия материализмъ, до колкото тѣ сѫ допълватъ единъ други, и която възстава противъ двѣтѣ направления, щомъ едното се стрѣми да исключи другото, — само като се поставимъ на това именно гледище, ще ни бѫде възможно да схванемъ културно-социалния животъ на человѣчеството.

Такова е отношението ни къмъ прѣдмета на настоящитѣ етюди: това не е ни безусловно отричание, ни безусловно признавание, — това е критическо изслѣдвание, което не приема нищо на вѣра и което се стрѣми да намѣри обяснение и свое особно оправдание на положенията, които не могѫтъ да бѫдѫтъ признати за истина.

II. Происхождението на економическото направление въ съврѣменната историография.

Отъ екномическия материализмъ въ тѣсенъ смисъль трѣбва да се отличава економическото направление въ историографията, което се изразява не толкосъ въ теоретическото провъзгласение на економиката като основа на историята, колкото въ особения интересъ къмъ економическия животъ, който се проявява въ цѣлъ редъ отдѣлни работи отъ историческо съдържание. Такъвъ интересъ има своитѣ законни основания. И всѣки историкъ, който цѣни всѣстраното и пълно изображение на минѫлия животъ, трѣба да се радва, че една толкова важна страна на обществения битъ, която по-прѣди малко е обръщала вниманието на историцитѣ, е станѫла прѣдметъ на специаленъ интересъ, особено въ наше врѣме, когато економическитѣ въпроси получихѫ такова значение и въ практическия животъ. Отъ тази страна опасностьта за историческата наука и слѣдователно за научното разбирание на дѣйствителностьта начева да заплашва само тогасъ, когато въ името на интереса къмъ економическата страна на историята, наченѫтъ да отричатъ всѣко едно значение за другитѣ ѝ страни, или когато утвърждаватъ, че само економическата страна на историята може да бѫде прѣдметъ на чисто научно разработвание. Като признаваме законостьта и даже особената, — въ извѣстни отношения, — важность на економическото направление, ний по ни-

кой начинъ неможемъ да отричаме законостьта и на тъй сѫщо много важното чисто културно направление: отгдѣто и да произлиза исключителностьта, обаче, въ името на всѣстраното освѣтление на минѫлото, историка трѣба да дава отпоръ на налѣганията, стрѣмящи се тъй или инакъ да стѣснѭтъ задачата на историческата наука. Ний не бихме говорили върху това, ако не бихѫ се исказвали въ литературата мнѣния именно отъ този родъ; а тѣ се обясняватъ, споредъ насъ, съ тѣзи нови перспективи, които се открихѫ прѣдъ очитѣ на историцитѣ отъ изучванието на економическото минѫло на народитѣ. Туй, което произлезе въ това отношение съ економическото направление, прѣдставлява отъ себе си само единъ отъ частнитѣ случаи на общото правило: всѣкога именно, когато е произлизало сближение между историята и каква да е друга научна специалность, послѣднята винѫги до толкова е увличала нѣкоя часть отъ историцитѣ, — като внася въ тѣхната наука нови факти и нови гледища, — щото всичко останѫло като че се е забравяло отъ тази часть историци, или поне се е отмѣстяло на заденъ планъ.

Отъ една страна, въ изучванието на прѣдметитѣ, съ които се занимаватъ указанитѣ науки, се е внисала историческа точка на гледание, а заедно съ нея и исторически методъ; отъ друга — историцитѣ наченѫли да обръщатъ внимание и на явленията, които до това врѣме сѫ се разглеждали само теоретически. Въ първото отношение промѣната, която произлезе въ разнитѣ области на знанието е имала това значение, че явленията, които по-рано се вземахѫ, тъй да се каже, въ неподвижно битие, наченѫли да се изучватъ въ своето историческо развитие. И напр., теориитѣ на правото, на

литературата или на економическитѣ явления, които сѫ се считали обязателни за всичкитѣ епохи и народи, отстѫпили мѣсто на теориитѣ, въ които на пръвъ планъ се е повдигнѫла идеята за обусловеностьта на юридическитѣ, литературнитѣ или стопанственитѣ явления на извѣстно врѣме и извѣстно мѣсто. Съ това се е внесла една поправка въ прѣжньото теоретическо изучване, и поправка съ твърдѣ важни резултати за общитѣ възгледи върху сѫщностьта и вѫтрѣшнитѣ отношения на спомѣнатитѣ сфери отъ народния животъ, макарь, за сѫжалѣние, тази поправка често да се е стрѣмила даже да упразни и напълно законнитѣ гледища на прѣжнитѣ теории, далеки отъ историческото отношение къмъ своитѣ обекти. Несъмнѣно важно значение е имало и обращението на историцитѣ къмъ правото, къмъ литературнитѣ произведения и къмъ стопанския животъ, съ които сѫ се занимавали по-рано само професионалнитѣ юристи, естетицитѣ и економиститѣ: заедно съ присъединяванието отъ историцитѣ на нови прѣдмети къмъ старитѣ прѣдмети на своето занятие, тѣхниятъ умственъ крѫгозоръ се е разширявалъ, тѣ по-широко обхващали народния животъ, все по-дѫлбоко и по-дѫлбоко наченѫли да проникватъ въ неговитѣ тайни, макарь и тукъ работата имъ да не е лишена отъ едностранчивость и увлечения. Тѣзи послѣднитѣ можемъ да констатираме и въ това направление на историческата наука, на което е позволено да се даде названието економическо, подобно на това, както и въ самата политическа економия, тъй нарѣчената историческа школа, грѣши въ смисъль на нѣкои крайности, съ които се прокарва въ нея историческата гледна точка.

Историческото направление въ економическата наука и економическото въ историческата — се отна-

сѫтъ къмъ числото на сравнително кѫснитѣ явления. Сближението между историята и политическата економия е било прѣдшествувано отъ сближаването на историята съ другитѣ науки. И въ това отношение твърдѣ любопитни примѣри се явяватъ промѣнитѣ, станѫли въ изучаванието на правото и литературата, — двѣтѣ сфери на социално-културния животъ, играѭщи въ неѭ твърдѣ видна роль. За това именно тѣ рано сѫ станѫли самостоятелни прѣдмѣти на теоретическо обработвание. Нѣкои явления, възникнѫли върху почвата на двустраното сближение между историята и политическата економия, сѫ имали вслѣдствие на това прецеденти въ тѣзи факти, които сѫ се наблюдавали въ по-раннитѣ опитвания да се внесе исторически методъ въ теоретическото изучвание на разнитѣ сфери на народния животъ и да включи тѣзи самитѣ сфери въ крѫга на занятията на историята. За туй, ако историческата школа въ политическата економия и економическото направление въ историческата наука правѭтъ извѣстни грѣшки, то въ тѣзи грѣшки ний виждаме само едно повторение на едностранчивоститѣ и увлеченията, извѣстни намъ отъ други примѣри. Самото повторение на едни и сѫщи грѣшки въ разнитѣ научни направления, като указва на дѣйствието на нѣкои общи причини, може да служи и за иллюстрация на тѣзи теоретически положения, за развитието на които се посвѣщава тази глава на книгата. Ще кажемъ затуй нѣколко думи върху ходнитѣ явления, които се наблюдаватъ въ историята на сближението между историята, първо, съ юриспруденцията, второ, съ изучванието на литературата.

На всичкитѣ юристи и историци е извѣстно, че въ началото на сегашното столѣтие въ Германия изникнѫ тъй нарѣчената „историческа школа

на правото.“ Безъ да влизаме въ подробноститѣ на историята ѝ, ще укажемъ само на това, че туй научно направление е почнѫло да разглежда правото, не като неподвижна система отъ юридически норми, — за каквато правото се е прѣдставлявало на прѣжнитѣ юристи, — а като нѣщо движѫще се, измѣняѭще се, развиваѭще се. Какво важно значение е имала тази промѣна за юриспруденцията, е извѣстно на всѣки юристъ, запознатъ колко-годѣ съ историята на своята наука. И всѣки историкъ, отъ своя страна, добрѣ знае, че, благодарение главно на възникването на новото направление въ науката за правото, това послѣдньото почнѫ да обръща на себѣ си все по-голѣмо и по-голѣмо внимание отъ страна на прѣдставителитѣ на историческата наука; тъй щото и въ неѭ произлезе твърдѣ важна промѣна. Учението на историческата школа не веднажъ се е подфърляло на критика, между другото, и въ нашата литература, но до колкото ми е извѣстно, никой не е обръщалъ достатъчно внимание на слѣднитѣ два пункта: първо, въ историческата школа е имало силна тенденция да се противопоставя историческия възгледъ на правото, — като единствено и исключително вѣренъ, — на всичкитѣ други възможни въ тая область гледища; и въ силата на тази именно тенденция, това възрѣние понѣкога не е допускало сѫществуванието на научни истини, приложими къмъ всичкитѣ врѣмена, т. е. не е допускало това, което на езика на новата наука носи названието общи закони. Отъ друга страна, обаче, то е отричало тѣзи закони, а заедно съ тѣхъ — и общата теория на правото въ името на идеята за зависимостьта на правото отъ мѣстнитѣ условия, — зависимость, сѫществуѭща на всѣкждѣ и всѣкога, но не исключаѭща общитѣ начала

въ основата на националното разнообразие. Аналогично отношение, и може би още по-силно, ний срѣщаме у нѣкои прѣдставители на историческата школа въ политическата економия, отправено къмъ тѫй нарѣченото теоретическо направление: признава се само мѣстното и врѣменото, и въ името на него се отрича всичко постоянно и неизмѣнно, лѣжаще въ основата на видимото разнообразие, което прѣдставляватъ разнитѣ народи и епохи. Наистина, старата юриспруденция е погрѣшила въ стрѣмлението си да прави абстракции зъ всичко общо и вѣчно, (които абстракции сѫ израстнѫли върху почвата на едно опрѣдѣлено право, именно римското, въ което се е разглеждалъ „писания разумъ," както и теоретическата економия възвеждаше по-рано въ степеньта на всеобщитѣ и вѣчни истини и ония положения, които бѣха извлечени изъ наблюденията почти само надъ английската дѣйствителность въ края на минѫлото и началото на сегашното столѣтие. Но затова, и поставянието на цѣлия въпросъ за правото съ неговитѣ теоретически и практически разклонения исключително върху историческото глѣдище на мѣстнитѣ и врѣменни особености, бѣше една едностранчивость. Параллелно съ развитието на тово гледище въ юриспруденцията все по-вече и по-вече се прѣувеличаваше понѣкога значението на правото и отъ страна на самитѣ историци, които въ тоя новъ прѣдметъ, влѣзълъ въ крѫга на тѣхнитѣ знания, видѣхѫ нѣкакво откровение. Извѣстния юристъ-историкъ Вайтцъ направо, напр., заявява че всичко, което не се отнася къмъ областьта на правото, нѣма отношение и къмъ историята [1]). Добра иллюстрация на туй юридическо увлечение на историцитѣ ни да-

---

[1]) *Waitz.* Deutsche Verfassungsgeschichte. Kiel. 1865. I, 390.

ватъ слѣдящитѣ думи на проф. К. Н. Бестужевъ-Рюминъ за своитѣ студентчески години. „Подъ влиянието на четението на Кавелина, — говори той въ биографическия очеркъ на Ешовски, — у много млади хора се състави убѣждението, че историята на правото е най-важната часть на историята, че смѣната на учрежденията и юридическитѣ понятия напълно изразяватъ чрѣзъ себѣ си цѣлото историческо движение. Това мнѣние, обаче се е исказвало тогава и задъ университетскитѣ стѣни.“ Подъ влиянието на такова мнѣние се намираше и самия, който прѣдава сега тази любопитна черта на тогавашното научно настроение, и именно подъ неговото влияние, расказва той по-нататъкъ, „азъ отидохъ еднажъ (въ 1847) при М. П. Погодинъ и начеnжхъ да му развивамъ тази мисъль. Като ме изслуша, М. П. ми отговори съ една фраза: „а св. Сергия кждѣ ще дѣнитѣ съ вашия юридически характеръ [1])?“ Подобно увлечение между историцитѣ се забѣлѣзва и въ нашитѣ дни, съ тѣзи различия, че „юридическия характеръ“ е замѣненъ съ економическия.

Сжщото това е произлѣзло и при сближението на историята съ теорията на словесностьта, т. е. нерѣдко се е явявала готовностьта да се отрича всѣкакво друго отношение къмъ произведенията на литературата, освенъ чисто историческото, отъ една страна, а отъ друга, стрѣмлението да се сведе едва ли не цѣлата история къмъ една история на литературата. Казано инакъ, и тукъ сж били прѣувеличени, за историка, и значението на историческия ме-

---

[1]) Съчиненията на С. В. Ешовски. М. 1870. Т. I., стр. XXVII. Смисъльта на възражението е тази, че много исторически явления, напр. отъ нравствено — религиозенъ характеръ, които сж играли голѣма роль въ народния животъ, нѣматъ никакъвъ юридически характеръ. Това сжщото би могло да се каже и по поводъ на економическата основа.

тодъ въ изучаванието на литературата, и значението на изучаванието на литературата. За примѣри отъ увлечения отъ едина и другия родъ не трѣба да се ходи надалечъ.

Въ областьта на изучаванието на литературата, до прѣди възникванието на историческото направление, е господствувала естетическата критика, която оцѣняваше съдържанието и формата на литературнитѣ произведения възъ основа на установени правила и положения. Но въ естетическо отношение, въ литературата имаше, отъ научна гледна точка, крупни недостатъци, които сѫ се подпълняли само съ историческото отношения къмъ произведенията на человѣческото слово: то е обръщало внимание само на това, което се е отстранявало отъ естетическата критика, като е обяснявало произведенията на литературата изъ тѣхъ самитѣ, т. е. само на условията и причинитѣ на тѣхното възникване и цѣлото развитие на литературата. Колкото по-вече печеляше историческото отношение къмъ литературната почва подъ краката си, толкова съ по-голѣма сила то почнѫ да изтиква естетическото отношение. Тъй щото въ послѣдньо врѣме почнѫ даже да прѣдизвиква протестъ между самитѣ историци на литературата. Въ встѫпителната лекция на проф. Л. Е. Колмачески въ казанския университетъ подъ заглавие „Развитието на историята на литературата като наука, нейнитѣ методи и задачи [1]“ се говори, напр. — макарь и не особено силно, — че „изискванията, прѣдявяеми отъ страна на историческия методъ, не отстраняватъ окончателно естетическитѣ сѫждения,“ защото „историка на литературата едвали е въ правото си да испуща изъ прѣдъ видъ

[1]) Журн. Мин. Нар. Просв. 1884. Май. Приведеното мѣсто е на. стр. 7 и 8.

тѣзи естетически наслажденія, които доставѭтъ поетическитѣ произведения на человѣка,“ тъй щото „нѣма възможность съвършено да се остранява естетическата критика, която запознава съ правилата на точното разбирание и оцѣнка на поетическитѣ произведения относително качеството и степеньта на доставляемото отъ тѣхъ наслаждение.“ Тѣзи думи не току-тъй сѫ били включени въ краткото изложение на общитѣ възрѣния върху задачата на изучванието на литературата: тѣ сѫ биле прѣдизвикани отъ крайностьта на историзма, която е намирала изразъ въ отричанието на правото за историцитѣ да сѫдѭтъ поетическитѣ произведения, като нѣщо несъвмѣстимо съ историческото изучвание. Въ такъвъ възгледъ послѣдньото е дошло не да допълни и исправи прѣжньото, а да го изкорени, като нѣщо, което не може да има значение. Безъ да се спирамъ на това, азъ ще спомѣнѫ, че въвежданието на историзма въ изучаванието на литературата е прѣдизвикало даже опитвание да се замѣни всѣка история на литературата съ нейната история, макарь и не проста, а сравнителна.

Въ излѣзлото прѣди нѣколко години съчинение на акад. А. Н. Веселовски „Изъ историята на романа и повѣстьта“ има една неголѣма встѫпителна статия, озаглавена въ въпросителна форма: „История или теория на романа?“ Самото това заглавие показва, че по мислитѣ на автора за романа, като прѣдметъ на научно издирвание трѣба да се допустне или само теория, или само история. Азъ вече имахъ случая печатно да се искажѫ върху тази статия, при което указвахъ на неправилностьта въ поставянието на въпроса: самото съдържание на статията на г. Веселовски отговаря по-скоро на въпроса върху това, каква трѣба да бѫде теорията

на романа — естетическа ли съ примѣри изъ историята на литературата, или исторически, основана на обобщенията изъ цѣлото минжло въ развитието на романа[1]). Като противопоставя неправилно теорията въобще на историята изобщо, когато е трѣбало да се говори за двѣтѣ теории — естетическата и историческата, автора на тази статия признава само послѣдната, защото тя, споредъ думитѣ му, прави невъзможни твърдѣ широкитѣ обобщения и отстранява това, което той нарича „рецептура," т. е. практически изводи изъ теоретически положения.

Наредъ съ това увлечение на историзма въ изучаванието на литературата, който отхвърля естетическата точка на гледание, слѣдва да се постави, отъ друга страна, увлечението на литературата въ историята, която прави отъ неж едва ли не най-главното явление въ живота на народитѣ. Добъръ примѣръ отъ послѣдното прѣдставлява Тенъ, който се е исказалъ върху това твърдѣ подробно въ обширното въведение къмъ своята извѣстна история на английската литература. Това въведение се начева направо съ указванието на туй, че „изучванието на литературата съвършено е прѣобразувало историята," защото „съ помощьта на литературнитѣ памѣтници станж възможно да се възкреси мисленното и чувствено мировързрѣние, отъ което сж се ржководили хората, които сж живѣли нѣколко столѣтия прѣди това. Обсжждайки тѣзи мировързрѣния, — продължава Тенъ, — историцитѣ намѣрили, че тѣ именно съставляватъ факти отъ първа важность. Станж ясно, че съ тѣхъ сж свързани най-капитални събития, че тѣ ги обясняватъ и, отъ своя страна, се обѣсняватъ съ тѣхъ, и че на тѣхъ е необхо-

[1]) Гл. моята статия „Къмъ теорията на литературната еволюция" въ воронежскитѣ „Филол. зап." за 1887 г. вип. II.

димо да се отреди почетно мѣсто въ историята[1]." Посрѣдствомъ литературнитѣ произведения историка прониква въ вжтрѣшния миръ, който се е отразилъ въ тѣхъ, а историята, споредъ Тена, е „въ сжщность само една психологическа задача." За туй, — говори той, — „когато документа е богатъ, и когато умѣешъ да го обяснишъ, то ще намѣришъ въ него не само психологията на душата, но и психологията на вѣка, а понѣкога и психологията на расата. Въ това отношение, — мисли Тенъ, — великата поема, хубавия романъ, исповѣдьта на забѣлѣжителния човѣкъ сж много по-поучителни, отъ колкото всичкитѣ трудове на историцитѣ и историята." Само по себѣ си се разбира, че отъ тази гледна точка историка трѣба твърдѣ малко да цѣни източницитѣ, които даватъ знание на тѣзи явления на живота, които особено се цѣнжтъ отъ историцитѣ на юридическото и економическо направление. И дѣйствително, самъ Тенъ заявява, че той съ удоволствие би далъ петдесеть тома хартия и сто тома дипломатически ноти за мемоаритѣ на Челлини, за посланията на св. Павла, за трапезнитѣ (застолнитѣ) бѣседи на Лютера или за комедиитѣ на Аристофана. Истинностьта на своето гледище той доказва съ това, че между документитѣ, които ни обясняватъ чувствата на прѣдшествувалитѣ поколѣния, най-важно мѣсто заема литературата, защото „тя е прилична на тия чудесни, до невѣроятность чувствителни апарати, съ помощьта на които физицитѣ раскриватъ и измѣрватъ най-малкитѣ и най-тънки измѣнения на веществото. Конституцията, религията — прибавя той — немогжтъ да бждтъ сравнени съ нея; сводоветѣ отъ закони и догмати рисуватъ ума съ твърдѣ

[1]) Рус. прѣв. (Спб. 1871), Т. I, стр. 1—2.

общи черти, и безъ всѣкакви сѣнки.“ Отъ тука е ясно, че еднажъ историята е психологическа задача, то нейното постигание става главно посрѣдствомъ изучванието на литературата[1]).

Азъ си позволихъ да се спрѫ на тѣзи епизоди изъ историята на изучванието правото и литературата вслѣдствие на това, че, както бѣше казано, аналогични явления ни прѣдставлява и историята на изучванието економическия животъ: и тукъ ний се срѣщаме, отъ една страна, съ отричанието на теорията за историята, или поне, съ отричанието на абстрактно-теоретическата гледна точка, въ името на историко-теоретическата, а отъ друга — съ проповѣдьта върху това, че най-главната и най-сѫществена задача на историка се заключава въ изучванието явленията на народното и държавно стопанство съ неговото отражение на социалния и политическия строй. Като стоѭ на това гледище, че историческото изучавание на правото и литературата е произвело въ висока степень важенъ прѣвратъ въ съотвѣтственитѣ теории и въ сѫщото врѣме е било твърдѣ благодѣтелно за историческата наука; като е внесло първо новъ методъ, който позволява да се гледа на явленията на живота съ нови очи, и второ като е разширило областьта на знанието съ нови страни отъ обществения животъ, — като стоѭ на такова гледище, азъ никакъ не могѫ да призная, че на историзма е било сѫдено всецѣло да отстрани „догматическата“ (т. е. абстрактно-теоретическата) гледна точка изъ изучванието на правото, и естетическата изъ изучванието на литературата. Това сѫщото мислѭ азъ и по отношение къмъ изучванието на стопанственитѣ явления. Ис-

---

[1]) Jbid. I, 28 и 29.

торическата школа въ економическата наука трѣба да се разглежда, като една отъ най-важнитѣ въ реда на сѫществуѭщитѣ въ тази наука направления; но отъ тука съвсѣмъ не слѣдва, че историческото направление е било единственото законно. Не подлѣжи на съмнѣние и това, че економическото направление въ историята е обогатило тази наука съ най-сѫществени данни; но това не му дава право да бѫде единственото истинно направление, при което всичкитѣ други могѫтъ да се ползуватъ само съ търпимость или — въ добъръ случай да бѫдѫтъ второстепенни, служебни и допълнителни.

Всичкото това, т. е. и увлечението на економиститѣ съ историческия методъ въ вреда на другитѣ способи за изслѣдвание на стопанственитѣ явления, и увлечението на историцитѣ съ економическия материалъ въ ущърбъ на другитѣ факти, съ които трѣбва да се занимава науката, — всичкото това се наблюдава отъ насъ и при сближението на историята съ политическата економия. Не малко примѣри отъ подобни увлечения на историцитѣ бихѫ могли да се наведѫтъ. По нѣкога явната едностранчивость се възвежда даже въ система, а въ по-вечето случаи не се правѭтъ и най-малкитѣ опитвания да се аргументира, колко годѣ обстоятелно, исключително-економическата точка на гледание на историята. Подобенъ примѣръ прѣдставлява Торолдъ Роджерсъ[1]) — единъ отъ най-крупкитѣ економически историци.

[1]) Английски економически историкъ, който е написалъ едно твърдѣ капитално съчинение по историята на земледѣлието и цѣнитѣ въ Англия (а особено интересно е съчинението му: Economic ineterpretation of history).

(Пръв.)

III. Происхождение и съдържание на економическия материализмъ, като историческа теория.

Економическия материализмъ е възникнѫлъ приблизително тогасъ, когато е било положено начало и на историческата школа въ економическата наука, т. е. въ срѣдата на сегашното столѣтие; но да се говори за него е почнѫло само въ послѣдньо, сравнително не давно врѣме. Сѫщо неотдавна, като отбѣлѣзвахме теоретическата неразработеность на исключителния економизмъ въ историята, случи ни се да спомѣнемъ, че въ една учена нѣмска книга, въ която се разглеждаше обстоятелствено отношението на историята къмъ другитѣ науки, въпроса за отношението ѝ къмъ политическата економия не бѣше никакъ зачекнѫтъ. Сега тази книга, — азъ говорѭ за „Lehrbuch der historischen Methode“ на Ернстъ Бернхаймъ, — излѣзе въ второ издание, петь години слѣдъ първото, и само въ това ново издание за пръвъ пѫть, и то твърдѣ на кратко (всичко на три — четире страници) се разгледва економическия материализмъ[1]). Тази обща концепция на историческия процесъ още по-малко е заставяла да се говори за неѭ прѣди десеть и повече години. Събирайки и изучвайки съчиненията по теорията на историята за нашитѣ „Основни въпроси на философията на историята“ (1883), ний въ масата книги и статии, съ които ни се удаде да се запознаемъ, не срѣщнѫхме трактати, посвѣтени исключи-

[1]). Въ книгата на James Bonar. Philosophy and political economy in some of their historical relations (London, 1893) за економическия материализмъ едва се спомѣнува, стр. 345 и слѣд.

телно за основанието на тази гледна точка, споредъ която въ основата на историческия процесъ лѣжи само економическия процесъ. И при това, като прѣиздавахме (1887) тази книга, нѣмахме никакъвъ поводъ да отбѣлѣжимъ между разнитѣ историко-философски направления, прѣдставени до нѣйдѣ въ литературата по теорията на историята, направлението, което свежда цѣлия културенъ и социаленъ животъ къмъ една економическа основа. Сѫщо така и никой отъ критицитѣ на „Основнитѣ въпроси на философ. на историята," — а въ тѣзи критики нѣмаше недостатъкъ, — не обвини книгата ни, че тя е прѣминѫла въ най-пълно мълчание економическия материализмъ. Наистина, сѫществували сѫ и по-рано исторически трудове, въ които се е *прилагало* такова гледище къмъ тази или онази часть на минѫлото, но не е имало трактати, въ които *да се е доказвала* нейната исключителна истиность; та и всичкитѣ трудове, въ които ний срѣщаме приложението на това гледище, малко се отличаватъ отъ общата историко-економическа литература, не прѣдполагаѭща неизбѣжното признание на значението на економическия процесъ, като единствена основа на цѣлия исторически животъ на народитѣ. Трѣба да се забѣлѣже, че и въ настояще врѣме литературата на економическия материализмъ, като на учение *съ теоретическо основание*, е твърдѣ незначителна. И въ тоя сравнително неголѣмъ списъкъ на книги, брошури и статии, които принадлѣжѫтъ къмъ това направление, по-голѣмата часть е посвѣтена или на *популяризирание* основнитѣ положения на економическия материализмъ, или на *прилаганието* имъ къмъ разглеждането на дѣйствителната история, като че ли истиностьта на исходния пунктъ е вече доказана,

основана и стои вънъ отъ всѣкакъвъ споръ. Популяризаторитѣ на идеитѣ на економическия материализмъ не крижтъ незначителното количество на написанитѣ въ негова духъ съчинения, но, като ги прѣброяватъ, понѣкога присъединяватъ къмъ тѣхъ и трудове, принадлѣжащи само въобще къмъ економическото направление въ историята. А такива трудове не могжтъ да бждхтъ включени въ подобни списъци: економическия материализмъ е нѣщо твърдѣ опрѣдѣлено, и не всѣки историкъ-економистъ или економистъ-историкъ може да се счита прѣдставитель на економическия материализмъ (напримѣръ и самъ Роджерсъ). Колко е голѣма въ това отношение разликата отъ дарвинистическата литература, въ която се основаватъ, разработватъ теоретически, популяризиратъ се и се прилагатъ къмъ обяснение на фактитѣ принципитѣ, които завоюваха въ кжсо врѣме цѣлия ученъ свѣтъ! а между това популяризаторитѣ на економическия материализмъ сравняватъ своето учение именно съ учението на Дарвина: едното, по тѣхнитѣ думи, е извършило прѣвратъ въ биологията, другото е произвело сжщо такъвъ прѣвратъ въ социологията. Но тѣ забравятъ само едно нѣщо, че у новото биологическо учение *има основна книга* („Происхождение на видоветѣ" отъ Дарвина), когато у економическия материализмъ *такава книга нѣма;* и това, между другото, е заявилъ, както ще видимъ, единъ отъ защитницитѣ на основната гледна точка на това историологическо учение. Ако даже се признае дарвинизма за не напълно научна теория, а само хипотеза, то и въ такъвъ случай прѣимуществото е на негова страна: учението на Дарвина прѣдставлява отъ себѣ си една стройна система, въ която главнитѣ положения постоянно се основаватъ и въ която се разглеж-

датъ всичкитѣ възражения, каквито само могжтъ да се прѣдвидѭтъ; когато пъкъ въ економическия материализмъ ний намираме само едни общи положения, които се приематъ за аксиоми. Тѣ не само че не се основаватъ теоретически, но даже не всѣкога се защищаватъ противъ всичкитѣ тѣзи възражения, които всѣкой трѣбва да прѣдвижда, който само желае да введе въ науката нѣкоя нова, непривична мисъль. Въ всѣки случай ний констатираме само слѣдния фактъ: теоретическата часть на литературата на економическия материализмъ е крайно незначителна, и ако даже бихж сжществували неизмѣримо число популяризации и приложения на тази историологическа концепция, това не би могло да испълни недостатъка на основния трудъ, какъвто, напр., се явява за позитивизма „курса“ на Конта или за дарвинизма „происхождението на видоветѣ.“

Сжщностьта на економическия материализмъ се свежда къмъ двѣ положения: споредъ първото, основата на цѣлия културно-социаленъ животъ е нищо друго, освенъ економическата структура на обществото, а споредъ второто — цѣлия исторически процесъ трѣба да получи своето обяснение отъ борбата, происходяща между класитѣ на обществото върху почвата на економическитѣ интереси. Тѣзи двѣ положения сж били най-напрѣдъ формулирани отъ Карла Маркса и приети слѣдъ това отъ неговитѣ послѣдователи; но тѣхъ, собствено, не трѣба да отождествяваме (идентифицираме) съ цѣлото учение на Маркса. Ний, първо, ще видимъ, че историко-философската теория на Маркса е била нищо друго, освенъ внисание на чисто материалистическо съдържание въ диалектическия еволюционизмъ на идеалиста Хегель. Но нито хегелевото идентифициране на историята съ диалектическия процесъ изис-

ква непрѣмено економическото ѝ разбиране, (тъй като у Хегеля тоя процесъ се е разбиралъ въ чисто идеалистически смисъль), нито признаванието на економиката като основа на историческия животъ, отъ своя страна, изисква непрѣмѣното разглеждание на историята отъ гледна точка на диалектическия процесъ. Това се доказва най-ясно съ Роджерса, който нѣма нищо общо съ хегелианизма, а сѫщо и съ думитѣ на едного отъ партизанитѣ на учението, който показа но това, че хегелева принципъ е оказалъ влияние само на формата, а не на съдържанието на учението на Маркса[1]). Второ, у самия Марксъ трѣбва строго да се различава *историологическата* концепция и *економическото* учение отъ *историческитѣ* иллюстрации на послѣдньото. Свеждайки това учение къмъ теорията на принадената стойность и образуванието на капитала, ний можемъ да признаемъ тази теория за безусловно вѣрна, но отъ това не слѣдва още, че е вѣренъ и общия взглядъ на Маркса връу цѣлата история, споредъ който тя е продуктъ на едни само економически отношения. И напротивъ, приеманието (допущанието), че цѣлия исторически процесъ е напълно обяснимъ при помощьта само на економическитѣ отношения, още не задължава да се приема економическата теория на Маркса, (както това именно се случи съ Лориа за когото ще говоримъ по-послѣ). Сега ще кажемъ само, че Лориа е економически материалистъ, но той не само че не е марксистъ, но даже антагонистъ на Маркса.

Да разгледаме, въ какво именно се заключава чисто економическото учение на Маркса и какъвъ

[1]). Weisengrün, Verschiedene Geschichtsauffassungen. Leipzig, 1890. Стр. 21 и слѣд.

дѣйствителенъ вкладъ заедно съ това той е направилъ въ историческата наука.

Да начненемъ отъ неговата економическа теория[1]). Всѣкиму е извѣстно, че Марксъ, като економистъ-теоретикъ, не принадлѣжи къмъ „историческата школа,“ която въ своитѣ крайни направления е проявявала даже явна вражда къмъ абстрактния методъ, употрѣбяемъ отъ основателитѣ на политическата економия Адамъ Смитъ, Малтусъ и Рикардо. Напротивъ, по чистата абстрактность на своя наученъ методъ въ теоретическитѣ части на своето учение, Марксъ продължава традицията на „класическата“ школа на политическата економия. Тоя методъ Марксъ е употрѣбявалъ съвършено съзнателно и възвеждалъ употрѣблението му въ принципъ. Не напраздно въ прѣдисловието къмъ „Капитала“ той самъ заявява, че микроскопа и химическитѣ реактиви, съ които се ползува естествознанието,— въ политическата економия трѣба да бѫдѫтъ замѣнени съ силата на абстракцията[2]). Като констатирамъ тоя фактъ, който никога не се е подфърлялъ на съмнѣние или оспорвание, азъ съвсѣмъ не укорявамъ Маркса за негова абстрактенъ методъ. Въ качеството си на историкъ, азъ самъ никакъ не удобрявамъ претенциитѣ на „историческата школа,“ да измѣсти изъ политическата економия дедуктивния методъ, съ когото е била създадена тази наука[3]).

[1]). На читателя, който е запознатъ съ учението на Маркса, изложението на това учение въ слѣдующитѣ страници може да се покаже съвършено излишно, и това изложение не съмъ правилъ въ прѣжнитѣ издания на настоящия етюдъ (въ „Вѣстникъ Европы“ и въ „Историко-философскитѣ и социологическитѣ етюди“), но желанието да бѫдѫ понятенъ и на читателитѣ, незапознати съ економическото учение на Маркса, ме застави да му дамъ тука едно кратко изложение.

[2]). К. Марксъ. Капиталъ. Спб. 1862. стр. X.

[3]). Гл. приложението.

Признавайки, по-нататъкъ, че безъ историческо изслѣдвание винаги самата абстракция ще бѫде непълна, едностранчива и погрѣшна, може само да се постави въ заслуга на Маркса, че съ абстрактно-дедуктивния методъ, при помощьта на когото той строилъ своята теория на цѣнностьта, той свързалъ индуктивно-историческия методъ, благодарение на което ни е далъ заедно съ това и прѣхода на западна Европа (собствено на Англия, гдѣто по-рано отъ всички и по-пълно, отколкото въ другитѣ страни, се е извършила индустриалната революция) отъ срѣдневѣковнитѣ форми на производството къмъ съврѣменния капиталистически строй. При все това, учението на Маркса за цѣнностьта, съставляюще главната основа на цѣлото му учение, е било изработено, повтарямъ, по чисто абстрактенъ начинъ безъ ни най-малкото прилагание на исторически съображения. Това първо. Отъ друга страна е несъмнѣно и туй, че както и да се рѣшава чисто политико-економическия въпросъ за происхождението на капитала — споредъ Маркса ли, или противъ Маркса — това по никой начинъ нѣма да влияе на въпроса, — какво движи историческия животъ на человѣчеството. И едното и другото рѣшение обаче на послѣдния въпросъ е съвършено безразлично за тогова, който иска да узнае происхождението на капитала.

Исходния пунктъ на економическото учение на Маркса е понятието за цѣнностьта, при което той доказва мисъльта, че между потрѣбителната и мѣнителната стойность на нѣщата нѣма никаква непосрѣдствена свръзка. Отношенията, въ които се намиратъ помежду си потрѣбителнитѣ стойности отъ единъ родъ (напр. пшеница) при размѣната имъ за потрѣбителни стойности отъ другъ родъ (напр. же-

лѣзо), се измѣняватъ въ зависимость отъ условията на мѣстото и врѣмето. Но двѣ разнородни величини въобще могѫтъ да бѫдѫтъ признати за равноцѣнни само подъ това условие, когато всѣка една отъ тѣхъ се равнява на нѣкоя трета величина. Това е извѣстно всѣкиму отъ елементарната математика, която гласи, че двѣ величини, равни на третя, равни сѫ по между си. Такава трета величина Марксъ не признава нищо друго, освенъ труда: мѣнителната стойность на нѣщата, споредъ него, е само „кристализиранъ,“ „замрѫзнѫлъ трудъ,“ т. е. тя се опрѣдѣля отъ количеството на употрѣбения человѣчески трудъ; но тъй като послѣдния се измѣрва съ количеството на врѣмето, употрѣбено за работата, то работното врѣме, нуждно за произвежданието на едно нѣщо, опрѣдѣля и неговата стойность. Ний нѣмаме нужда да слѣдимъ тукъ за по-нататъшната аргументация на Маркса, въ която той дохожда до понятието за паричната форма на стойностьта, която прѣдполага кристализирание на стойностьта въ единъ само родъ нѣща, именно въ паритѣ, т. е. когато труда намѣри парично изражение въ тъй нарѣчената цѣна на нѣщата и когато нѣщата се размѣнѭтъ едни за други при помощьта на паритѣ. Въ тоя процесъ на обращението на нѣщата, които ний наричаме стоки, тѣзи послѣднитѣ, като прѣдмети за упорѣбление, постоянно, тъй да се каже, въ силата на това свое назначение излизатъ изъ обращение; когато пъкъ паритѣ въ това обращение, напротивъ, си оставатъ постоянни. Паритѣ служѫтъ, значи, не само за размѣна на стокитѣ въ качеството си на обща мѣрка за тѣхната стойность (мѣнителната), но и за натрупвание на богатства. Марксъ твърдѣ строго различава два способа за употрѣбението на паритѣ, а именно

между продаванието на *стоката* за *пари* за да се купи друга *стока* и купуването за *пари стока* за да се прѣпродаде тази пакъ за *пари* (въ първия случай формулата на обращението е такава: стока — пари — стока, а въ втория вече друга, пари — стока — пари), и тѣзи пари именно, които сж необходими за купуването на стока съ цѣль тази да се продаде пакъ за пари, той нарича капиталъ. Продажбата на една стока за пари за да се купи друга стока, прѣдставлява отъ себѣ си твърдѣ понятна операция, тъй като въ тоя случай дадено лице при посрѣдството на паритѣ, смѣня нѣщо което не му е нуждно за друго нѣщо, което, напротивъ, му е нуждно. И тъй се получава вмѣсто една вещь — друга. Неможе, напротивъ, да се гледа отъ сжщата точка на купуването на стока, която е за продавание: ако всичката работа състоеше въ това, щото, като се даде единъ левъ, пакъ левъ да се получи назадъ, то туй не заслужва даже и труда си; за туй процеса на смѣната на паритѣ за стока и стоката за пари има смисъль само при това условие, когато въ края на операцията се получи не левъ, а левъ *плюсъ* още нѣкоя парична величина. Такова именно явление се наблюдава въ дѣйствителность въ случаитѣ на увеличението на търговския, промишления или лихвения капиталъ, т. е. на капитала, който постжпва въ търговско обращение, който се употрѣбява въ промишлено прѣдприятие или който се дава въ заемъ съ лихва. Но що означава тоя растежъ на паритѣ? Отгдѣ се получава тази „прибавена стойность,“ когато размѣната, собствено, е възможна само между равни стойности?

На тоя въпросъ Марксъ отговаря въ тоя смисъль, че нарастванието на капитала неможе да бж-

де резултатъ на самия процесъ на размѣната. Принадена стойность може да се вземе само отъ прѣпродаваемата стока; но, за да може тя дѣйствително да има такова происхождение, необходимо е, щото самата стока да бѫде способна да стане источникъ на стойностьта. Само труда, споредъ Маркса, удовлетворява на това условие. И то именно когато свободния человѣкъ, който има право да се распорежда съ своя трудъ, но пъкъ въ сѫщото врѣме е лишенъ отъ възможностьта да го прилага къмъ самостоятелно производство, той продава своята работна сила, като стока, и се прѣвраща въ наеменъ работникъ. Капиталиста купува тази сила и ѭ прѣпродава въ тѣзи продукти, които тя произвежда; и ако при това той спечели, това означава, че той извлича изъ нея нѣщо по-вече сравнително съ това, което му е костувала купената сила. Дѣйствителната стойность на тази сила се опрѣдѣля лесно. За поддържанието живота на работника и на семейството му е нуждно извѣстно количество продукти, което количество може да бѫде произведено само въ извѣстно количество работно врѣме: отъ това именно работно врѣме, потрѣбно за възпроизвежданието на работната сила, въ сѫщность се опрѣдѣля нейната стойность. Тази именно стойность заплаща капиталиста на работника слѣдъ свършванието на работата, т. е., като че ли работника му е давалъ силата си въ заемъ (въ дългъ) прѣзъ цѣлото врѣме на работата. Освенъ тази сила, на капиталиста сѫ нуждни още и орѫдия за производството, т. е. суровъ материалъ и машини, които сѫщо сѫ купени отъ него. Производството се състои въ поглъщанието на человѣческия трудъ, при помощьта на машинитѣ, отъ суровия материалъ, а резултатъ на това поглъщание се явява продукта, върху ко-

гото капиталиста има правото на собственость, въ качеството си на лице, което съ своитѣ пари е купило всичко, което е участвувало въ създаванието на продукта. Но тоя сѫщия процесъ създава, споредъ Маркса, и принадената стойность. Ако капиталиста продадѣше продукта за толкова, колкото той струва на самия него, — а продукта му струва толкосъ, колкото той е заплатилъ за работното врѣме, вложено въ производството, а сѫщо и въ суровия материалъ и машинитѣ, — то той не би прѣдприелъ нищо въ полето на промишленостьта: той се стрѣми да извлече изъ тази работна сила, която е купилъ, стойность по-голѣма отъ онази сума пари, която той е заплатилъ за неѭ; а за туй нему му трѣба само да продължи работното врѣме. Ако за въспроизвеждането на работната сила, т. е. за изработванието на срѣдствата за сѫществуванието на работника, сѫ нуждни, да положимъ, шесть часа на день, то само за тѣзи именно шесть часа капиталиста заплаща въ дѣйствителность; но щомъ той заставя работника да се труди по-дълго врѣме, то всѣки излишенъ (слѣдующъ) часъ отъ труда прѣдставлява отъ себѣ си вече чиста печала за прѣдприемача: всичкитѣ тѣзи излишни часове именно образуватъ принадената стойность. За туй, при капиталистическото производство работния день се състои отъ „необходимо работно врѣме,“ въ течение на което се изработватъ продукти, равни по цѣна на работната плата, и отъ „принадено работно врѣме,“ което отива за изработванието на печалата за капиталиста. Съотвѣтствено съ това и въ капитала трѣба да се различава тази негова часть, за която се купуватъ суровитѣ материали и орѫдията на производството, „(постояненъ капиталъ),“ и друга една часть „(промѣнчивъ капиталъ),“ кой-

то служи за купуването на работната сила: първата часть по своята стойность се въспроизвежда безъ всѣкъкво увеличение въ получения продуктъ, другата, напротивъ, нараства посрѣдствомъ образуванието на принадената стойность. Между капиталиста, който се стрѣми да продължи работното врѣме, и труда, който, напротивъ, има противоположна тенденция, изниква вслѣдствие на това борба. Принадената стойность, която произтича отъ продължението на работното врѣме, Марксъ нарича абсолютна, като отличава отъ нея другa една, която той нарича относителна принадена стойность, — тази именно, която се начева, напротивъ, въ възможностьта отъ съкращението на необходимото работно врѣме. Работното врѣме се състои изобщо, както видѣхме, отъ „необходимо“ и „принадено.“ Ясно е, че отношението между тѣхъ може да се измѣнява, и ако работното врѣме въобще си остава прѣжньото, но се съкращава необходимата му часть, то съ това, разбира се, се увеличава прибавъчната часть. Но необходимото работно врѣме може да се съкращава само при възрастванието на производителностьта на труда, именно когато за произвеждането на тази или онази вещь се изисква по-малко врѣме, отколкото прѣди. Увеличението производителностьта на труда се достига, първо, съ просто сътрудничество: когато отъ съединението на нѣколко сили въ едно се получава нова сила, второ: съ раздѣлението на труда и, трето, — съ въвеждането на машинитѣ. Тъй като сътрудничеството на много работници прѣдполага и сѫществуванието на капиталъ, който се намира въ разположението на прѣдприемача, който купува тѣхната физическа сила, то по-голѣмата производителность на обединения трудъ, т. е. сумата отъ инди-

видуалнитѣ усилия — сравнително съ распрѣснжтия трудъ на отдѣлнитѣ личности именно се приема за производителность на самия капиталъ. Но това е невѣрно, както е невѣрно и туй, че самъ капитала произвежда резултатитѣ на манифактурното раздѣление на труда, което сжщо прѣдполага съсрѣдоточение на капитала въ ржцѣтѣ на прѣдприемача. Самото раздѣление на труда поставя работницитѣ въ по-голѣма зависимость отъ капитала. Въвеждането на машинитѣ, обаче, влече слѣдъ себѣ си още въ по-голѣма степень зависимость на труда отъ капитала. Би било твърдѣ дълго ако приведемъ тукъ на цѣло аргументацията на Маркса въ доказателство на тази мисълъ, че всичкитѣ подобрѣния въ производителностьта на труда произлизатъ въ дѣйствителность само въ полза на прѣдприемача-капиталисть, които подобрѣния, като съкращаватъ необходимото работно врѣме, съвсѣмъ не съкращаватъ при това и принаденото работно врѣме, но напротивъ, даже съдѣйствуватъ за продължението му. Ще забѣлѣжж само, че лично азъ въ IV томъ на мойта „История на западна Европа въ ново врѣме[1]),“ изображавайки ролята на въвеждането на машинитѣ въ „индустриалната революция“ въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ, слѣдвахъ исключително забѣлѣжителния анализъ на Маркса[2]).

Но, да идемъ по-нататъкъ. Твърдѣ е естествено, че при тоя способъ на производството, който се характеризира, като каписталистически, капитала се оказва распоредитель съ цѣлата работна сила, т. е. и съ тази нейна часть, която се явява необходима, и съ другата, — нарѣчена принадена.

---

[1]) Гл. стр. 569—573 на IV-ия томъ на тази ми книга.

[2]) Въ „Капитала“ на Маркса гл. за това стр. 324 и слѣд. въ първия томъ.

Ако е възможно въобще извѣстно нарастване на промѣнчивия капиталъ, то това не произлиза отъ нищо друго, освенъ отъ възможностьта, която има капитала, да располага съ опрѣдѣлено количество чуждъ, незаплатенъ трудъ. Въ производството капитала не само се въспроизвежда, но и расте, именно благодарение на това, че принадената стойность всѣки пѫть сама постѫпва (влиза) въ капитала и съ това го увеличава. Съ други думи, принадената стойность се явява истинската основа за натрупването на капитала (ако, разбира се, капиталиста не употрѣбява за себе си всичката печалба, която получава). Отъ този процесъ на натрупванието на капитала, Марксъ различава процеса на концентрацията на капиталитѣ все въ по-малко и по-малко количество рѫцѣ. А това натрупване става съ постепеното отстранение на малкитѣ капитали и капиталитѣ отъ срѣдня величина отъ крупнитѣ, при което, най-послѣ, неизбѣжно се влошавятъ за работницитѣ взаимнитѣ отношения между постояния и промѣнливия капиталъ.

Ето основнитѣ положения на економическата теория на Маркса, исходенъ пунктъ на която се явява мисъльта, че източника на всѣка цѣнность лѣжи въ труда. Въ противоположность на другитѣ економисти, Марксъ отрича всѣкакво участие на природнитѣ сили при създаванието на мѣнителнитѣ цѣнности (обаче, не въ производството на продуктитѣ) и, като вижда въ орѫдията на производството все-пакъ само създания на человѣчески трудъ, — отрича и за тѣхъ всѣко самостоятелно значение въ сѫщото дѣло. Благодарение на това и понятието за капитала се употрѣбява отъ Маркса въ по-тѣсенъ смисъль, отколкото това става въобще въ политическата економия, която подъ капиталъ разбира участ-

вуѭщитѣ въ производството натрупани резултати отъ прѣжния трудъ. Безусловно ли е вѣрна тази теория, нуждае ли се тя отъ допълнения и поправки, т. е. вѣрна ли е тя само относително и сравнително съ другитѣ теории, или же тя е една съвършено лъжлива и за нищо негодна теория, — тоя въпросъ сега за насъ е второстепененъ. Нека тя да бѫде най вѣрната теория отъ всичкитѣ сѫществуѭщи. Азъ не само допускамъ това прѣдположително, — както могѫ, напротивъ, да допустнѫ и съвършената ѝ невѣрность, — но даже съмъ наклоненъ къмъ такова именно общо економическо възрѣние, макарь моето заявление въ тоя смисъль, като заявление на неспециалистъ въ политическата економия, съвършено нищо да не говори въ полза на истиностьта на учението за „принадената стойность.“ Да направя, обаче, такова едно заявление азъ съвсѣмъ не смѣтамъ за излишно. Даже като се съгласявамъ напълно съ аргументацията на Маркса, азъ не виждамъ, защо, — като приемамъ неговото економическо учение, — съмъ длъженъ да приема и неговата историологическа концепция, т. е. да призная правотата на економическия материализмъ. Идеитѣ за труда, като единственъ источникъ на економическата цѣнность, и идеитѣ за економическитѣ отношения, като едва-ли не, единствена основа на цѣлия културенъ и социаленъ животъ на народитѣ, — тѣзи двѣ идеи не се намиратъ въ никакво отношение по между си. Може да се приеме едната, а да се отхвърли другата, да приемемъ именно първата и да не се съгласяваме съ втората, — което, напр., ний правимъ въ тази глава, — и може напротивъ, да се признае, че втората идея е вѣрна, а първата не. Економическия материализмъ ни наймалко не се явява нито основание на теорията за

принадената стойность, нито изводъ изъ тая теория. Че не економическия материализмъ е породилъ учението за принадената стойность, може да се види прямо отъ тази аргументация на Маркса, която ний на кратко въспроизведъхме въ прѣдидущитѣ страници. Тази аргументация никакъ не се докосва до въпроса за основата на всичкитѣ обществени явления; тя го игнорира, та и неможе да не го игнорира, защото за неѭ тоя въпросъ е напълно второстепененъ, и както и да бѫде той рѣшенъ — въ положителенъ ли, или отрицателенъ смисълъ, — отъ това за теорията на принадената стойность нѣма да има, ако можемъ тъй да се изразимъ, ни печала ни загуба. Тъй сѫщо нѣма и никакво общо основание у тѣзи двѣ концепции, имѣющи едната чисто економически, другата, — историко-философски характеръ. Найпослѣ, економическия материализмъ неможе да бѫде и изводъ изъ теорията на принадената стойность: опитайте се наистина да извадитѣ изъ това учение, — касаѭще се само до едно частно явление въ економическия животъ, но при това въ капиталистическата стадия на неговото развитие, — основната идея на економическия материализмъ, т. е. на учението, което трѣба да обясни отъ единъ принципъ всичкитѣ явления на цѣлия общественъ животъ въ всичкитѣ врѣмена и у всичкитѣ народи: учението за принадената стойность заключава, наистина, въ себѣ си цѣлъ редъ теоретически изводи, но не такива всеобхващаѭщи.

Да погледнемъ на работата и отъ друга страна: Марксъ е билъ не само теоретикъ, но и историкъ, и туй, което той е направилъ за историята, стои въ най-тѣсна свръзка съ неговото економическо учение за капитала. Може би тукъ именно и ще се прояви свръзката на неговата економическа

теория съ неговата историологическа концепция. Нѣколко минути внимание отъ страна на читателя и той ще види, че и тукъ економическия материализмъ се оказва въ не добро положение.

Марксъ изобразява процеса на натрупването на капитала, но съ това още не се рѣшава въпроса, отгдѣ е произлѣзълъ първоначалния капиталъ. Ако капитала е самъ резултатъ на капиталистическото производство, то за да стане послѣдньото възможно, е нуженъ първоначаленъ капиталъ, като исходенъ пунктъ на тоя способъ на производството. Марксъ ни дава историческото изображение на тоя процесъ, — когото той нарича първоначално натрупване и сѫщностьта на когото вижда въ отдѣлянието на работника отъ владѣнието на орѫдията на производството. Марксъ е направилъ твърдѣ много за надлѣжното разбиране на тоя послѣдния процесъ, който се извърши въ западна Европа въ епохата на прѣхода на обществото отъ феодалния строй къмъ капиталистическия; отъ тази страна историческата страна може да бѫде само благодарна на автора на „Капитала.“ Сѫщностьта на процеса, както е извѣстно, се е заключавала въ това, че прѣжния дребенъ производитель е получавалъ лична свобода (отъ крѣпостничеството и цеховитѣ стѣснения), но въ сѫщото врѣме се е лишавалъ отъ владѣнието (обладанието) на срѣдствата на производството (земята и разния родъ орѫдия). Изобразявайки еволюцията на економическитѣ форми и отношения въ разни мѣста на своята „История на зап. Европа въ ново врѣме[1]),“ ний прѣдставихме тоя процесъ изобщо тъй, както това е направилъ и Марксъ, тъй като и всичкитѣ други изслѣдвания на економическата

[1]) Гл. Т. I. гл. 14—19; Т. III, гл. 7—6 и особено Т. IV, гл. 22—25.

история на Западъ[1]), отъ които ний се ползувахме при съставянието на назваIната книга, въ сѫществени чърти водѫтъ къмъ сѫщитѣ резултати, къмъ които е дошълъ и разгледваемия економистъ. Това е твърдѣ ясно: автора на „Капитала“ и другитѣ историци на економическата еволюция на Западъ сѫ имали работа съ едни и сѫщи или аналогични факти, които при научно къмъ тѣхъ отнасяние е трѣбало да доведѫтъ до едни и сѫщи заключения. Марксъ ни дава картината на постепеното обезземяване на английскитѣ селени, което е начеиѫло въ епохата на освобождението на селското население отъ крѣпостната зависимость: това освобождение на селенина се е съпровождало съ открѣпяванието (отдѣлянието, отцѣпванието) му отъ земята, а краенъ резултатъ на това е било измѣстванието на дребното селско стопанство отъ крупното фермерско стопанство съ прѣвръщанието на земледѣлческия класъ въ пролетариатъ, въ армия отъ наемни работници. Върху тази почва е поникнѫлъ земледѣлческия капиталъ, слѣдъ образуванието на когото е послѣдвало и обрзуванието на промишления капиталъ. Марксъ ни изобразява тоя исторически процесъ въ когото между другото играе голѣма роль разложението и унищожението на срѣдневѣковнитѣ цехи, които сѫ правяли невъзможно създаванието на крупната промишленость. Най-подиръ, Марксъ ни прѣдставя и завършванието на

[1]) Ако има мѣсто, въ което да прѣдставляватъ важно значение за науката историческитѣ изслѣдвания въ духа на економическата доктрина на Маркса (не на економическия материализмъ), то е именно въ областьта на явленията, които се отнасѭтъ къмъ процеса на прѣхода отъ срѣдневѣковнитѣ форми на стопанствения битъ къмъ съврѣмения, но за да се водѭтъ съ успѣхъ такива изслѣдвания, не трѣба да бѫдемъ економически материалисти: цѣлъ редъ отъ историци, които сѫ изобразили тоя процесъ, нѣматъ нищо общо съ економическия материализмъ.

тоя процесъ, обусловено съ въвеждането на машинното производство въ промишленостьта; а също е далъ и обща картина на тѣзи резултати, къмъ които сж довели: 1) образуванието на пролетарията чрѣзъ обезземяванието на селското население, 2) унищожението на стѣсненията за развитието на капитализма, които сж се заключавали въ старата цехова организация, — и 3) изнамѣрванието на движжщитѣ и работни машини съ всичкитѣ послѣдствия отъ въвеждането имъ въ производството. Всичкото това както е извѣстно, Марксъ е прослѣдилъ върху економическата история на Англия, гдѣто прѣврата се е извършилъ по-рано и по-пълно, отъ колкото въ другитѣ страни. Другитѣ изслѣдователи на сжщата тази история сж дошле до сжщитѣ резултати. Аналогични явления сж произлѣзли и на континента, затуй и историцитѣ на економическия битъ, напр. на Франция и Германия, само подтвърдяватъ главнитѣ исторически изводи на Маркса. Като посвѣтихме твърдѣ значително мѣсто въ IV томъ на своята „История на западна Европа“ за изображението на процеса, който е създалъ сврѣменния капиталистически строй на Англия, ний сами въ много случаи направо се ползувахме отъ фактическитѣ данни и основанитѣ на тѣхъ обобщения, които намѣрихме въ „Капитала“ на Маркса. Но нищо въ тѣзи данни и обобщения не ни застави да бждемъ въ редоветѣ на економическия материализмъ. Наистина, цѣлия исторически процесъ на развитието на капитализма е напълно понятенъ и безъ прѣдположението, което поставя въ зависимость само отъ едни економически отношения развитието на религията, морала, философията, науката, искуствата, литературата, правото, държавата и др. Освенъ туй, самъ Марксъ указва на това, какъ държавата на новото врѣме (т. е.

политическия факторъ) е влияла на изобразения економически процесъ съ своята колониална система, съ своитѣ заеми, налози и протекционни мита. Отъ друга страна, съ своитѣ исторически изслѣдвания Марксъ ни изяснява генезиса на това изостряние на економическитѣ отношения, което характеризира съврѣменостьта; но признавайки тоя несъмнѣнъ фактъ, т. е. въ висока степень напрѣгнжтото състояние на нашето врѣме, ний, не можемъ де кажемъ, че цѣлата съврѣмена културна и социална организация сж непосрѣдственъ продуктъ на капиталистическия строй. Между съврѣменитѣ историци на економическитѣ явления има безъ съмнѣние и економически материалисти, но има и такива учени, които не сподѣлжтъ названата историологическа концепция: ако еднитѣ и другитѣ се схождатъ помежду си въ изображението на процеса и неговитѣ резултати, — като се придържжтъ о разни взглядове върху значението на економическия факторъ въ живота на обществото, взетъ въ всичкитѣ му страни и въ цѣлото му историческо развитие, — значи, че економическия материализмъ съвсѣмъ не е такава теория, отрицателното отношение къмъ която да би разрушило резултатитѣ отъ научното изслѣдвание на Западъ, което исхожда именно изъ факти, а никакъ не изъ нѣкакво хипотетическо прѣдставление за единствения макарь факторъ на всичкитѣ исторически явления, прѣдставляемъ отъ економическия факторъ.

И крайния изводъ, направенъ отъ Маркса изъ неговитѣ собствени теоретически и исторически изслѣдвания, нѣма ни най-малко отношение къмъ економическия материализмъ. Тоя изводъ, както е извѣстно, е такъвъ. Слѣдъ достиганието на пълно господство на капиталистическия способъ, трѣбва да се начене обратния процесъ на експроприация-

който е прославилъ „успѣхитѣ на човѣшкия умъ;“ въ XVIII столѣтие се е извършила една велика умствена работа, натрупали сѫ се знания, прѣустроило съ миросъзерцението, произлѣзло е прѣглеждание (прѣтърсвание) на нравственитѣ и обществени понятия, и възможностьта на общественитѣ промѣни се е обяснявала изъ простото несъотвѣтствие на старитѣ отношения съ новитѣ идеи. Тъй сѫ се мислили въ основата на историческия процесъ умственитѣ промѣни; историята е била разбрана, като движение на мислитѣ, като история на идеитѣ, и тази концепция е станѫла господствуѭща въ философията на историята. Отъ такава именно гледна точка, прямо отъ по-рано приетата мисъль, че „разума господствува въ историята,“ е билъ направенъ грандиозния опитъ за прѣглеждание на всемирноисторическия процесъ въ „философията на историята“ отъ Хегеля. Извѣстно е, че тоя разумъ, мисъль, идея — той олицетворилъ въ вида на „всемирния духъ,“ и цѣлото съдържание на историята разбралъ, като постепено познавание отъ всемирния духъ на своята сѫщность. Отъ тоя процесъ, идеенъ по самото си сѫщество, Хегель поставилъ въ зависимость и политическитѣ промѣни. На Истокъ духа не съзнава своята сѫщность, каквато се явява свободата, и тукъ е свободенъ единъ, правата на всичкитѣ сѫ неизвѣстни; въ древния миръ духа съзнава своята сѫщность, но подъ извѣстни условия, и свободни сѫ само нѣкои; само въ новия миръ духа е дошѫлъ до ясното съзнание на своята сѫщность, и свободни сѫ станѫли всички. Историческото построение на Хегеля е произволно, фантастично. Това не е история, каквато си е тя, а нѣкаква символика на историята. Но въ неѭ е важна за насъ идеята, която отъ умствения процесъ

прави самата основа на историята. Другъ, равносиленъ опитъ въ философията на историята е билъ направенъ отъ Конта. Той е стоялъ въ рѣзка противоположность съ Хегеля, прѣзиралъ метафизиката, т. е. именно туй, съ което се е занимавалъ Хегель, — и ѝ давалъ промежутъчно мѣсто между теологическия и позитивния фазиси на умственото развитие. Тазу формула на Конта е извѣстна: човѣшкия умъ прѣминава прѣзъ три стадии: първата е теологическата, — когато човѣкъ обяснява всичкитѣ явления въ природата съ дѣйствието на свърхестествени агенти; втората — метафизическата, въ която тѣзи агенти се замѣняватъ съ нѣкои сѫщности; третята — положителната, т. е. степеньта на научното обяснение на явленията чрѣзъ откриванието на управляющитѣ ги закони. Тази именно формула, като „основенъ законъ,“ Контъ е положилъ на чело на собственото си построение на философията на историята. И тукъ, значи, сѫщностьта на работата е въ интелектуалния процесъ; а въ зависимость отъ него се поставя и процеса на общественитѣ промѣни, макарь, напримѣръ, въ тази именно формула, която на духовнитѣ вожди на обществото въ тритѣ фази на неговото развитие, т. е. която на жрецитѣ, философитѣ и ученитѣ поставя въ съотвѣтствие свѣтскитѣ вожди — войницитѣ, юриститѣ и индустриалцитѣ. Още единъ примѣръ. У насъ въ шейсетьтѣ години бѣхѫ твърдѣ популярни историческитѣ възрѣния на Бокля: това бѣше врѣмето на необикновеното увлечение въ естествознанието; а Бокль до нѣйдѣ е билъ „натуралистъ въ историята,“ като е замѣнявалъ философията съ естественитѣ науки, психологията — съ статистическата аритметика и др. Но какво излиза? Тоя натуралистъ е проповѣдвалъ, че „прогреса на

човѣчеството зависи отъ успѣха, съ когото се разработватъ законитѣ на явленията, и отъ степеньта на распространението на тѣзи знания;“ т. е. пакъ умствения процесъ, — явление отъ духовенъ характеръ, — е било поставено отъ него въ основата на най-важнитѣ исторически промѣни. И въ частности такъвъ крупенъ исторически прѣвратъ, какъвто е била французската революция, се е обяснявала отъ Бокля едва ли не отъ влиянието на тѣзи нови идеи, които се изработвали отъ изучванието на природата въ прѣдидящата епоха.

Могѫтъ да бѫдѫтъ приведени още много и много примѣри. Отъ една страна, теоретически се е повдигала на пръвъ планъ „ролята на идеитѣ“ въ историята, отъ друга — и историцитѣ на отдѣлнитѣ народи, епохи и явления считали за своя обязаность все по-вече и по-вече да обръщатъ внимание на идейната, духовната страна на живота, на митологията и религията, на философията и науката, на литературата и искуството, на моралнитѣ и политически учения, на идейнитѣ принципи, — които сѫ лѣжели въ основата на тази или онази политическа форма, и които сѫ съставлявали подложката (подкладката) на тѣзи или онѣзи юридически норми. Идейния животъ на народа, историята на неговитѣ настроения се проявява въ литературата, и литературата е станѫла фокусъ, въ когото историцитѣ почнѫли да събиратъ всичкитѣ отдѣлни лѫчи на умствения животъ. Всѣки знае, който е челъ Шлоссера, какво мѣсто е отдѣлилъ тоя историкъ на литературата въ своитѣ общи исторически трудове, макаръ литературата въ неговитѣ трудове и да не е била слѣта органически съ всичкото ѝ останѫло съдържание. По-краснорѣчиво отъ другитѣ, върху значението на литературата за разбиранието на история-

та, е говорилъ Тенъ, като прѣпоржчва именно въ литературата да се търси великата душа на историята, нейното вжтрѣшно съдържание, и като провъзгласи, че задачата на историята, като наука, е задача психологическа[1]). И въ своя крупенъ трудъ по историята на френската революция той остава вѣренъ на себѣ си. Всичко сжществено въ тази епоха се обяснява отъ него изъ това влияние, което отвлеченитѣ идеи сж оказвали на разгорѣщенитѣ глави.

Азъ нарочно взехъ несходни имена, нарочно съпоставихъ Хегеля и Конта, нарочно слѣдъ Бокля назвахъ Тена. Хегель е билъ убѣденъ метафизикъ, когато за Конта такова название би било едва-ли не укоръ; между „натуралиста" Бокль, който поставя человѣка въ зависимость отъ природата, и психолога Тенъ, който търси въ духовнитѣ свойства на раситѣ обяснението на историята на цѣли народи, има тъй сжщо голѣма разлика, но тѣ всичкитѣ, — и Хегель, и Контъ, и Бокль, и Тенъ, — сж биле като че ли съгласни помежду си въ тази основна концепция, че историческия процесъ се свежда, главно, къмъ промѣнитѣ, происходящи въ областьта на ума. Като правишъ обзоръ на живота на человѣчеството и на отдѣлнитѣ народи, като четешъ великитѣ творения на историческата литература, неволно се подчинявашъ на тоя възгледъ, неволно се съгласявашъ съ тѣзи изводи, къмъ които той те довежда, — ако само нѣмашъ противовѣсь въ тѣзи нови направления на историческата наука, които обърнжхж внимание и на материалната, економическата страна на историята. Дѣйствително, и идейната борба на падающия „еллинизмъ" съ търже-

---

[1]) Ср. по-горѣ, стр. 28—30.

ствуюжще евангелие ознаменува съ себѣ си прѣхода отъ древния миръ къмъ срѣднитѣ вѣкове. И въ течение на цѣлитѣ срѣдни вѣкове се очудвашъ на силата на идеитѣ, които сж намѣрили своя центръ на тѣжестьта въ аскетическото отричание отъ свѣта и въ теократическото господство на церквата. Постепеното падание на това миросъзерцание ни води къмъ новото врѣме, което се открива съ идейното движение на хуманизма; а послѣ, въ епохата на реформацията, протестантизма дава идейно знаме на всичкитѣ тогавашни политически и обществени движения. XVIII вѣкъ е вѣкъ сжщо тъй на особената сила на идеитѣ: тѣ овладѣватъ най-напрѣдъ монарситѣ и произвеждатъ „просвѣтения абсолютизмъ,“ и отъ тѣхъ се направляватъ бурнитѣ движения въ края на вѣка. И ний сме готови да се съгласимъ, че тукъ, въ тази вѣчно движжща се сфера на человѣческия умъ, се заключава източника на историческитѣ промѣни, и мисъльта на епохата ний диримъ въ умственото ѝ движение, въ нейната философия.

Умственото движение, философията е дѣло на върховетѣ на обществото, а историята въ XIX вѣкъ се е силно демократизирала: тя започнжла да изучава народния животъ, народнитѣ движения, духовния животъ на масата въ нейната поезия, въ прѣданията и приказкитѣ, въ обичая и обряда, и частно, напримѣръ, въ това сектантство, въ което се изразявало народното участие въ рѣшението на религиознитѣ въпроси въ реформационата епоха. Това вджлбочение въ народния битъ открило въ него и друга една страна, която по-прѣди е обръщала малко внимание върху себѣ си. Народа не само е пѣлъ пѣсни и приказвалъ приказки, не само е игралъ и се веселилъ, или пъкъ се хвърлялъ въ разни

движения съ идеенъ характеръ, но той още е работилъ, и бѣдствувалъ, и се е стрѣмилъ да подобри своето положение, а понѣкога и гладувалъ. Почнжли да изучаватъ историята на материалния битъ на народа. И по-прѣди наистина, економическитѣ отношения, които тъй силно зачекватъ тоя битъ, сж били прѣдметъ на внимание отъ страна на историцитѣ, но все-таки тѣзи отношения сж се вземали по-вечето за обяснение на политическитѣ форми, а не сами по себѣ си. Малко по-малко, както видѣхме по-горѣ[1]), едноврѣменно съ възникването на историческата школа въ науката на политическата економия, и историческата наука почнж да прави отъ економическитѣ отношения напълно самостоятеленъ прѣдметъ за изучвание. Азъ нѣма да се распротранявамъ върху начина, по който самото движение на живота е съдѣйствувало на това. И по-рано економическитѣ въпроси сж играли твърдѣ важна роль въ живота, но прѣди тѣ да изникнжтъ и узрѣжтъ, поставяли сж се и се рѣшавали по голѣмата часть подъ прикритието на другитѣ идеи — националнитѣ, религиознитѣ, политическитѣ и юридическитѣ: къмъ срѣдата на XIX вѣкъ — тѣзи въпроси, тъй да се каже, се оголихж и изострихж. Съврѣменицитѣ въобще сж склонни да обобщаватъ своитѣ впечетлѣния отъ туй, което се извършва прѣдъ очитѣ имъ и да считатъ изобщо главно въ историята туй което доминира въ тѣхната епоха: това именно се каза за разбиранието на сжщественото съдържание на историята.

Умствената работа на XVIII вѣкъ твърдѣ силно е съдѣйствувала за образуванието на идеалистическия възгледъ на историята. 1789 г. открива

---

[1]) Гл. стр. 19 и слѣд.

съ себѣ си епоха отъ крупни политически промѣни, и политическата гледна точка съ особена сила се повдига отъ това врѣме на пръвъ планъ въ крупнитѣ исторически трудове, до като тъй нарѣчения социаленъ въпросъ не показа важностьта на историята на стопанствения битъ. Въ видъ на примѣръ само ще си позволѭ да укажѫ, какъ се е отразила тази промѣна върху изучванието и разбиранието на историческия въпросъ. Въ западно-европейската история едно отъ най-крупнитѣ явления е билъ феодализма. И на ученитѣ е струвало, дѣйствително, грамаденъ трудъ да опрѣдѣлѭтъ, какво е билъ той и какъ е произлѣзълъ, при което на гледнитѣ точки, отъ които тѣ гледали на него, се показало несъмнѣно само туй, отъ което въ даденото врѣме се интересували въ историята. Раздробението *на държавата* на феодални владѣния, прѣхода на *държавната* власть къмъ крупнитѣ землевладѣлци, — ето кое е трѣбвало да се обясни въ първата епоха на научното изслѣдвание феодализацията на Западъ. А социалната страна на феодализма, т. е. отношението на народа камъ *земята,* съединението на крупното землевладѣние съ дребното *стопанство,* разложението на парвоначалната *земна община,* — всичко това е почнѫло да се изучава по-кѫсно. Сѫщо така политическата роль на буржуазията въ първата половина на сегашния вѣкъ, повдигнѭ въпроса за историята на това съсловие въ държавния животъ, и все-пакъ по-кѫсно е станѫло прѣдметъ на изслѣдвание отношението на тоя класъ къмъ народната маса. Отъ тука и историята на разрушението на феодализма, — на която по-рано сѫ гледали отъ исключително политическо гледище, — почнѫ да обръща на себѣ си внимание и въ своитѣ економически проявления и слѣдствия; и никой нѣма да от-

рича, че въ научната разработка на тоя въпросъ иматъ значение трудоветѣ на Маркса и неговитѣ послѣдователи. Така поставянието на економическитѣ въпроси около срѣдата на XIX в. е повлияло на съдържанието на историческата наука. Останжло само да се направи нѣкое философско обобщение, и то било направено.

Идейното обяснение на историята биде признато за едностранчиво, и се исказа мисъльта, че въ основата на историята лѣжи економически процесъ, т. е. че не идеитѣ господарствуватъ въ живота на человѣка и му даватъ направление, а материалнитѣ интереси, които проистичжтъ изъ потрѣбноститѣ на човѣка отъ храна, облѣкло и жилище. И жизнената борба, безъ която е немислимо историческото движение, биде разбрана въ новъ смисълъ: по-прѣди цѣлия интересъ на историята се полагаше въ стълкновението между хората, като прѣдставители на разнитѣ идеи (язичници и християни, защитници на церквата и защитници на държавата, схоластици и хуманисти, католици и протестанти, и. др. т.) и въ побѣдата на едната група виждали побѣда на извѣстна идея. Отъ тази точка гледали даже и на международната борба, като на стълкновение (сблъскване) на разнитѣ принципи, — въплотени въ разнитѣ народи. Новия взглядъ обяви всичкото това за една видимостъ, сжщинската подложка на която се заключава само въ борбата на общественитѣ класи съ разнитѣ економически интереси.

Въ сжщность, идеалистическата концепция е вѣрна, но само на половина: нейното несъгласие съ дѣйствителностьта се заключавало само въ това, че тя се е смѣтала за пълна формула на историческия процесъ. Економическия материализмъ замѣни тази концепция; но и въ него ний имаме работа

само съ часть отъ истината, а не съ цѣлата истина. Реакцията противъ психологическия идеализмъ е произтекла не изъ едния само диалектически процесъ на мисъльта, — стрѣмящъ се къмъ истината, чрѣзъ отричанието на прѣжнитѣ моменти на процеса, — но и изъ това разбиране на живота, което е било дадено отъ самото движение на живота. Къмъ срѣдата на XIX в. историческия опитъ показа, че източника на социалнитѣ злини се заключава не въ недостатъка само отъ просвѣщение, не въ недостатъка отъ политическа свобода, но и въ ненормалноститѣ на економическото устройство. Економическия въпросъ е почнжлъ да доминира въ практическия животъ, и това, разбира се, е трѣбало да се отрази на теоретическото разбиране на историята. За сега ще прѣскочемъ въпроса за влиянието на самия исторически животъ върху появяванието на новото разбиране на историята, а ще се спрѣмъ малко не толкосъ на „економизма," колкото на „материализма" на това разбирание.

Послѣдователитѣ на тази доктрина ѭ наричатъ економически материализмъ. Работата е въ туй, че исторнологически материализмъ може да бжде и не економически. Ако прѣжнята концепция на историята е грѣшила съ едностранчивия идеализмъ, който искарваше всичкитѣ явления въ историята изъ *духа*, — билъ той „всемирния духъ" (Weltgeist) на Хегеля, или „народния духъ," за когото най-напрѣдъ заговори историческата школа на правото, или просто творческата мисъль на отдѣлнитѣ лица, „великитѣ хора," геороитѣ, — то противъ такава тенденция би могло да се заяви, че въ историческия процесъ извѣстни права принадлѣжжтъ и *на природата*, — именно на условията на тази външна срѣда, въ която сж поставени отдѣлнитѣ народи,

т. е. на условията на климата, почвата, фауната, флората, устройството на повърхностьта и т. н. Извѣстно е, че Бокля, напр., сѫ укорявали въ исторически материализмъ[1]), който по-правилно би се нарѣкълъ натурализмъ. Економическия материализмъ е далечъ отъ тоя натурализмъ. Послѣдния се стрѣми да обясни историята исключително изъ природата, взета въ смисълъ на физическа срѣда. Но за економическитѣ материалисти тази физическа срѣда е само съвъкупность (сборъ) отъ условия, въ които трѣба да се дѣйствува на основния факторъ на историческия животъ. Ако спиритуализма обясняваше историята изъ человѣка, — като го приема за сѫщество, състояще само отъ духъ — то има, отъ друга страна, голѣма разлика въ разбирането на тази външна срѣда, т. е. на туй, което се намира вънъ отъ человѣка, изъ което се стрѣмѭтъ да обяснѭтъ историята и натурализма, и економическия материализмъ: за първия това е *природата*, за втория — *економическитѣ отношения* на човѣшкитѣ общества; за единия това е физическа срѣда, за другия — обществена. И тази обществена срѣда економическия материализмъ обяснява натуралистически, като исхожда не отъ понятието за външната природа, а отъ понятието за человѣка, — взетъ въ смисълъ на животенъ организмъ, който се нуждае отъ храна и топлина. Такова е отношението на економическия материализмъ къмъ натурализма. Но има още и философски материализмъ (по-вѣрно, метафизически), прѣдставителитѣ на когото отправѭтъ своитѣ усилия, не за разрѣшението на въпроса за туй, кое обуславя отъ себѣ си историческия животъ на народитѣ, (т. е. да ли външната при-

[1]) Гл. напр. статията на Zittelmann'a „Der Materialismus in der Geschichtschreibung“ (Preussische Jahrbücher XXXVII).

рода, или психическитѣ явления, происходящи въ самия человѣкъ, макарь тѣ сами да сѫ продуктъ отъ чисто физиологически процеси, или, най-подиръ, това сѫ отношения съ строго економически характеръ). А въ какво отношение стои економическия материализмъ къмъ метафизическия, който признава материята за мирова сѫщность и който вижда въ духа, кратко казано, само продуктъ на материята?

Ний ще видимъ, че економическия материализмъ е възникнѫлъ подъ непосрѣдственото влияние на философския материализмъ, но ний не мислимъ, че послѣдния необходимо е трѣбало да доведе до економическия материализмъ. Нека материалистическата концепция на вселената да бѫде права[1]), т. е. нека духа да бѫде само продуктъ на материята, а психическитѣ явления — резултатъ на физиологически процеси. Това се касае само до въпроса за отношението на духа къмъ материята, за отношенията на психическитѣ явления къмъ физиологическитѣ процеси, съ което никакъ още не се прѣдрѣшава въпроса за ролята на психически факторъ въ историята. Метафизическия материализмъ може да не отрича сѫществуванието на тоя факторъ; той го подчинява само на процеситѣ, происходящи въ самото човѣшко тѣло. А затуй материалестическия метафизикъ може да признава въ историята ролята на психическитѣ явления, происходящи вѫтрѣ въ человѣка, макарь, тѣзи явления и да бѫдѫтъ за такъвъ философъ само продукти на физиологическитѣ процеси, които сѫ извършватъ въ человѣческото тѣло. Можемъ да бѫдемъ, по тоя начинъ, материалисти, и, свѣждайки идеитѣ къмъ прости едни материални движения въ мозъка, да признаемъ сѫщо,

---

[1]) За нашето отношение къмъ материализма гл. „Бѣседи за изработванието на миросъзерцанието."

че тѣзи материални движения въ формата на идеи играѭтъ голѣма и даже самостоятелна роль въ историята, а при туй никакъ да не споделяме историологическата концепция на економическия материализмъ. Освенъ туй, матефизическия материализмъ, който прѣвръща психологията въ простъ отдѣлъ на физиологията, е породилъ други историологически концепции. Такива сѫ обяснението на културно-социалната история изъ анатомическитѣ особености и физиологическитѣ свойства, които отличаватъ по между си отдѣлнитѣ раси не само въ физическо, но и въ психическо отношение, или пъкъ обяснението на духовнитѣ свойства на народа съ това, да ли той се храни съ животна или растителна храна, пие кафе или чай, — както това сериозно се вършѝ едно врѣме въ нашата литература. И тъй, ний не само не мислимъ, че економическия материализмъ логически не произлиза по необходимость изъ метафизическия материализмъ, или отъ натурализма въ духа на неговитѣ проявления (за каквито ний считаме географическата теория на физическата срѣда и антропологическата теория на физиологическитѣ особености на расата), но даже полагаме, че отъ гледна точка на указанитѣ концепции би могли да се направѭтъ твърдѣ сериозни възражения на економическия материализмъ. Послѣдния отрича самостоятелното значение на географическитѣ и антропологическитѣ фактори, като обяснява всичко изъ едни само економически отношения, а като заедно съ това заставя само въ економическитѣ форми да се дѣйствува на „материята" въ историята; а въ сѫщото врѣме отрича правото на тази „материя," която споредъ материалистическата метафизика мисли, чувствува, желае и дѣйствува въ човѣка. Тѣзи общи съображения за от-

ношението на економическия материализмъ къмъ другитѣ материалистически теории на историята азъ счетохъ за сѫществено необходими относително изяснението на общия характеръ и генезиса на економическия материализмъ.

Обръщаме се сега къмъ генезиса на това учение. Въ тѣзи немного съчинения, въ които ний намѣрихме какви-годѣ данни и съображения по въпроса за происхождението на економическия материализмъ, се указва въобще на това, че туй учение има своя корень, отъ една страна, въ Хагелевата философия, отъ друга — въ французския социализмъ отъ първата половина на сегашното столѣтие. Самъ Енгелсъ, — който много по-вече отъ Маркса се е занимавалъ съ мисъльта за економическата подложка на цѣлия исторически процесъ, — е указвалъ и, даже може да се каже особено напиралъ, че економическия материализмъ е нищо друго, освенъ замѣна на *идеалистическото* съдържание на историко-философската формула на Хегеля — съ *материалистическо* съдържание, сѫщо тъй, както и цѣлото учение на Маркса му се прѣдставлява въ видъ на замѣна на прѣжния *утопически* социализмъ на французитѣ — съ *научния* социализмъ, основанъ на Хегелевата идея за развитието. Намъ ще се удаде случай по-подробно да говоримъ върху тоя възгледъ за происхождението на економическия материализмъ, исказанъ, между другото, отъ едного изъ неговитѣ родоначалници. А сега ще обърнемъ внимание само на туй, че авторитѣ, които пишѫтъ на послѣдъкъ за економическия материализмъ, почнѫхѫ да отстѫпатъ малко отъ това разбирание на работата. Че хегелианството и ранния социализмъ сѫ играли голѣма роль въ генезиса на економическия материализмъ, въ това не може да има никак-

во съмнѣние; но въпроса върху това, каква е била относителната роль на всѣки единъ отъ тѣзи източници, може още да подлѣжи на споръ. Нѣкои най-нови автори, които сѫ се исказали по въпроса, все по-вече и по-вече клонѭтъ къмъ мисъльта, че свръзката между хегелианството и економическия материализмъ не е *реална*, а *формална*. И тѣ въ това отношение сѫ съвършено прави, защото отъ Хегеля, Марксъ и Енгелсъ сѫ заели разбирането на туй, *какъ* се извършва историята, а не това, *въ какво* се тя състои: може да се мисли, че сѫщественото съдържание на историята се заключава въ економическия процесъ, като ни най-малко не сподѣля хегелианското възрѣние за тоя процесъ, — като на диалектически, — и напротивъ, тоя процесъ може да се разбере диалектически, — като се вмѣстя въ него и неекономическо съдържание, — както това се доказва отъ философията на историята отъ самия Хегель и неговитѣ многочислени послѣдователи, освенъ Маркса и Енгелса. При това не всичкитѣ най-нови партизани на економическия материализмъ придаватъ значението на хегелианската му окраска у родоначалницитѣ на теорията. Сѫщо тъй и въ специалната областъ на Маркса, т. е. въ политическата економия, най-важнитѣ му идеи могѫтъ да получѫтъ признание безъ всѣкакво задлъжение отъ страна на признаващия, непрѣмено да приеме всичкото, което въ учението на Маркса носи слѣди отъ хегелианско происхождение. Единъ отъ съврѣменитѣ теоретици на историята, твърдѣ основателенъ ученъ, именно Бернхаймъ, за когото имахме случая да спомѣнемъ, забѣлѣзва, че макарь при грамадната начетеность на Маркса да е трудно да се опрѣдѣлѭтъ източницитѣ на неговата историко-философска концепция, — у него обаче се указ-

вать най-много точки на съприкосновение съ французскитѣ социалисти и философи на историята, — и при това Бернхаймъ даже едва спомѣнува, и то само въ подстрочна забѣлѣжка, за свръзката на Марксовитѣ възрѣния съ хегелинаството, като праща за подробности въ книгата на Барта, за която ще говоримъ по-послѣ. И други най-нови писатели по-силно подчеркватъ именно зависимостьта на Маркса отъ французскитѣ социалисти и историци: отъ тѣхъ иде, дѣйствително, най-главното — разбирането на обществото и историята върху чисто економическа подложка. Отъ друга страна, економическия материализмъ въ историята станѫ особенъ родъ исторически догматъ на съврѣменната нѣмска социалъ-демокрация, единъ отъ органитѣ на която „(Unsere Zeit)“ въ значителна степень е съдѣйствувалъ за распространението на идеята за економическия материализмъ въ Германия. Но и тука ний пакъ не се срѣщаме съ такава свръзка между економическия материализмъ и социализма, която за винъги би останѫла неразривна. Напомняйки за едного защитника на економическия материализмъ (за Вайзенгрюна, за когото ний ще се спрѣмъ по-подробно по-долу), все тоя Бернхаймъ, който е отдѣлилъ само три страници за разглежданието на това направление, отбѣлѣзва, че Вайзенгрюнъ отцѣпя економическата концепция на историята отъ нейната специално социалистическа тенденция (löst diese Theorie von ihrer speciell socialistischen Tendenz los). Сѫщо и г. Николаевъ, въ книгата си „Активния прогресъ и економическия материализмъ“ (Москва, 1892), като се отнася твърдѣ съчувствено къмъ „хипотезата,“ забѣлѣзва, че партийното ѝ происхождение е само една случайность, и че хипотезата „е можала да се появи съ сѫщитѣ удобства въ

друга партия и още по-добрѣ извънъ партията.“ Дѣйствително, за да се признае економическата подложка на историята, не е нуждно непремѣно да бѫдешъ социалистъ; а отъ другата страна, и социализма, като такъвъ, т. е. като *практическо* учение за *прѣустройванието на социалния животъ* върху нови економически начала, не изисква необходимо, щото вънъ отъ економическитѣ начала да не се приема нищо друго *за теоретическото обяснение на сѫщностьта на историческия процесъ.*

Ще се убѣдимъ още по-вече, че економическия материализмъ е мислимъ безъ социалистическа окраска (както е мислимъ и социализма безъ економическия материализмъ), ако хвърлимъ даже найбѣгълъ погледъ върху происхождението на двѣтѣ основни исторически идеи на Маркса и Енгелса.

Еконмическата концепция на обществото е възникнѫла наедно съ политическата економия, т. е. най-напрѣдъ е била формулирана още въ XVIII в. отъ физиократитѣ и Адамъ Смита, на които социалиститѣ глѣдатъ, като на буржуазни економисти. Ако и по-рано отъ всички да е положилъ тази концепция въ основата на цѣлата социология Сенъ-Симонъ, то не трѣба да се забравя, че и негова „утопически социализмъ“ е билъ отфърленъ отъ прѣдставителитѣ на економическия материализмъ. Отъ друга страна, социализма се е отфърлялъ и отъ Роджерса, който е твърдѣ близъкъ къмъ економическия материализмъ, когато Сенъ-Симонъ, който е мечтаялъ за прѣражданието на человѣчеството посрѣдствомъ „новото християнство“ и който заедно съ Конта е признавалъ великата движѫща сила на идеитѣ, е билъ твърдѣ далечъ отъ економическото обяснение на историята, макаръ и твърдѣ значително да е прѣдвижилъ напрѣдъ економичес-

ката страна на историята. Или още единъ примѣръ: Лакомбъ, който се е опитвалъ, както ще видимъ въ надлѣжното мѣсто, да обясни историята прѣимуществено економически, полемизира съ социалиститѣ и гледа крайно пессимистически на възможнитѣ резултати отъ побѣдата на пролетариата. Другата основна идея на Маркса и Енгелса е тази, че историята въ послѣдния анализъ се свежда къмъ борбата на креситѣ. Тази идея Марксъ намѣрилъ въ французската историография въ врѣмето на реставрацията и юлската монархия. Въ епохата на реставрацията въ Франция се е водила борба между реакционата землевладѣлческа аристокрация и либералната капиталистическа буржуазия, която най-напрѣдъ е показала своята сила въ 1789 г., и отъ тази гледна точка много писатели разбирали не само своето врѣме или сравнително не давната революция, но и били готови да сведѫтъ къмъ нея едва ли не всичкото минѫло на Франция[1]). Юлската революция даде побѣдата на буржуазията, но подиръ това възникнѫ антагонизма между буржуазията и пролетариата, отъ точка зрѣние на когото по сѫщия начинъ почнѫ да се разбира и изобразява както самата епоха, тъй и революцията въ края на XVIII в. Да си припомнимъ, че „Организацина на труда“ (1840) и „Историята на десеть години“ (1841—1744) на Луи Блана излѣзохѫ почти едноврѣмено, и че въ введението къмъ тоя си трудъ той е далъ знаменитото опрѣдѣление на буржуазията и народа, борбата между които той изобрази по-послѣ въ своята „История на французската революция“ (1847 и слѣд.). Концепцията на историята, като борба на креситѣ, се е внушавала на французскитѣ писатели

---

[1]) Гл. Истор. на Зап. Евр., Т. IV, стр. 289.

отъ двайсетьтѣ, трийсетьтѣ и четирсетьтѣ години отъ самата дѣйствителность[1]). Тази борба, обаче, се е разбирала въ социалистическо освѣщение само отъ една часть на тогавашнитѣ историци и публицисти; другата имъ часть е била далечъ отъ да прѣдаде на класовата борба именно такъвъ характеръ. Най-подиръ, можемъ указа на единъ модеренъ социологъ, който гледа на историята именно отъ гледна точка на борбата между отдѣлнитѣ социални групи, вѫтрѣ въ които сѫществува свръзката на интереситѣ, и отъ които еднитѣ господствуватъ надъ другитѣ. Тоя е социолога Гумпловичъ, авторъ на книгата подъ заглавие „Grundriss der Sociologie[2]),“ а при това Гумпловичъ въ никой случай неможе да се счита за социалистъ[3]). Освенъ това: като разбира обществото не иначе, освенъ въ смисъль на господство на една социална група надъ други, и като полага, че цѣлата вѫтрѣшна история на обществото се свежда къмъ борбата между такива групи, — отдѣлени посрѣдствомъ своитѣ интереси, — Гумпловичъ вижда въ това единъ особенъ законъ на природата, въ силата на когото и обще-

---

[1]) Отъ тѣхъ тя прѣминѫла къмъ Лоренца Щайна и независимо отъ Маркса е повлияла за разбирането на економическата страна на историята и отъ другитѣ писатели.

[2]) Гл. за нея въ съч. на „Сѫщностьта на историческия процесъ и ролята на личностьта въ историята.“

[3]) Не отдавна (1895) излѣзе въ русски прѣводъ съч. на тоя писатель, именно „Социология и политика.“ Въ нея Гумпловичъ по най-категорически начинъ заявява своето несъчувствие къмъ социализма (гл. стр. 15—16). Твърдѣ благосклоненъ къмъ економическата история, Гумпловичъ счита за недостатъчно да се обяснява всичко съ една само економия (стр. 38, а сѫщо стр. 44). Между това твърдѣ близка къмъ теорията за борбата на киаситѣ той признава за основенъ елементъ на социалната еволюция и за най-простъ факторъ на историческия процесъ „социалната група,“ „която се е създала и се обуславя отъ общия главенъ жизненъ интересъ“ (стр. 68). Неговата теория за борбата на групитѣ, като главно явление на историята, е изложена на стр. 73 и слѣд.

ството и историята трѣба да спазжтъ такъвъ характеръ за вѣчни врѣмена; когато пъкъ социализма е съединенъ съ вѣрата въ това че трѣба да настжпи край на междукласовата борба. Отъ тази страна идеята за класовата борба въ историята на человѣчеството не играе даже такава основна роль у социалистическитѣ прѣдставители на економическия материализмъ, каквато у Гумпловича.

По този начинъ, ако економическия материализмъ, като такъвъ, е възникнжлъ върху почвата на хегелианството и социализма, то отъ туй още не слѣдва, че *въ смисъль на историкофилософска доктрина* той би трѣбвало да се разглежда въ свръзка съ хегелианството и социализма. А именно за туй, че свеждането на цѣлия общественъ животъ къмъ економически фактори може да бжде мислимо, а слѣдователно и да се докаже (макарь, мислимъ ний, и да не може да бжде доказано,) па и да се оспорва, безъ всѣкакво отношение къмъ философията на Хегеля или къмъ стрѣмленията на социалната демокрация, макарь послѣдната и да включва економическия материализмъ въ числото на своитѣ теоретически основания. Истинската основа на такава историческа концепция ний можемъ намѣри само въ едностранчиво-материалистическия възгледъ на живота, за когото трѣба да признаемъ право на сжществувание въ научната теория на историята само до толкосъ, до колкото съ вписанието на тази гледна точка — се отстранява прѣжния едностранно-идеалистически възгледъ. На тоя прѣвратъ се е оказало влияние и отъ самия животъ; но теоретическата мисъль трѣба да стои по-горѣ отъ живота, безъ което послѣдния не може да получи напълно разумно направление. —

IV. Историологическитѣ възрѣния на Маркса и Енгелса.

Да се обърнемъ сега къмъ общата характеристика на теоретическитѣ възгледи на Маркса и Енгелса въ областьта на историята.

Ний току що отбѣлѣзахме двойното влияние на хегелианството и на французския социализмъ върху Маркса и указахме, че първото е подѣйствувало на него главно съ формалната си страна. Частно по въпроса, кое съставлява първооснова-та на историята, Марксъ се приближилъ къмъ Файербаха, единъ отъ най-виднитѣ прѣдставители на „крайната лѣвица“ на хегелианството, който учи, че человѣка създава идеята, а не идеята — человѣка: още въ 1844 г. Марксъ обявилъ, въ „Deutschfranzösische Jahrbücher,“ издаваеми отъ него заедно съ Руге, че „человѣка създава религията, а религията не създава человѣка,“ — възгледъ, който може лесно да бѫде приложенъ и къмъ другитѣ елементи на културата. Отъ друга страна, отъ французския социалзмъ Марксъ заелъ своя възгледъ върху человѣка прѣимуществено въ неговото отношение къмъ природата и къмъ срѣдствата за въздѣйствията на природата, т. е. по отношение къмъ неговата роль въ производството. Въ 1847 г., подиръ това е излѣзла па свѣтъ неговата „Нищета на философията,“ отправена както е извѣстно, противъ Прудона[1]), и въ това съчинение, между

[1]) Между другото Марксъ напада Прудона за неговото мнѣние, споредъ което дѣйствителнитѣ обществени отношения на производството сѫ въплощения на принципитѣ или категориитѣ, а не напротивъ.

другото, се прокарва мисъльта, че економията не само не зависи отъ политиката, но сама даже опрѣдѣля морала и религията. По-полсѣ въ 1848 г., Марксъ и Енгелсъ, който още тогава сподѣляше неговитѣ възгледи, издадохѫ знаменития „Комунистически манифестъ,“ въ когото тѣ обобщаватъ тѣзи мисли, макарь послѣднитѣ и да не получаватъ по-голѣмо развитие прѣдъ видъ на това, че авторитѣ на „Манифеста“ съвсѣмъ и не мислили, като го издаватъ на бѣлъ свѣтъ, да излагатъ нова историческа теория: цѣльта имъ била съвсѣмъ друга, — чисто боева въ общественъ смисъль. Не по-малко струва да се отбѣлѣжѫтъ най-интереснитѣ за насъ мѣста на това възвание. „Историята, — се казва въ самото начало на „Манифеста,“ — на всичкитѣ до сега сѫществували общества е история на борбитѣ на креситѣ . . . . . . „Трудно ли е да се разбере, — е казано по-нататъкъ на друго мѣсто, — че съ начина на живѣнието на хората, съ тѣхнитѣ обществени отношения, съ тѣхното обществено положение се мѣнѭтъ сѫщо и тѣхнитѣ прѣдставления, възрѣния, понятия, съ една рѣчь, цѣлото имъ миросъзерцание? А какво доказва историята на идеитѣ, ако не туй, че умствената дѣятелность се прѣобразува заедно съ материалната? Господствуѭщи идеи въ едно дадено врѣме сѫ били винъги идеитѣ на господствуѭщия класъ. Говорѭтъ за идеитѣ, които създаватъ революционото настроение въ цѣлото общество; съ това изразяватъ факта, че вѫтрѣ въ старото общество сѫ се образували елементи отъ новия строй, че наредъ съ разрушението на стария начинъ на живота иде и разложението на старитѣ идеи.“ Ето всичкото сѫществено по прѣдмета, който ни интересува, и което може да се намѣри въ „Манифеста.“ Като заявява, че „историята на всичкитѣ до сега

съществуващи общества се е основавала на противоположността на класитѣ, — която противоположность въ различнитѣ епохи е приемала и различни форми,“ — „Манифеста“ пророкува изчезванието на тѣзи форми на общественото съзнание, въ които то до сега винъги се е въртяло; и това изчезвание ще настане щомъ произлезе пълно унищожение на пртивопложността на класитѣ (съ други думи, основата на историята не се взема тукъ за нѣщо вѣчно). Най-подиръ, въ прѣдисловието на съчинението си „Zur Kritik der politischen Oekonomie“ (1859) Марксъ указва на това, че „въ обществения си животъ хората се натъкватъ на извѣстни, необходими, не-зависящи отъ тѣхната воля отношения, именно на отношенията на производството, съотвѣтствуващи на тази или онази степень на развитието на производителнитѣ сили. Цѣлия сборъ на тѣзи отношения на производството, — продължава той, — съставлява економическата структура на обществата, — реалната основа (die reale Basis), връхъ която се издига юридическата и политическата надстройки (Uebrbau) и на която съотвѣтствуватъ извѣстни форми на общественото съзнание.“ Отъ тука той прави изводъ, че „съотвѣтствуващия на материалния животъ способъ на производството обуславя отъ своя страна процеситѣ на социалния, политическия и духовния животъ изобщо. Не понятията, — пояснява той, — опрѣдѣлятъ обществения животъ на хората, но, напротивъ, тѣхния общественъ животъ обуславя съ себѣ си тѣхнитѣ понятия .... Правовитѣ отношения, — забѣлѣзва той още, — също, както и формитѣ на държавния животъ, не могатъ да бъдатъ обяснени нито сами съ себѣ си, нито пъкъ съ тъй нарѣченото общо развитие на човѣшкия духъ, но иматъ ко-

рена си въ материалнитѣ условия на живота, сбора на които Хегель, по примѣра на англичанитѣ и французитѣ отъ XVIII вѣкъ, означилъ съ името на гражданското общество; а анатомията на гражданското общество трѣба да се търси въ неговата економия . . . На извѣстна степень отъ своето развитие материалнитѣ производителни сили на обществата дохождатъ въ сблъскване съ сѫществуѫщитѣ отношения на производството или — на юридически езикъ казано — съ имуществениитѣ отношения, вѫтрѣ въ които тѣ до сега сѫ се движили. Отъ форми, които спомагатъ за развитието на производителнитѣ сили, тѣзи имуществени отношения ставатъ негови прѣчки. Съ измѣнението на економическата основа, измѣнява се по-бързо или по-бавно цѣлата въздигнѫта връхъ неѭ огромна надстройка. Ни една обществена формация не изчезва по-рано, прѣди да се развиѭтъ всичкитѣ производителни сили, за които тя прѣдставлява достатъченъ просторъ; и новитѣ, виспитѣ отношения на производството никога не заематъ мѣстото на старитѣ, прѣди да се изработѭтъ въ нѣдрата на старото общество материални условия за тѣхното сѫществувание.“

Въ приведенитѣ аргументи всичко, най-важно и сѫществено въ теорията, е изразено съ думитѣ на самия Марксъ: отъ една страна, това е едно прѣдставяние на цѣлата история като борба на класитѣ, която се води върху почвата на економическитѣ интереси, отъ друга — прѣдставяние на економическата структура на обществото като базисъ (основа), а всичко останѫло — като надстройка; найпослѣ, това е прѣдставяние на историческитѣ промѣни, като такива, които се обуславятъ отъ измѣнения отъ исключително економическо свойство. Тукъ ний намираме, да се изразимъ съ терминитѣ на

Конта, и социална статика, и социална динамика, т. е. и теория на обществото, и теория на историческия процесъ. Тази послѣдната се основава у Маркса на понятието за развитието на противорѣчията въ всѣка форма на производството, при което, това развитие се обявява съ единствения пѫть, по който върви разлаганието и прѣобразуванието на тѣзи форми, — и всичкото това въ духа на диалектиката на Хегеля. За емпирически субектъ на тоя диалектически процесъ родоначалника на економическия материализмъ счита формитѣ на собственостьта, които сѫ само прости юридически изражения на формитѣ на производството. Колкото се касае до емпирическата причина на тоя процесъ, то за Маркса тя се заключава въ противоположнитѣ интереси на общественитѣ класове[1]). Твърдѣ е понятно, че ако формалнитѣ елементи на историческата теория на Маркса водѭтъ своето начало отъ Хегеля, то материалнитѣ той длъжи главно на Луи Блана[2]). И цѣлата оригиналность на историята се заключава именно въ своеобразното съединение (съчетание) на еднитѣ и другитѣ елементи. Първоначално е господарствувалъ комунизма, който се е смѣнилъ отъ своята противоположность — частната собственость; но и послѣдната ще прѣмине, — посрѣдствомъ своята собствена вѫтрѣшна и неизбѣжна диалектика, — въ своя противоположность.

Такова е происхождението и развитието на историко-теоретическитѣ идеи на Маркса. Ний видѣхме, какъ той отначало се приближилъ въ филосо-

---

[1]) Идеята за борбата на класитѣ Марксъ приложилъ и къмъ разглежданието историята на Франция въ 1848 — 51, въ своето съчинение „18 брюмеръ на Людовика Бонопарта."

[2]) Adler. Die Grunglagen der Marx'schen Kritik der bestehenden Volkswirtsaft. Ср. по-горѣ, стр. 74. Чудно е, че г. Белтовъ, като е излагалъ генезиса на економическия материализмъ, е е пропустнѫлъ Луи Блана.

фията къмъ крайната лѣвица на хегелианството, като е удържалъ склоностьта, — характеризируѭща всичкитѣ хегелианци, — съвършено произволно да конструира историята. Въпроса за религията е игралъ твърдѣ видна роль въ философията на Хегеля, и като го рѣшавалъ въобще въ това направление, което особено е прославило Файербаха, Марксъ по чисто диалектически начинъ, а не на основание на културно-историческото и сравнителното изучване формитѣ на религиозното съзнание, въ частности е поставилъ послѣдния въ зависимость отъ економията, като, при туй, никога не доказалъ научно тази мисъль. Сѫщо така е била намѣрена формула, която би могла твърдѣ лесно да се прѣвърне въ боевъ лозунгъ въ наченѫлата се социална борба. Всѣко обществено движение се стрѣми да се санкционира, като се опира за това на тази или онази идея, която става и особенъ родъ догматъ: въ епохата на реформацията сѫ се опирали на „словото Божие,“ на „евангелската свобода“ и пр., въ врѣме на революцията — на „естественото право,“ на „свѣщенитѣ и неотчуждаеми права на человѣка и гражданина и др.; и ето съставителитѣ на „Комунистическия Манифесть“ сѫщо се опиратъ на новото историческо учение, което не се доказва, а се излага като истина, не подлѣжаща на споръ. И въ другитѣ си съчинения, въ които Марксъ е ималъ случая да се искаже по въпроса за сѫщностьта на историческия процесъ, той прѣдставя своето учение, като особенъ родъ аксиома, която не иска по-нататъшни доказателства. Ето защо ний не поставяме автора на „Капитала,“ — като основатель на особена историко-философска концепция, — на една дъска съ Дарвина, който дѣйствително е произвелъ прѣвратъ въ областьта на биологическитѣ науки.

Марксъ, който остави една велика книга въ политическата економия, не е създалъ сѫщо такава книга и за своята теория на историческия процесъ. А при това, твърдѣ много партизани на економическия материализмъ сравняватъ значението на Маркса въ философията на историята съ значението на Дарвина въ философията на природата [1]). Енгелсъ, собствено, е направилъ за самия економически материализмъ даже по-вече отъ Маркса, но и неговитѣ съчинения, които се отнасѭтъ къмъ тази историко-философска концепция, не могѫтъ да се разгледватъ като трудове, въ които тази идея прѣди всичко се доказва и основава, а не само се пропагандира и прилага, — като напълно доказана и абсолютна истина, — къмъ обяснението на историята.

У Енгелса сравнително съ Маркса ний намираме малко оргинално. Бидѣйки хегелианецъ по възгледа си на историята, като на процесъ чисто диалектически; считайки за отрицание всеобщия, на всѣкъдѣ и винъги дѣйствуѭщия и най-важния законъ на мислението и битието (природния и историческия), — Енгелсъ вижда съдържанието на историята въ економическия нроцесъ, както и Марксъ. Като оцѣнява общото значение на своя другарь въ историята, Енгелсъ му поставя въ заслуга главно двѣ крупни открития: материалистическото разбиране на историята и разяснението тайнитѣ на капиталистическото производство. Макарь по първата точка самъ Енгелсъ и да се е исказалъ много по-вече, отъ колкото Маркса, то по неговото собствено заявление въ прѣдисловието къмъ съчинението за нѣмската селска война [2]), материалистическото разбиране на ис-

[1]) Гл. напр. Gerhard Krause, Die Entwickelung der Geshichtsauffassung bis auf Karl Marx, Berlin, 1891.

[2]) Der deutsche Bauernkrieg.

торията именно има за свой родоначалникъ не него, а Маркса. Въ статията си за заслугитѣ, оказани отъ Маркса [1]) на науката, той на първо мѣсто пакъ поставя прѣврата, произведенъ отъ негова другарь въ възгледа на историята като борба на класитѣ.

Но по-джлбоко, отъ колкото у Маркса, основание на тоя възгледъ Енгелсъ не дава, ако само не считаме това, че въ своята извѣстна полемика съ Дюринга той се стрѣми да докаже научностьта на своя исторически взглядъ, като го поставя въ свръзка съ философията на Хегеля, при което той защищава не толкосъ економическия материализмъ, колкото социализма, както го той разбира. Въ извѣстното съчинение „Herrn E. Düring's Umwälzung der Wissenschaft [2])," Енгелсъ се е докоснжлъ именно до анти-историчностьта на социалнитѣ утопии, на които той противопоставя научния социализмъ. „Социализма въ прѣдставленията на утопиститѣ, — говори той, — е изражение на абсолютната истина, на разума и справедливостьта, и е нуждно само да го открижтъ, за да покори съ собствената си сила цѣлия свѣтъ; а тъй като абсолютната истина не зависи отъ врѣмето, пространството и историческото развитие на человѣчеството, то туй е вече работа на чистата случайность, кога и гдѣ тя ще бжде открита." Научно значение социализма, споредъ неговитѣ думи, може да получи, само като стжпи на реалната почва, която е създала философията на Хегеля; а най-голѣмата заслуга на тази философия по мнѣнието на Енгелса, „състои въ това, че тя за първъ пжть е прѣдставила цѣлия естественъ,

[1]) Arbeiter-Kalender за 1878 г.

[2]) Въ журнала „Слово" за 1879 г. е била помѣстена статия отъ Н. З. (покойния Н. И. Зиберъ) подъ заглавие „Диалектиката въ нейното приложение къмъ науката," която прѣдставлява твърдѣ подробно прѣдаване съдържанието на тоя трудъ на Енгелса.

исторически и духовенъ миръ въ видъ на процесъ, т. е. изслѣдвала го въ безпрѣривното движение, измѣнение и ризвитие и се опитала да покаже взаимната вжтрѣшна свръзка на това движение и развитие.“ Само, — прибавя той, — „узнаванието на пълната погрѣшность на господствувалия въ Германия идеализмъ е трѣбало неизбѣжно да доведе до материализма,“ който си е останжлъ диалектически. Къмъ това сж се присъединили и обстоятелствата на врѣмето, и „новитѣ факти заставили да се подфърли цѣлата прѣжня история на ново изслѣдвание. И тогава станжло ясно, че тя цѣлата, съ исключение на първобитното състояние, е била история на борбата на класитѣ, че тѣзи борящи се обществени класи се явяватъ въ всѣки даденъ моментъ резултатъ отъ условията на производството и размѣната, кжсо казано — на економическитѣ отношения на своето врѣме.“ Съ една рѣчь, споредъ Енгелса, „Хегель е освободилъ разбиранието на историята отъ метафизиката, — той го направилъ диалектическо, — но неговия собственъ възгледъ върху неж билъ идеалистиченъ по сжщество. Сега идеализма е билъ изгоненъ отъ послѣдньото му прибѣжище въ областьта на историята; сега е билъ намѣренъ пжтя за обяснението на человѣческото самосъзнание отъ условията на человѣческото сжществувание, вмѣсто прѣжньото обяснение на тѣзи условия отъ человѣческото самосъзнание.“

Въ приведенитѣ думи възникванието на економическия материализмъ се оправдава отъ точка зрѣние на лъжливостьта на прѣжнитѣ възрѣния. Научната *идея* за развитието, дѣйствително, много се длъжи на философията на Хегеля, макарь и да не слѣдва още отъ това, че е вѣрна именно Хегеле-

вата формула на развитието. Отъ друга страна, обявяванието на погрѣшностьта на прѣжния идеализмъ не може да служи за доводъ въ полза на това, щото да се търси истината въ неговата противоположность, и именно за туй, защото погрѣшностьта се е заключавала само въ едностранчивостьта. Новото историческо учение, дѣйствително, е оказало голѣма услуга, като е открило, тъй да се каже, борбата на класитѣ въ историята; но това не дава още никому право да твърди, че цѣлата история се заключава само въ тази борба и че цѣлата тази борба се свежда смо къмъ условията на производството и размѣната.

„Материалистическото разбиране на историята, — говори още Енгелсъ, — се основава на това положение, че производството и размѣната на продуктитѣ служжтъ за основа на всѣки общественъ строй; че въ всѣко историческо общество распрѣдѣлението на продуктитѣ, а съ него и образуванието на класитѣ и съсловията зависи отъ това, какъ и какво се произвежда отъ това общество, и по кой начинъ се размѣнжтъ произведенитѣ продукти.“ Отъ тука слѣдва, че „коренниткѣ причини на социалнитѣ промѣни и на политическитѣ прѣврати трѣбва да се търсжтъ не въ главитѣ на хората, не въ повече или по-малко ясното имъ разбирание на вѣчната истина и справедливостьта, а въ измѣненията на начинитѣ на производството и размѣната; съ други думи, не въ философията, а въ економията на дадената епоха. Пробудилото се съзнание за неразумностьта и несправедливостьта на сжществуващитѣ обществени отношения служи само за указание на туй, че въ способитѣ на производството и формитѣ на размѣната постепено сж се извършвали измѣнения до толкова значителни, щото не имъ съ-

отвѣтствува по-вече порядъка, скроенъ по мѣрката на старитѣ еконимически условия.“ Или ето какъ още Енгелсъ формулира тази мисъль; „економическия строй на обществото въ всѣка дадена епоха прѣдставлява тази реална почва, съ свойствата на която се обяснява въ послѣдния анализъ цѣлата надстройка, образуема отъ сбора на правовитѣ и политически учреждения. Сѫщо така съ нея се обясняватъ и религиознитѣ, философскитѣ и други възрѣния на всѣки даденъ исторически периодъ.“ Въ тѣзи думи ний намираме въ сѫщность само прѣизговаряние на мислитѣ на Маркса и то пакъ въ чисто догматическа форма. Енгелсъ ни говори, на какво се основава материалистическото разбирание на историята: това сѫ, обаче, извѣстнитѣ положения, които сами още се нуждаѭтъ отъ доказателство; а при това той не доказва ни едно отъ тѣхъ, като се задоволява съ прости едни заявления отъ родътъ на туй, че състоянието на умоветѣ едва ли не играе никаква роль въ общественитѣ измѣнения. Неможе още да не се спомѣне, че и Енгелсъ гледа на раздѣлението на обществото на експлоатируѭщи и експлоатируѭми, господствуѭщи и угнетени класове,“ само като на „необходимо слѣдствие отъ прѣжньото недостатъчно развитие на производството.“ Но ако, по неговото мнѣние, такова раздѣление и да има извѣстно историческо оправдание, то е само за даденъ периодъ и при дадени условия: то̀, говори той, „се е вкоренило въ слабоститѣ на производството и ще бѫде смѣтено отъ пълното развитие на съврѣменитѣ производителни сили.“

Съ течение на врѣмето Енгелсъ допълнилъ своя възгледъ съ нови съображения, които внесли въ него сѫществено измѣнение[1]). Ако по-рано той

---

[1]) Г. Белтовъ говори (Къмъ въпроса за развитието на мони-

признаваше за основа на материалното разбиране на историята само изслѣдването на економическата структура на обществото, то по-късно той призналъ равносилно значение и за изслѣдването на семейното устройство, което той извършилъ подъ влиянието на новото прѣдставление за първобитнитѣ форми на брачнитѣ и семейни отношения. Това именно го е заставило да вземе въ внимание не само единствения процесъ на производството на продуктитѣ, но и процеса на въспроизвеждането на человѣческитѣ поколѣния. Въ даденото отношение влиянието е дошло въ частности отъ страна на „Древното общество“ на Моргана[1]). И самъ Марксъ даже е искалъ да прѣдстави изводи изъ изслѣдванията на Моргана за уяснението на своето собствено разбиране на историята: Енглесъ се заловилъ за тая работа, за да испълни волята на покойния си другарь, — резултатъ на което е било отдѣлно едно съчинение за происхождението на фамилията, собствеността и държавата[2]), което въ Германия е прѣтър-

стическия възгледъ на историята, стр. 137), че азъ не съмъ ималъ право да кажѫ това за новитѣ възглѣди на Енгелса. Съображенията на г-на Белтова не ме убѣдихѫ, и азъ ще оставѭ тази фраза въ прѣжния ѝ видъ.

[1]) Lewis H. Morgan, Ancient Society, or Researches in the Lines of Numan Progress from Savagery through Barbarism to Civilization. 1877.

[2]) Engels. Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staates in Anschluss an H. Lewis Morgan's Anschauungen. 1884. Тая книжка излѣзе и въ руски прѣводъ, при което въ течение на една година прѣтърпѣ три издания. (Издадена е сѫщо и въ български прѣводъ, за съжалѣние, обаче, не намѣри приемътъ, когото тя заслужва, може би, главно, поради „опасното“ име на нейния авторъ. Прѣв.). Споредъ Енгелса, рѣшаѭщъ моментъ въ историята се явява производството и възпроизвеждането на обществения животъ, т. е. производството на срѣдствата за сѫществувание и поддържание на рода. Общественитѣ учреждения се оусклавятъ отъ двата рода на производството, отъ степеньта на развитието на труда и отъ степеньта на развитието на семейството (стр. I въ руския прѣводъ). Енгелсъ до толкова е увѣренъ въ истинностьта на Моргановата теория за първобитното семейство, щото сравнява неговото откритие съ от-

пѣло нѣколко издания и е прѣведено на разни ези-ци. Това е твърдѣ интересна книжка, въ която имаме работа не съ основанието на материалистическата теория, — открита, споредъ Енгелса, вторично отъ Моргана въ Америка четиредесеть години слѣдъ откритието на Маркса, — а съ приложението на тази идея и къмъ прѣдисторическата епоха.

Ний вече споменахме по-рано, че само въ послѣдньо, сравнително твърдѣ кратко врѣме, економическия материализмъ е прѣдизвикалъ да се говори за него. Въ литературата, посвѣтена за изяснението на неговата основна гледна точка, прѣобладава едно догматическо отношение къмъ него, като къмъ теория, напълно установена. Но економическия материализмъ начева да обръща върху себѣ си и вниманието на критиката, която не всѣкога отбѣлѣзва чисто догматическия характеръ на цѣлото учение[1]). Прѣди да прѣминемъ къмъ разглеждането на нѣкои отъ съчиненията, написани въ защита на основната мисъль на учението, ний ще се спрѣмъ на нѣколко отъ страницитѣ (отъ текста и забѣлѣж-

критието на еволюцията на организмитѣ на Дарвина и принадената стойность на Маркса (стр. XIV). При все това, обаче, економическитѣ съображения на Моргана той счита за недостатъчни и ги замѣня съ свои (стр. II). Въ какъвто смисълъ и да се рѣшава въпроса за първобитнитѣ брачни и семейни отношения и за тѣхната еволюция въ по-сложнитѣ форми на общежитието, това не може да има ни най-малко влияние на самата сѫщность на економическия материализмъ, който свежда всичко къмъ единственото въспроизвеждание на живота чрѣзъ добиванието на срѣдствата за сѫществувание, при което не може да не се забѣлѣже, че Енгелсъ все таки е отстѫпилъ отъ първоначалната мисъль за економическия материализмъ, като е поставилъ наредъ съ производството на продуктитѣ — въспроизвежданието на потомството. Послѣдньото е пришито къмъ теорията вънкашно и, напр., единъ отъ най-кжснитѣ прѣдставители на теорията (Г. Туганъ-Барановский въ „Міръ Божій“ отъ 1895, XII, стр. 114), се исказва противъ тази прибавка, като заявява, че творческата сила на историята се заключава въ глада, но че любовьта не е историчес-ки факторъ.

[1]) Ср. Barnheim, Lehrbuch der historischen Methode.

китѣ) на интересната книга на Павла Барта за историко-философскитѣ възрѣния на Хегеля и хегелианцитѣ до Маркса и Хартмана включително[1]. Разбира се, ний нѣма да правимъ разборъ на цѣлата книга, а ще укажемъ само на туй, което има прямо отношение къмъ нашия прѣдметъ.

Марксъ, по думитѣ на Барта, носи на себѣ си тъй много слѣди отъ хегелианство въ *формално отношение* (in formaler Hinsicht), щото неговитѣ историко-философски възрѣния непрѣмѣнно трѣбало би да се разгледатъ въ съчинение, посвѣтено въобще на разбора на хегелианската история на философията. Бартъ даже гледа на Маркса, като на послѣденъ самостоятеленъ прѣдставитель на тази школа въ дадената область, съ когото се е прѣкратило и по-нататъшното развитие на основния възгледъ на Хегеля за сѫщностьта на историческия процесъ. Съвършено вѣрна критика отбѣлѣзва при това още и туй, че на Маркса и Енгелса хегелианството е повлияло само отъ страна на учението за диалектическата необходимость на всемирно-историческия процесъ; но че подъ влиянието на Файербаха тѣ и двамата усвоили чисто материалистическото гледище и вложили въ логическата формула напълно емпирическо съдържание. Отъ тази страна той напада на едного отъ авторитѣ[2], които сѫ писали за марксизма и които сѫ утвърждавали, че Марксовата материалистическа теория на историята е напълно оригинална, съ исключение само на усвоенитѣ отъ него възгледи на Луи Блана. Напълно съ-

---

[1]) Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx uud Hartmann. Ein kritischer Versuch von D-r. Paul Barth; 1890. Изъ между економическитѣ материалисти, на Барта е отговорилъ Мерингъ, за когото гл. по-долу въ гл. V. —

[2]) Adber. Die Grundlagen der Marx'schen Kritik der bestehenden Volkswirthschaft.

гласно съ истината Бартъ разбира и това отношение, въ което Марксъ се е намиралъ къмъ историцитѣ на френската революция и къмъ френскитѣ социалисти. Но за да критикува економическия материализмъ, Бартъ е можалъ да намѣри въ главнитѣ научни трудове на Маркса сама отдѣлни, по нѣкога съвършено откѫслечни забѣлѣжки, които иматъ това или онова отношение къмъ въпроса, за да създаде по тоя начинъ колкото се може въ цѣлъ видъ историческото миросъзерцание на автора на „Капитала:“ до такава степень Марксъ самъ не се погрижилъ напълно да развие и разясни своитѣ взглядове[1]). Напр., за доказателство на това, че и философията се намира въ зависимость отъ економическитѣ измѣнения, Бартъ намѣрилъ у Маркса само една забѣлѣжка съ такова утвърждение: Декартъ, опрѣдѣляйки животнитѣ, като прости машини, е отражавалъ вече на себѣ си влиянието на манифактурния периодъ, който се е начевалъ въ негово врѣме, въ отличие отъ срѣднитѣ вѣкове, когато на животнитѣ сѫ гледали, като на помощници на человѣка. Всѣкой, който само е запознатъ съ начина на възникванието и развитието на философскитѣ възрѣния, ще признае пълната несъстоятелность на такова едно обяснение. Изобщо, — и тоя критикъ отбѣлѣзва посочваната отъ всички характерна особеность на економическия материализмъ, — Марксъ и неговата школа се задоволяватъ съ твърдѣ малко, както се изразява самъ Енгелсъ, „иллюстрации“ на общото положение.

---

[1]) Това не сѫ направили и послѣдователитѣ на Маркса, а при това единъ отъ тѣхъ заявява: Es wäre eine sehr lohnende Aufgabe die Fülle historischer Geschischtpunkte, die in den Schriften von Marx und Engels zerstreut sind, systematisch zusammenstellen, und sicherlich wird diese Aufgabe einmal gelöst werden. Mehring. Die Lessings — Legende, 431.

Твърдѣ е естествено, че на нашия авторъ не е струвало голѣмъ трудъ да укаже на несъстоятелностьта на свежданието културнитѣ елементи къмъ една економика само. Като се опира, напр., на факти и изводи отъ авторитетни учени, той доказва, че въ много случаи политиката опрѣдѣля или обуславя економията, въпрѣки утвърждението на школата на противното. Между другото, той привежда нѣкои съображения, основани на изслѣдванията на единъ отъ виднитѣ сегашни историци на економическия битъ, на Инама-Щернеггъ[1]), който даже формулира такова едно общо положение, че взаимодѣйствието между политиката и стопанството се явява основна чърта за развитието на всичкитѣ държави и всичкитѣ народи. „Глевенството (das Principat) на економията надъ политиката, — говори Брантъ, — не може да бѫде доказано ни за начало, ни за продължение на историята, а по-скоро сѫществува най-тѣсно взаимодѣйствие между двѣтѣ сфери на живота, които по никой начинъ не оправдаватъ уподоблението на едната на основа, а другата — на надстройка.“ „Правото, — говори той на друго мѣсто, — не е проста надстройка, но има сѫществувание, отчасти независимо отъ стопанството, което все по вече и по-вече се оздравява (окрѣпява) съ течението на историята и което не само се подфърля на влиянието на другитѣ страни на живота, но и само̀ влияе на тѣхъ[2]).“ Ний вече видѣхме, въ какво се заключава общия възглядъ на Маркса върху религията, която се явява у него

[1]) K. T. Jnama-Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum Schluss der Karolingenperiode, 1879

[2]) И на друго мѣсто: Das recht führt also eine selbstständige, eigene, wenn auch nicht unabhängige Existenz, es ist nicht eine blosse Function der Oekonomie. (Правото води едно самостоятелно, собствено, макарь и не независимо сѫществувание, то не е само една гола функция на економията. — *Прѣв.*).

тъй сѫщо само една функция на економията. И не особено трудно е било на Барта да установи тази истина, че „религията въ своето происхождение е съвсѣмъ далека отъ економията: ако, — забѣлѣзва той, — по-кѫсно економията е могла да въздѣйствува на религията, — което у Маркса само се утвърждава, но нийдѣ не се доказва, — то подобенъ родъ отъ влияние би трѣбало да бѫде твърдѣ незначително.“ Напротивъ, критика указва на случаи отъ дълбоко влияние отъ страна на религията върху економията, при което задъ себѣ си има между другото и книгата на Феликса: „Entwickelungsgeschichte des Eigenthums[1]),“ третия томъ на която (Der Einfluss der Religion au die Entwickelung des Eigenthums[2]) заключава въ себѣ си факти, свидѣтелствуѭщи за това, че религиознитѣ възрѣния опрѣдѣлѭтъ въ значителна степень формитѣ на собственостьта. Най-послѣ, Бартъ се докосва и до въпроса за взаимнитѣ отношения между философията и економията. Споредъ Маркса излиза, че новото мисление е резултатъ на измѣненията въ производството, когато, напротивъ, още Декартъ и Беконъ вѣрно сѫ указвали на това, че именно новитѣ начини на мислението сѫ произвели измѣненията въ производството, като сѫ дали на человѣка силна власть надъ природата. Освенъ това, той твърдѣ основателно напира и на това, че твърдѣ често „философията опрѣдѣля политиката, а чрѣзъ нея посрѣдствено и економията.“

Въ критиката на Барта сѫ особено интересни

---

[1]) Историята на развитието на собственостьта.
[2]) Влиянието на религията върху развитието на собственостьта.

Прев.

двѣ страници, посвѣтени на разбора на Марксова възгледъ върху диалектическия процесъ на историята. Споредъ него, цѣлото това възрѣние е една чиста грѣшка. „Съ сѫщата бързина, — говори той, — съ каквато едно сѫждение се унищожава отъ своето отрицание, по тази иллюзия трѣба да се измѣнява и историческото състояние и заедно съ това трѣба да произведе своята противоположность. Заблуждението ще стане ясно, ако разложимъ на основни елементи сложното понятие на туй, което подлѣжи на прѣвращение. Статическото състояние на обществото се заключава въ това, че по-голѣмото число отъ хората, които образуватъ обществото, е привикнѫло да иска и дѣйствува възъ основа на извѣстни понятия. Тѣзи понятия сѫ едни и сѫщи въ разнитѣ класи; но само дѣятелноститѣ, — вслѣдствие раздѣлението на труда — въ разнитѣ класи сѫ различни. Щомъ сѫ се измѣнили въ нѣкой класъ тѣзи общи понятия — ще се измѣнѭтъ въ него и стрѣмленията (ihr Wollen) и ще се начене борба на класитѣ, отъ която Марксъ прави единствения лость на социалната динамика. Понятията на класа, който се стрѣми къмъ промѣнение, не могѫтъ изведнажъ (тосъ часъ) да осѫществѭтъ новото състояние, — тѣхната воля се сблъсква съ волята на класа, който кисне въ старитѣ понятия, и тази послѣдната въ стрѣмлението си да върви по пѫтя на най-малкото съпротивление (т. е. по пѫтя на привичката) става реална сила, противодѣйствуѭща на новата воля на другия класъ. По тоя начинъ, щомъ тѣзи сили не се унищожаватъ взаимно, по-нататъшното движение ще отиде не по направлението на новия класъ, не въ направление диаметрално противоположно на прѣжньото, а по нѣкоя равнодѣйствуѭща, образувана отъ двѣтѣ. Вмѣс-

то логическо чисто отричание на сѫществуѭщия порядъкъ, въ историята, по тоя начинъ, имаме работа съ реално, само въ извѣстна часть отрицателно, измѣнение.“ Това общо разсѫждение Бартъ илюстрира съ примѣри, взети изъ историята на разнитѣ прѣврати. Критика, обаче, признава, че Марксъ и неговитѣ послѣдователи „сѫ принесли голѣма услуга, като сѫ указали, ако не първи, то съ особена рѣзкость на участието, което взема економията въ генезиса на всичкитѣ, даже най-възвишени проявления на обществения животъ: тѣ — прибавя Бартъ, — само твърдѣ много прѣувеличили значението на това участие и даже му приписали значение на исключително всеобемляѭща причина.“

Критиката на Барта върху економическия материализмъ може да се признае за безпристрасна и изобщо твърдѣ основателна. Твърдѣ добрѣ е показана несъстоятелностьта на хегелианската страна на учението, — безъ която както вече видѣхме, то, впрочемъ може и да мине, — и генезиса на общественитѣ промѣни е изясненъ съ по голѣма вѣрность, отъ колкото това е направено отъ Маркса и Енгелса. Отбѣлѣзана е отъ критика дѣйствителната заслуга на направлението, но не е испустнѫто изъ прѣдъ видъ и туй, че собствено теорията на Маркса нерѣдко трѣба да се възсъздава на основание на отдѣлни, често откѫслечни забѣлѣжки. Ни цѣльта, ни размѣра на нашитѣ етюди ни позволяватъ да се спрѣмъ по-подробно върху аргументациитѣ на Барта въ полза на независимото отъ економията происхождение на религията, философията, отчасти на правото и държавата, и въ доказателство на това, че и тѣзи страни на социалното сѫществувание могѫтъ да оказватъ влияние на економическата сфера: за насъ е важно само това, че кри-

тика аргументира, когато противъ себѣ си той има твърдѣ често не аргументи, а само голословни утвърждения. Може би, не всичкитѣ отдѣлни възрѣния на Барта сѫ сполучливи, но, въ всѣки случай, той, се стрѣми да се ползува отъ даннитѣ, които се намиратъ въ съчиненията на специалиститѣ, които сѫ изучавали економическата история въ нейнитѣ отношения къмъ другитѣ проявления на обществения животъ, — доказателство между другото и на това, че не всѣкога исключителното занятие съ економическата история довежда до едностраненъ възгледъ за сѫщностьта на историческия процесъ. Страницитѣ, посвѣтени въ книгата на Барта на критиката на економическия материализмъ, могѫтъ да бѫдѫтъ указани (посочени) въ качеството на образецъ за начина, по който слѣдва да се рѣшава въпроса за ролята на економическия факторъ въ историята[1]. —

V. Разборъ на аргументациитѣ на нѣмскитѣ партизани на економическия материализмъ.

Специалната литература на економическия материализмъ е крайно бѣдна. Трѣба да се забѣлѣже, че авторитѣ, които сѫ писали въ духа на това направление нерѣдко причисляватъ къмъ него и такива трудове, които сѫ написани съвсѣмъ не въ смисълъ

---

[1]) Забѣлѣжкитѣ ми за книгата на Барта се прѣпечатватъ тукъ безъ измѣнение изъ статията „Економическия материализмъ.“ Чакъ слѣдъ напечатването на тази статия азъ се запознахъ съ възраженията направени на Барта отъ Меринга (за работитѣ на когото гл. сл. глава), но тѣзи възражения не сѫ отъ такова свойство, щото да заставѭтъ запознатия съ работата на Барта, да измѣни възгледа си за силнитѣ страни на неговата критика. Въ руската литература отъ подобенъ способъ опровержения на економическия материализмъ се ползува г. Кудринъ.

на економическия материализмъ, а просто само въ економическо направление[1]).

Въ Германия економическия материализмъ се е пропагандиралъ, главно, въ журналнитѣ статии и брошури. Особено слѣдва да се отбѣлѣжи въ това отношение „Unsere Zeit,“ гдѣто работи Каутски (родомъ чехъ), авторъ на нѣколко исторически работи въ духа на економическия материализмъ, макарь тѣзи работи и да не прѣдставляватъ теоретическо основание на доктрината, а нейно приложение къмъ разглеждането на дѣйствителната история[2]). Каут-

[1]) Партизанитѣ на економическия материализмъ зачисляватъ въ своята литература по нѣкога и такива книги, които сѫ написани съвършено въ други духъ. Напр., г. П. Николаевъ (гл. глава IV) причислява къмъ тази школа и писателитѣ, като Роджерса, Гиббинса, Летурно и др., които или просто сѫ се занимавали съ историята на економическия битъ, или сѫ внасяли въ историята разглеждание на економическия факторъ. При *такова* разбиране на економическия материализмъ е възможно да се разшири до безкрайность неговата литература. На менѣ лично доказвахѫ, че и азъ съмъ економически материалистъ, като се опирахѫ на такъвъ сѫщо родѣ отъ доказателства. Първо, азъ написахъ книгата „Селенитѣ и селския въпросъ въ Франция въ послѣдната четвъртъ на XVIII вѣкъ,“ въ която разглеждахъ прѣдмета си, главно, отъ економическа точка, но работата състои именно въ това, че да се говори за тоя прѣдметъ не отъ економическа гледна точка, би било твърдѣ чудно. Защо азъ поставихъ на првъв планъ економическото гледище прѣдъ юридическото, което е господствувало по-рано въ трудоветѣ за французскитѣ селени, азъ обяснихъ въ тази моя книга и въ друга една, посвѣтена на сѫщия прѣдметъ (очеркъ на историята на французскитѣ селени). Второ, натяквахѫ ми, че азъ не съмъ включилъ въ своята „История на западна Европа“ (особено въ IV томъ), по примѣра на другитѣ (между другото чуждестранни) автори на общитѣ курсове на историята, много економия и говорѭ подробно тукъ за такива прѣдмети (напр. за значението на введението на машинитѣ), за които общитѣ историци мълчѫтъ. Но и това доказва само едно, че азъ признавамъ грамадната важность на економическия факторъ, като при това, никакъ не го считамъ за всеопрѣдѣляющъ.

[2]) Една отъ първитѣ негови работи (1885) бѣше статията: „Die Entstehnng des Christenthums“ (происхождението на християнството. — Прѣв.), гдѣто се прокарва тази мисъль, че християнството е било създадено отъ материални фактори, и прѣди всичко отъ обѣдняването на народа. Ще забѣлѣжимъ, че въ числото на работитѣ на Каутски може да се намѣри (248 стр.) твърдѣ подробно изложение на економическото учение на Маркса (Karl Marx'oeko-

ски е писатель, несъмнѣно, талантливъ, и по никой начинъ не би му се отказало знанието, което той притѣжава върху историята и умѣнието научно да се ползува отъ нейния материалъ; а тъй като той се интересува исключително отъ тѣзи исторически явления, които, дѣйствително, се обясняватъ отъ класовата борба, водена на економическа почва, то изобщо неговитѣ исторически работи не могжтъ да прѣдизвикатъ противъ себѣ си такава критика, съ каквато е необходимо да се отнасяме къмъ книгата на Лориа (гл. по-долу, гл. IX въ ориг.), макарь въ частности и у Каутски да намираме напирания, които се обясняватъ съ желанието му да сведе къмъ економическо начало и тѣзи факти, които въ сжщность иматъ друга основа. Ще укажемъ, напр., на неговата прѣвъсходна брошура „Die Klassengegensätze von 1789[1])“ (класовитѣ противорѣчия въ 1789. — Прѣв.), която може да се прѣпоржча, като ясно и коментирано изображение на социалния строй на Франция прѣдъ революцията и въ врѣмето на самата революция. Който иска да се запознае съ това, къмъ какви напирания е прибѣгвалъ Каутски при обяснението на *цѣлата* история изъ едната само економия, нѣка да се взрѣ въ историческото введение на книгата му за „Томасъ Морус'а и неговата утопия,“ посвѣтено на философския прѣгледъ (обзоръ) на „вѣка на хума-

nomische Lehren). Тази книжка, излѣзла въ 1894, въ пето издание, съдържа отдѣли за стоката, паритѣ и капитала (I), за прибавената стойность (II), за работната плата и печалата отъ капитала (III). Разбира се, въ книжката сж прѣдадени възгледитѣ на Маркса върху економическата история съ неговитѣ прѣдсказания относително бждащето. Ако економическия материализмъ би билъ, дѣйствително, нуженъ за основание на марксизма, автора не би пропустнжлъ да даде по-вече или по-малко подробно изложение на тази теория, но това той не е направилъ, — още едно доказателство въ полза на това, което се говори отъ насъ по-горѣ, на стр. 46 и слѣд.

[1]) Прѣведена на руски въ „Сѣверній Вѣстникъ“ отъ 1889 г.

низма и реформацията[1]).“ Безъ да разглеждаме подробно цѣлото построение на автора на тоя важенъ периодъ отъ новата европейска история, ний ще приведемъ само примѣри отъ такъвъ родъ историческо обяснение, което не издържа строга критика, и именно затуй, че автора по нѣкога търси за разгледваемитѣ си явления неподходящи економически основания, когато тѣзи явления, напротивъ, подлѣжѫтъ на чисто културно обяснение.

Хуманизма и Реформацията сѫ създали цѣлъ прѣвратъ въ мировързрѣнието на западно-европейскитѣ народи, и отъ тази страна главно сѫ ги изучавали историцитѣ отначало, като поставяли на пръвъ планъ културната гледна точка, което е било напълно законно, до колкото хуманизма, протестантизма и сектантството сѫ биле движения, происходящи прѣди всичко въ духовна сфера. Наистина, възраждането и реформацията сѫ биле резултатъ, отъ една страна, на разлаганието на срѣдневѣковното католическо мировързрѣние съ неговата схоластическа философия, която е услужвала на теологията, съ неговата аскетическа мораль и съ неговата теократическа политика. А отъ друга страна, двѣтѣ назвaни исторически явления сѫ биле резултатъ на по-голѣмото духовно развитие на личностьта, която е проявила стрѣмление къмъ изработвание на самостоятелно мировързрѣние въ по-голѣмо съотвѣтствие съ изискванията на нейната духовна и фи-

[1]) *Karl Kautsky.* Thomas More und seine Utopie (Mit einer historischen Einleitung). Stuttgart. 1890. Введението (стр. 1—101), за което говоримъ, е тъй сѫщо прѣведено на руски, като самостоятелна статия, и помѣстено най-напрѣдъ въ „Сѣверній Вѣстникъ.“ Тази работа е прѣпечатана въ „Очерки и Етюди“ на Карла Каутски (Спб. 1895), гдѣто, за съжалѣние, не влиза указаната по-горѣ статия за 1789 г. На руски е прѣведена още и книжката „Происхождението на брака и семейството“ (Спб. 1895) отъ К. Каутски.

зическа природа и при това мировъзрѣние отъ посвѣтски характеръ. Историята на религията, на философията, на морала, на литературата, на искуствата, на науката и на политическата мисъль отъ послѣднитѣ петь столѣтия има за свой исходенъ пунктъ епохата на хуманизма и реформацията; епохата, когато по-развитото лично съзнание, като не се е удовлетворявало съ срѣдневѣковнитѣ схоластически, аскетичекки и теократически възрѣния, — почнжло да дири нови пжтища въ областьта на интелектуалния и мораленъ животъ, като се обърнжло прѣди всичко къмъ класическата литература и къмъ Библията, изучението на които е произвело силно влияние върху духовната култура на тази епоха. Между другото, подъ влиянието на новитѣ потрѣбности на личностьта и тѣзи политически идеи (или политически примѣри), които биле намѣрени отъ хуманиститѣ и реформаторитѣ у класицитѣ и въ св. писание, почнжли да се образуватъ нови политически възрѣния. И тѣзи възрѣния, изъ чисто културното си състояние, — като извѣстни елементи на новото мировъзрѣние, — прѣминжли, тъй да се каже, и въ самото социално битие, до колкото тѣ почнжли да оказватъ влияние на фактическитѣ отношения на държавата и обществото. Така се прѣдставлява работата, щомъ се поставимъ на културно-историческа гледна точка; но само съ тази гледна точка, разумѣва се, е недостатъчно. Културното развитие се извършва въ извѣстна социална срѣда, която срѣда е не само чисто духовна и политическа, но и економическа, благодарение на което културнитѣ и политическитѣ факти не могжтъ да получжтъ едно чисто духовно обяснение безъ всѣкакво отношение къмъ економическитѣ условия; сжщо както и економическитѣ факти не могжтъ да бждтъ раз-

брани вънъ отъ свързката имъ съ тази духовна срѣда (знанията, вѣрванията, настроенията, съдържанието на моралнитѣ възрѣния и стрѣмления), въ която тѣзи факти се извършватъ. Едноврѣмено съ измѣненията въ сферата на духовната култура, произлизатъ измѣнения и въ областьта на социалноекономическитѣ отношения. И макарь споредъ общото правило културнитѣ измѣнения непосрѣдствено да се обуславятъ отъ културни причини, а социалноекономическитѣ — отъ социално економически, то пакъ между двата рода измѣнения произлиза постояно взаимодѣйствие. Въ епохата на хуманизма и реформацията сж се извършили твърдѣ важни промѣни и въ економическия битъ, и тѣ не сж могли да не се отразжтъ на културното движение, както и послѣдньото не е могло да не се отрази на социалната страна на историята. Отъ това обаче не слѣдва още, че економическитѣ измѣнения сж били непосрѣдствения източникъ на културнитѣ измѣнения, че новитѣ форми на религията, новитѣ стрѣмления въ областьта на морала, новитѣ философски идеи, новитѣ явления въ областьта на литературата и искуствата или новитѣ научни интереси сж биле пряма рожба на новитѣ економически отношения: да се утвърждава това би било толкосъ неоснователно, както да се утвърждава и обратното, т. е. че новитѣ явления въ економическия битъ сж биле резултатъ на новитѣ религиозни, философски, морални, естетически, научни и политически идеи безъ всѣкакво основание въ прѣдидищитѣ факти отъ чисто економическо свойство. Въ всѣко отдѣлно явление само специалния исторически анализъ е въ състояние да изясни, гдѣ е неговата основна причина и какви сж околнитѣ условия, които сж съдѣйствували за неговото происхождение (възниква-

ние). Напр., въ историографията на реформацията (освенъ политическата гледна точка, — най-ранната въ историческата литература) е прѣобладавала попрѣди културната гледна точка, т. е. на прѣвъ планъ сѫ се поставяли чисто интелектуални и морални причини и слѣдствия на движението; но малко по-малко и економическитѣ отношения станѫли прѣдметъ на изучване, които сѫ съдѣйствували на реформацията или сѫ били нейни резултати (напр., стрѣмлението на свѣтскитѣ съсловия да придобиѭтъ черковната собственость прѣдъ началото на реформацията и нейната секуляризация, която се е извършила благодарение на реформацията.) Културното изучване на хуманизма и реформацията се е докосвало само до едната страна отъ живота на това врѣме, и за туй, то е трѣбало да бѫде допълнено съ изучването на економическитѣ отношения на епохата, съставляѭщи другата страна. А това е било важно не само поради интересностьта на прѣдмета самъ по себѣ си, но и въ смисълъ на по-добро уяснение (освѣтление) на чисто културния процесъ, посрѣдствомъ указването на влиянията, на които той се е подфърлялъ отъ страна на социално-економическитѣ отношения[1]).

Работата на Каутски е интересна, именно като опитъ за изяснение на „вѣка на хуманизма и реформацията“ отъ социално-економическа гледна точка. До колкото цѣльта на автора е била да изобрази стопанственитѣ и класови отношения на това врѣме сами по себѣ си и тѣхното влияние върху явленията, които сѫ дали названието на „вѣ-

[1]) Приложението на тѣзи общи принципи къмъ изучването епохата на хуманизма и реформацията е направено отъ насъ въ I и II томове на „История на западна Европа въ ново врѣме.“ Особено гл. тамъ Т. I, гл. 41 и Т. II, гл. 1. —

ка,“ до толкова само трѣба да се признаѭтъ голѣми достойнства за тоя трудъ; но работата състои въ туй, че Каутски се стрѣми да обясни *всичко* въ избраната отъ него епоха отъ гледна точка на економическия материализмъ, а за туй, като говори за много явления отъ чисто културно свойство — дава имъ съвършено обтѣгнѫти обяснения, вмѣсто да се ръководи отъ даннитѣ на научния анализъ, заключаѭщи се въ съчиненията на историцитѣ, които сѫ се стрѣмили именно да обяснѭтъ това или онова явление, а не да докажѫтъ тази или онази историко-философска точка на гледание. Напр., Каутски говори за срѣдневѣковния католицизмъ, който е направилъ църквата господствуѭща сила въ тогавашното общество. Но причината на тази сила той не вижда въ културното състояние на обществото, не въ теологическото, аскетическото и теократическото мировъзрѣние, което е господствувало въ него, не въ монополизирането на образованието и моралното влияние, което е принадлѣжало на духовенството и др. т., а исключително въ економическата мощь на църквата, въ нейното крупно землевладѣние, което е играло, дѣйствително, роль въ историята на католицизма, но не е било исключителна основа на тази роля. Сѫщо така, „необходимостьта отъ църквата не само за отдѣлно лице и семейство, но и за държавата“ се е създавала не само отъ „економическото развитие,“ както мисли Каутски, но и отъ много други причини, заслужваѭщи да бѫдѫтъ включени въ числото на историческитѣ фактори. Тъй сѫщо, ако Италия, Испания и Франция сѫ си останѫли католически страни, то това се обяснява съ твърдѣ сложни причини, особни за всѣка отдѣлна страна, — причини, за откритието на които се стрѣми научния ана-

лизъ посрѣдствомъ изслѣдвание на вжтрѣшното състояние на тѣзи страни въ национално, религиозно, интелектуално (въ смисъль на степеньта на образованието и характера на умственитѣ стрѣмления), морално, политическо и социално-економическо отношение, — но както се види, разгледваемия авторъ не взема всичко това подъ внимание, и той отдава оставанието на названитѣ страни въ католицизма, на тѣхното висше економическо развитие, като забравя, че католически страни сж си останжли, напр., Полша и Унгария, които въ економическо отношение сж били най-назадъ въ цѣлия католически свѣтъ. Главното е туй, че подобно едно обяснение ще си остане бездоказателно и малко вразумително[1]).

Сжщото може да се каже и за другото обяснение на Каутски. Още къмъ разглежданието на католицизма, съ неговото църковно землевладѣние, и реформацията, съ нейната секуляризация на собственостьта на духовенството и мънастиритѣ, могжтъ (и трѣба) да се привлекжтъ економически съображения (разбира се, като ни най-малко не се ограничаваме съ тѣхъ), но прѣдъ насъ е чисто културното движение на хуманизма — а какъ се отнасѭ къмъ него Каутски? „Новия начинъ на про-

[1]) Още по-рано, аналогична на мисъльта на Каутски върху економическата подложка на реформационото движение е исказалъ проф. Н. Н. Любовичъ, на първитѣ страници на своята „История на реформацията въ Полша“ (Варшава, 1883) и въ брошурата „Обществената роль на религиознитѣ движения“ (Варшава, 1880), но собственитѣ изслѣдвания на автора указватъ на това, че работата е била по-сложна. Както се види, проф. Любовичъ е искалъ само да заяви, че общественитѣ измѣнения въ епохата на реформацията не сж били резултати само на едни религиозни причини. Той не би могълъ да обясни еконимически, защо, напр., въ полския калвинизмъ е възникнжлъ антитринитаризма, за историята на зараждането на когото проф. Любовичъ е направилъ твърдѣ много. Той, обаче, и не се опитва да обясни това економически.

изводството, — така начева той главата за хуманизма, — изисквалъ сѫщо нови форми на мисъльта и произвелъ ново идейно съдържание. Съдържанието на духовния животъ се измѣнило по-бърже отъ формитѣ му: послѣднитѣ дълго още си оставали църковни, съотвѣтствуващи на феодалния способъ на производството, когато мислението все по-вече и по-вече се е подфърляло подъ влиянието на стоковото производство (immer mehr von der Waarenproduktion beeinflusst wurde) и е приемало свѣтски характеръ.“ Тукъ, именно, му е мѣстото да се постави въпросителенъ знакъ! И ето хуманизма, който не е билъ нищо друго, освенъ стрѣмление на личностьта да си построи ново мировъзрѣние, което по-вече да съотвѣтствува на нейнитѣ духовни и тѣлесни потрѣбности, задавени (задушени) отъ философията и морала на срѣдневѣковния католицизмъ, се явява у Каутски нѣкакъвъ си продуктъ на новия способъ на стоковото производство! Да се каже това е лесно, но да повѣрватъ казаното могѫтъ само тѣзи, които търсѭтъ готови (макарь и невразумителни) формули, като не изискватъ научни доказателства. Проф. М. С. Корелинъ въ своя капиталенъ трудъ за „Ранния италиански хуманизмъ и неговата историография“ (гл. стр. 1057—1058) е отбѣлѣзълъ възгледа на Каутски, като „единственъ опитъ за обяснение на хуманизма отъ точка зрѣние на економическия материализмъ,“ и е указълъ, както на ненаучностьта на маниеритѣ на автора на разгледваемата статия (която проф. Корелинъ знаялъ само по прѣвода въ „Сѣверній Вѣстникъ“), тъй и на отсѫтствието у него на „колко-годѣ обстоятелни свѣдения върху епохата на възраждането.“ Послѣдната забѣлѣжка едва-ли е вѣрна: книжката за Томасъ Морус’а, введение въ която

служи статията за вѣка на хуманизма и реформацията, доказва даже, че съ едина отдѣлъ на тази епоха Каутски е твърдѣ добрѣ запознатъ; но дѣйствително, на человѣка, който *разбира* научно, що е хуманизма, обясненията на Каутски трѣбва да произведѫтъ такова впечатлѣние, щото се явява подозрѣние: да ли автора е *зналъ* прѣдмета, за когото се е заловилъ да говори? Като се срѣщнешъ съ напрѣгнѫти (измѫчени) исторически обяснения, основани не върху даннитѣ на научното изслѣдвание, а върху желанието да се обясни *всичко* отъ *една* прѣдвзета (и обикновено теоретически не основана) гледна точка, винъги си спомняшъ слѣднитѣ поразителни думи на единъ знаменитъ историкъ; „Нищо нѣма да искриви (развали) историята тъй, както логиката: когато човѣшкия умъ се спрѣ на нѣкоя идея, той извлича изъ неѭ всичкитѣ възможни послѣдствия, заставя ѭ да произведе всичко, каквото тя въ дѣйствителность би могла да произведе, и послѣ си ѭ прѣдставя въ историята съпроводена съ всичкото това.“

Ний взехме статията на Каутски, като образецъ отъ прилагание на економическия материализмъ къмъ разглеждание на крупната историческа епоха. До колкото автора ни е изобразилъ *социално-економическия животъ* отъ епохата на хуманизма и реформацията, — ний можемъ да се отнесемъ къмъ неговата работа съ най-голѣмо съчувствие, распространяемо въобще и на цѣлото *економическо направление на историческата наука*, на което не само Каутски е обязанъ съ *по-пълното понятие* за тази важна епоха; до колкото, обаче, той е приложилъ гледището на *економическия материализмъ, като историко-философска теория*, къмъ обяснението не само на социално-екеномическия, но и на *духовно-*

културния животъ на епохата, неговото *разбиране* на тоя животъ ний трѣба да признаемъ за *невѣрно*. Чрѣзъ примѣритѣ на историческитѣ съображения на Кутски ний можемъ да се запознаемъ сѫщо и съ силнитѣ, и съ слабитѣ страни на економическия материализмъ, толкосъ по-вече, че Каутски е человѣкъ знаѭщъ, макарь и да доказва съ своето неразбиране на нѣкои нѣща, че прѣдвзетата точка на гледание парализира самитѣ знания на человѣка, като го заставя да говори за нѣща, на основание на които можемъ лесно да го счетемъ за незнаѭщъ[1]).

Каутски, като историкъ, може да се каже, е най-видния прѣдставитель на економическия материализмъ, който се присъединява къмъ Маркса и Енгелса. Останѫлитѣ послѣдователи на доктрината сѫ по-голѣмата часть публицисти, които работѭтъ, между другото, за изданието на Макса Шиппеля, което излиза на отдѣлни брошури отъ 1890 г. подъ заглавие „Berliner Arbeiter-Bibliotek.“ Това издание е марксистско, и една отъ брошуритѣ на първата серия „(Die Marx'sche Werththeorie,“ von Paul Fischer) е написана въ качеството на общо введение въ изучванието на Маркса (Zur Einführung in das Studium von Marx). Между тѣзи брошури има и исторически, и всичкитѣ сѫ написани отъ економическо-материалистическа гледна точка, както това е означено на заглавието на една отъ тѣхъ, посвѣтена на работническото движение (Die Arbeiterbewegung im Lichte der materialistischen Geschichtsauffassung). Автора на послѣднята, Герхардтъ Крау-

[1]) Каутски дѣятелно участвува още въ неотдавна (1894) прѣдприетото и обѣщаѭще да бѫде твърдѣ важно и интересно издание „Geschichte des Socialismus und der Arbeiterbewegung in Einzeldarstellungen.“

зе, е написалъ и отдѣлна брошура (дванайсетия номеръ на втората серия) за развитието на разбирането на историята до Карла Маркса (Die Entwickelung der Geschichtsauffassung bis auf Karl Marx). Това е една неголѣма статия, отъ 46 стр., отъ които първитѣ трийсеть сѫ посвѣтени за изложението на историко-философскитѣ възрѣния, които сѫ господствували до възникването на економическия материализмъ, и само послѣднитѣ 16 страници сѫ заети съ прѣдаването на „материалистическото разбирание у Карла Маркса."

Въ началото на тази брошура ний намираме страстно нападание на „призванитѣ" прѣдставители на историческата наука, при което послѣднитѣ се отождествяватъ отъ автора съ Трайтшке и Зибеля, за нѣмско-патриотическитѣ и други идеи на които не е отговорна *цѣлата* историческа наука. Въ своето полемическо увлечение Краузе обвинява всичкитѣ „университетски историци" (die Geschichtsschreiber der Universitäten) въ това, че, като не сѫ способни да разберѫтъ масовитѣ движения и измѣнения отъ социално и културно свойство, тѣ полагатъ цѣлата си задача въ простото основание на историята върху дипломатически документи (Aktenstücke der Diplomaten) и извеждането на събитията по психологически начинъ изъ духовнитѣ подвизи на високо надаренитѣ хора и министри, — на службата на които се намиратъ сами, — вмѣсто да разгледватъ историята, като слѣдствие на органически измѣнения, които се извършватъ въ обществото. Че има такива историци, въ това не може да има никакво съмнѣние, но съвършено напраздно мисли Краузе, че пръвъ Марксъ е формулиралъ въ какво трѣба да се състои задачата на историята, като наука. „Съ материалистическото разбирание

на историята, провъзгласено отъ Маркса, — говори Краузе, — се завършва историографията (ist der Abschluss der Geschichts *beschreibung*) и се начева историческата наука (Geschichts *wissenschaft*)." Въ това отношение Крауза, подобно на другитѣ прѣдставители на доктрината, сравнява Маркса съ Дарвина, като приписва на първия, между другото, и опровержението на идеализма на Хегеля, макарь той, както е извѣстно, да е билъ опроверганъ отъ „трона на мисъльта" не отъ Маркса.

„Марксъ, — говори Краузе, — съ помощьта на историческия опитъ и на статистиката, е доказалъ, че законитѣ на историческото движение (die Bewegungsgesetze der Geschichte) трѣбва да се обясняватъ не изъ надземнитѣ сфери, сѫщо както и не изъ мозъка на отдѣлни лица, но изъ материалнитѣ основи на човѣческото общество." Като оставимъ на страна теологическата философия на историята, разрушението на която се е наченжло не отъ Маркса, ний трѣбва да забѣлѣжимъ, че ако историята неможе да се обясни „изъ мозъка на *отдѣлни* лица," то отъ туй още не слѣдва, че нейното обяснение се заключава само въ материалния животъ на *цѣлото* общество, защото има още и духовенъ животъ (= на мозъка) на цѣлото общество, който изниква върху почвата на психическото взаимодѣйствие между отдѣлнитѣ лица, както материалния (економическия) животъ на обществото изниква върху почвата на стопанственото взаимодѣйствие между тѣхъ, въ което, обаче, труда на *отдѣлния* човѣкъ е тъй малко способенъ да обясни историята, както и мисъльта на отдѣлния човѣкъ. Подъ тѣзи отдѣлни лица Краузе разбира великитѣ хора, но пакъ идеята за органическото развитие на историята, която отнѣма отъ великитѣ хора тази рѣшаѭща роль, коя-

то имъ приписвало по-ранното историческо миро-възрѣние, е била установена не най-напрѣдъ отъ Маркса, както мисли Краузе, а отъ много други писатели още отъ първата половина на XIX вѣкъ. Полемическата цѣль на Краузе се вижда отъ това, че по тоя поводъ той се распространява твърдѣ много за Бисмарка, който ужъ е извършилъ обединението на Германия, което не било произведено само отъ желѣзния канцлеръ: въ серията отъ брошури, къмъ която принадлѣжи съчинението на Краузе, има даже специаленъ исторически очеркъ подъ заглавие „Митътъ за основанието на германската империя." Заслугата на Карла Маркса, споредъ Краузе, се свежда къмъ новия методъ на изслѣдването, който дава ключътъ за разбирането на историята: материалистическото направление „проникна въ самата вътрѣшность на господствующитѣ класове въ всичкитѣ врѣмена, изслѣдва условията на тѣхното материално сѫществувание, тѣхния способъ на производството, степеньта на развитието имъ, съ една рѣчь — цѣлия имъ материаленъ миръ и изъ него израстналия идеаленъ миръ (und aus jener herausgewachsene ideale Welt) и съ това обяснява отношението на господствующитѣ класи къмъ държавната власть." Такава задача на историческото изслѣдвание, собствено, не е специално марксистска, и само изваждането на идеалния миръ изъ материалния може да бѫде признато исключително достояние на економическия материализмъ. Защо при извѣстни условия въ държавата се установява чисто лично управление, което позволява на единъ великъ човѣкъ да играе, както се струва, рѣшающа роль? на тоя въпросъ се е давалъ напълно удовлетворителенъ отговоръ и по-рано отъ економическия мате-

риализмъ, който, споредъ Краузе, прьвъ е формулиралъ този отговоръ.

Краузе *излага* по-нататъкъ сжщностьта на общитѣ историко-теоретически възрѣния на Маркса и Енгелса, като *не доказва* тѣхната вѣрность ни съ единъ новъ аргументъ, забѣлѣзвайки само, че тѣзи възрѣния ни позволяватъ да видимъ „цѣлата история на миналото въ съвършено нова свѣтлина,“ макарь това обстоятелство и да не доказва още, че новата свѣтлина на пълно ни обяснява природата на историята. Вѣрната страна на Марксовата историческа философия, която се заключава въ прилаганието на идеитѣ на развитието къмъ обществото, не е специална особеность на економическия материализмъ, а обща чърта на цѣлото мисление на XIX в., която отличава и идеалистическата философия (Хегель), и реалистическата философия, и консервативната мисъль, и даже реакционата (Жозефъ де-Местръ, Савиньи), и либералната, и прогресивната мисъль. Най-подиръ, Краузе вижда въ материалистическото разбирание на историята *оправдание* на съврѣменото работническо движение, но това движение, обаче, е *прѣдизвикано* не отъ това или онова теоретическо разбирание на историята, а отъ самия исторически животъ, по-широкъ, отколкото нейното разбирание, и висшата своя *санкция* получава въ тѣзи морални идеи, които се явяватъ единъ отъ резултатитѣ на културното развитие на обществото. Свеждането на историята къмъ економическата основа, само по себѣ си не обуславя отъ своя страна още и тѣзи изисквания, които сж написани на знамето на работническото движение, защото такова теоретическо разбирание на историята лесно може да се съедини съ прѣдставлението за економическото господство на еднитѣ класи на обществото надъ

другитѣ, като вѣченъ и неизмѣнимъ законъ за всѣко общежитие (идеята на „Очъркъ на социологията“ отъ Гумпловичъ). За туй изъ материалистическото разбиране на историята далечъ още не може логически да проистече и увѣреностьта въ неминуемата побѣда на работната класа, както мисли Краузе, защото економическия материализмъ, като такъкъ, нищо не прѣдсказва, — до колкото свеждането на историята къмъ економическо основание още не рѣшава въпроса, — въ какви форми ще се излѣе обществото на идящитѣ врѣмена. И побѣдата, за която говори Краузе, се пророкува въ Маркса не отъ това свеждание, а отъ прилаганието му къмъ економическия процесъ на Хегелевата формула, въ силата на която, кѫсо казано, отъ начало произлиза експроприацията на масата, а послѣ трѣба да произлѣзе експроприирането на експроприирующитѣ[1]). Ний утвърждаваме за туй още веднажъ, че социалната демокрация, за изискванията и надѣждитѣ на която нѣкои нейни прѣдставители мислѭтъ да намѣрѭтъ научно основание въ историческата теория на економическия материализмъ, би могла съ еднакъвъ успѣхъ да сѫществува и да достига своитѣ цѣли и безъ тази историко-философска основа. Тъй сѫщо учението, че въ историята всичко трѣба да се обяснява економически, съвсѣмъ не води слѣдъ себѣ си признаването на тѣзи или онѣзи социални изисквания.

Между туй нѣкои нѣмски писатели правѭтъ отъ економическия материализмъ особенъ родъ (своего рода) историческа философия на социалната демокрация въ своето отечество, и Краузе (както и Каутски) принадлѣжи именно къмъ числото на тѣзи

---

[1]) Ср. по-горѣ, стр. 52.

писатели. Економическия материализмъ въ качеството си на научна теория нищо не печели отъ съединението си съ стрѣмленията на тази политическа партия, както не печели нищо и социалната демокрация въ своитѣ практически задачи отъ съжзяването ѝ съ материалистическото обяснение на историята. Ако, обаче, има хора, които се придържжтъ о тази теория не затуй, че ж считатъ за достатъчно *основана*, а затуй, че ж признаватъ *необходима за оправдание* на своитѣ искания, то съ това, може би, тѣ оказватъ услуга на теорията, като на особенъ родъ боенъ лозунгъ, като съдѣйствуватъ за нейното распространение, но не указватъ услуга на сжщата теория, като учение, имѣжще за цѣль да изясни обективната сжщность на историческия процесъ, каквито и да бждатъ нашитѣ страхове или надѣжди относително бждащето. Популяризацията на економическия материализмъ въ Германия въ послѣдньо врѣме е получила именно такъвъ характеръ, че за нейна цѣль не се поставя толкосъ стрѣмлението ѝ да съобщи извѣстно разбиране на историята, колкото да внуши на народнитѣ маси извѣстни искания отъ общественото устройство. Практическитѣ марксисти, къмъ числото на които принадлѣжи Краузе, както се види, прѣдполагатъ, че тази *обща историко-философска* гледна точка е тъй тѣсно свързана съ *практическото* учение на Маркса, както сж свързани по между си прѣдсилката и извода изъ неж, а за туй не желаѭтъ толкова да основатъ нейната научна истиность, колкото да оправдаѭтъ необходимостьта на такава гледна точка за достиганието на извѣстни обществени цѣли[1]).

Къмъ сжщия родъ на литературата принад-

---

[1]) Гл. по-горѣ, стр. 68—69.

сѫщо такава една лекция отъ Жореса за „идеализма на историята[1]).“ Послѣдния си поставилъ за задача да примирѝ материалистическата концепция на историята съ нейното идеалистическо обяснение, но Лафаргъ и тоя пѫть ни на една крачка не мръднѫлъ напрѣдъ въпроса съ нѣкои нови съображения.

Като говоримъ за безусловнитѣ партизани на економическия материализмъ въ Германия, не ще бѫде никакъ простено, ако не се спрѣмъ на работата на единъ отъ тѣзи партизани, който се е заловилъ не само да приложи просто тази идея къмъ изучванието на дѣйствителната история, а да защити (ако не основе) економическия материализмъ отъ възраженията, които му се правѭтъ. Автора на тази работа, Францъ Мерингъ, единъ отъ виднитѣ сѫтрудници на „Neue Zeit“ на Кутски, е билъ извѣстенъ по-рано, като авторъ на книгата за нѣмската социална демокрация (Die deutsche Socialdemokratie, ihre Geschichte und Theorie), за първото издание на която биде даденъ отчетъ на рускитѣ читатели на „Вѣстникъ Европы“ отъ 1879 г. въ статията на г. А-ва „Социалното движение въ Германия.“ Въ 1893 г. Меринъ издалъ една книга подъ заглавие „Die Lessings-Legende,“ въ приложението къмъ която помѣстилъ една голѣма статия (стр. 429 — 500) „Ueber den historischen Materialismus.“ Тя прѣдставлява твърдѣ значителенъ интересъ, и ний ѭ подфърляме на по-обстоятеленъ разборъ.

Въ економическия материализмъ Мерингъ вижда нѣкакво откровение на тайнитѣ на историята за человѣчеството[2]), и наедно съ това исказва убѣж-

[1]) *Jean Jaurès.* L'idéalisme de l'histoire. И двѣтѣ сѫ издадени въ една брошура.

[2]) Erst auf einem gewissen Höhepunkt konnte die Geschichte der Menschheit ihr Geheimniss entshleiern, стр. 429.

дението, че дѣятелностьта прѣзъ цѣлия животъ на Маркса и Енгелса се основава на економическия материализмъ (стр. 430), — мисъль, която ний не можемъ да признаемъ за вѣрна[1]). Автора се отказва, обаче, отъ задачата „систематически да нареди тази маса отъ исторически възгледи, които сж расфърлени въ съчиненията на Маркса и Енгелса.“ Неговата задача, изразена съ собственитѣ му думи, е „да развие най-сжщественитѣ основи на историческия материализмъ, и именно по-вечето въ отрицателенъ, отколкото въ положителенъ смисъль (und dies auch mehr negativ als positiv) посрѣдствомъ опровергаването на най-распространенитѣ укори, които сж се правили“ на економическия материализмъ (стр. 431). Въ прѣдговора на своята книжка (стр. VIII) автора обяснява, че причинитѣ да напише тази статия сж разнитѣ въпроси и недоумѣния (Fragen und Zweifeln), които му се прѣдставяли писменно отъ нѣкои читатели на „Neue Zeit.“ И тъй, и статията на Меринга не е положително основание на економическия материализмъ, а само отговоръ на нѣкои възражения. Послѣднитѣ сж могли да бждатъ въ отдѣлни случаи и неоснователни, но това още не доказва, че самата критикуема доктрина е напълно основателна. Мерингъ отначало просто привежда извѣстно мѣсто[2]) изъ „Kritik der politischen Oekonomie“ на Маркса (стр. 431—433) и послѣ, безъ по-нататъшни обяснения заявява, че „въ тѣзи немного думи е изразенъ закона за движението на человѣческата история съ такава длълбочина и ясность, равни на които нѣма въ никоя литература.“ Послѣ слѣдва прѣписъ[3]) отъ „Комунистическия Манифесть“

[1]) Гл. по-горѣ, стр. 66 и слѣд.
[2]) Гл. по-горѣ, стр. 75—76.
[3]) Ср. по-горѣ, стр. 73—74.

1848 (стр. 433—434), а подиръ него — нѣколко реда отъ една Енгелсова статия, гдѣто се говори, че „както Дарвинъ откри закона за развитието на органическата природа, така и Марксъ откри закона за развитието на човѣшката природа“ (стр. 434). Марксъ и Енгелсъ, прибавя отъ себѣ си Мерингъ, разрѣшихѫ загадката на човѣшката история (стр. 435). Това е всичкото по отдѣла на основанието. Както се вижда, Мерингъ и не настоява даже на логическото и фактическо основание на теорията: у него на прѣвъ планъ винѫги стои съображението, че економическия материализмъ е свързанъ съ защитата на интереситѣ на пролетарията, а противоположното историологическо възрѣние е буржуазно. Но противъ такова поставяние на въпроса, — могѫтъ се направи двѣ принципални възражения. Не могѫтъ, първо, да се рѣшаватъ въпроси, изобщо отъ чисто теоретически характеръ, въпроси за това, какво е или какво происхожда, въ зависимость отъ практическитѣ стрѣмления, т. е. отъ съображенията за това, какво трѣба да бѫде; а второ, научната истина може да бѫде само една за всичкитѣ обществени класи и културни слоеве на обществото (сѫщо както и за хората отъ всичкитѣ националности, вѣроисповѣдания, държави, партии, професии и т. н.), като зависи исключително отъ логиката и фактитѣ, които не могѫтъ да бѫдѫтъ едни у буржуазията, а други у пролетариата. Ще се спрѣмъ, наистина, по-подробно на тази страна на разглеждаемата статия.

Мерингъ, още въ първитѣ редове на началнитѣ страници, заявява твърдѣ често, че економическия материализмъ е учение, крайно антипатично на буржуазния свѣтъ (bürgerliche Welt, стр. 429, 466 и др.), — и постоянно противопоставя на това учение

несъгласнитѣ съ него теории, като пораждание на буржуазната лъже-наука (bürgerliche Pseudo-Wissenschaft, стр. 430); та изобщò буржуазна е за него и всѣка наука, щомъ нейнитѣ прѣдставители не стоѭтъ на гледището на економическия материализмъ (стр. 431, 435, 460, 499, 500). Та и отдѣлнитѣ мислители, съ които автора неможе да се съгласи въ извѣстни точки, получаватъ бѣлѣжка на буржуазность, макарь по между си тѣ да сѫ въ пълно противорѣчие по пунктоветѣ, които на автора се струватъ особено буржуазни. Напр., еволюционизма на Спенсера не му прѣчи да се счита буржуазенъ социологъ (стр. 444), когато буржуазния принципъ би трѣбало, както това е прѣдставено на друго мѣсто (стр. 448—449), да доведе до възгледа на Шопенхауера, тоя „пръвъ философъ на дребното нѣмско мѣщанство (бюргерство),“ т. е. до възгледа, споредъ който въ историята не произлизатъ никакви сѫществени измѣнения. Неизвѣстно е, защо не е буржуа, нито бюргеръ и Хегель, когото економическитѣ материалисти правѭтъ единъ отъ своитѣ родоначалници, макарь той и да е билъ именно единъ типиченъ „Spiessbürger [1])?“ По-нататъкъ, споредъ Меринга, економическия материализмъ е противоположенъ на историческия идеализмъ, а тъй като послѣдния по тази именно причина е буржуазенъ, то буржуазията се обрича на вѣчно неразбирание сѫщностьта на историческия процесъ. „До като, — казва автора, — сѫществува eine bürgerliche Klasse (една гражданска (бюргерска) класа — *прѣв.*), тоя класъ никога нѣма да се отдѣли отъ буржуазната идеология . . . Историческия идеализмъ, — прибавя той, — въ своитѣ богословски, рационалистически и натуралистически проявления е историческото ми-

[1]) Мѣщанинъ. *(Прѣв.)*.

ровързрѣние (Geschichtsauffassung) на буржуазията, както историческия материализмъ е историческото мировързрѣние на работния класъ“ (стр. 500). Излиза, слѣдователно, че трѣба да се принадлѣжи само къмъ работния класъ, за да се разбира вѣчно сѫщностьта на историята. Ясно е, че въ дадения случай у Меринга и академическата наука сподѣлѭ сѫдбата на буржуазната наука. Като полемизира съ Барта[1]), той направо забѣлѣзва, че „Енгелсъ е писалъ не за нѣмскитѣ доценти, а за мислящитѣ работници, и че като пише за нѣмскитѣ доценти, то, може би, — кой знай? — е билъ тъй великодушенъ, че се е распространилъ върху прѣдмета по-вече, отколкото е нуждно за мислящитѣ работници“ (стр. 498—499). „Академическата школна мѫдрость“ е изобщо другъ врагъ на економическия материализмъ (стр. 430 и др.), макарь и Хегель да е билъ твърдѣ характеренъ прѣдставитель на самата тази школна мѫдрость. „Само съ еманципацията на пролетариата, — говори автора въ самия край на статията, — економическия материализмъ ще достигне своето пълно разцъвтѣвание, историята ще стане наука въ строгия смисъль на думата, — ще стане туй, което тя трѣбваше да бѫде по-рано, но което още никога не е бивала: наставница и учителка на живота“ (стр. 500). По тоя начинъ самъ Мерингъ провъзгласява свръзката на своята обща теория на историческия процесъ съ класовото съзнание на работницитѣ. Между това, той напада „буржуазнитѣ“ историци, като Шлоссера, Гервинуса, Ранке, Янсена (тѣхъ именно той и назовава), че тѣ мѣрѭтъ всичко отъ точка зрѣние на „своята особена класова мораль,“ и че „въ тѣхнитѣ съчинения се отразяватъ много по-вече тѣзи класи,

[1]) Гл. за него по-горѣ, стр. 85—89.

органи (Wortführer) на които сѫ били тѣ, отъ колкото епохитѣ, които тѣ изобразяватъ.“ Наистина, като казва това, Мерингъ тосъ часъ си прави уговорка, че „не инакъ щѣше да бѫде и въ тоя случай, ако единъ историкъ отъ пролетариата (ein proletarischer Geschichtsschreiber) почнѣше да сѫди за прѣжнитѣ врѣмена отъ гледна точка на сегашното нравствено съзнание на своя класъ;“ дѣйствително, той отрича въобще всѣка морална оцѣнка въ историята, но послѣдньото не го гарантира противъ безсъзнателния субективизмъ. И ако той самъ въ качеството си на историкъ не почне да гледа на нѣщата отъ гледището на сегшния пролетариатъ, отъ туй още не значи, че на неговитѣ възрѣния нѣма да се отрази неговата принадлѣжность къмъ съврѣмената партия, която се поставя въ извѣстно отношение къмъ пролетариата по съображения, безъ съмнѣние, отъ нравствено свойство. По нататъкъ, извѣстни възгледи могѫтъ само тогава да се нарѣкѫтъ буржуазни или въобще класови, когато тѣ сѫ присѫщи на членоветѣ отъ тоя класъ, бидѣйки изражение на неговитѣ стрѣмления, на неговитѣ прѣдставления за това, което трѣба да бѫде, което за него е желателно, и въ тоя смисъль може да се говори за класова мораль; но по чисто теоретически въпроси, по чисто отвлечени въпроси върху това, което е, както е то, — разногласието не може да се опрѣдѣля отъ класовитѣ различия. Че стрѣмленията на пролетариата се оправдаватъ отъ гледна точка на справедливостьта, то изъ туй не слѣдва още, че теоретическия възгледъ на историята, когото считатъ за възгледъ на пролетариата (или повѣрно искатъ да му внушѫтъ), се оправдава отъ точка зрѣние на логиката и фактитѣ. А логиката и фактитѣ за всичкитѣ класове трѣба да бѫдѫтъ

еднакви: въпроса за степеньта на сравнителната вѣрность на разбиранието на нѣщата се рѣшава не отъ принадлѣжностьта на человѣка къмъ тоя или оня класъ, общото съзнание на когото той сподѣля, а отъ съотвѣтствието на това разбиране съ логиката и фактитѣ. Впрочемъ, и справедливостьта може да бѫде само една, и ако има нѣщо, което оправдава стрѣмленията на работницитѣ, то това е, разбира се, не че тѣзи стрѣмления принадлѣжѫтъ именно на работницитѣ, а именно справедливостьта на тѣзи стрѣмления. Сподѣляйки при това най-високитѣ морални идеи, писателитѣ могѫтъ да се заблудѭтъ въ областьта на логиката и фактитѣ, и нерѣдко, напротивъ, хора, които се отнасѭтъ съвършено индиферентно къмъ общото благо, могѫтъ да видѭтъ обективната дѣйствителность въ истинската ѝ свѣтлина. Най-подиръ, економическия материализмъ съвсѣмъ не е мировързѣние на самитѣ работници: той само се проповѣдва на работницитѣ, и ако това учение намѣри между тѣхъ извѣстно распространение, то, именно, само поради туй, че ще бѫде прието отъ тѣхъ на вѣра; а тѣ ще повѣрватъ въ него не затуй, че то заключава въ себѣ си научния отговоръ на теоретическия въпросъ на историческото знание, а за туй, че проповѣдницитѣ на економическия материализмъ свързали за тѣхъ съ неразривни вѫзели тоя отговоръ съ учението за подобрѣнието сѫдбата на трудящитѣ се и обремененитѣ. А какъ ще разбере работника, макарь и „мислящия,“ че цѣлия марксизмъ, като начєнемъ отъ теорията на принадената стойность и свършимъ съ перспективитѣ, които той открива въ бѫдѫщето за работния класъ, може прѣвъсходно да си мине и безъ економическия материализмъ?

Заедно съ това неясно остава и туй, защо буржуазията е обрѣчена да кисне въ идеализма. Ако нѣкога е сѫществувалъ класъ, настроенъ особено материалистически въ економически смисъль, то тоя класъ винъги е била и се явява сега именно капиталистическата буржуазия. Нимà буржуазията не е основала своето политическо господство на имуществения цензъ, не е прѣвърнѫла по тоя начинъ владѣнието на властьта въ привилегия на собственостьта? Нимà тя не противопоставяше своята индустрия на пергаменитѣ на дворянството, като се стрѣмеше да положи въ основата на общественото влияние своето економическо значение, което не искаше да признае сѫщо и особения родъ „идеализмъ“ на феодалнитѣ традиции? Щомъ економията въобще лѣжи въ основата на обществото и щомъ цѣлата история се свежда къмъ борбата на креситѣ на економическа почва, както това желае разгледваемото учение, би било даже чудно, ако класовото съзнание само на едина пролетариатъ би имало материалистическа окраска, а класовото съзнание на капиталиститѣ и земледѣлцитѣ е, напротивъ, нематериалистическо.

Мерингъ самъ дава орѫжие противъ себѣ си въ рѫцѣтѣ на критицитѣ, като се опира (по указванието, впрочемъ, на Луйо Брентано) на това, че още „историческата школа на романтицитѣ,“ — която е била, както е извѣстно, изразителка на реакционитѣ стрѣмления въ началото на XIX вѣкъ, — твърдѣ близко е стояла до материалистическия възгледъ на историята (стр. 435). Мерингъ даже привежда (стр. 436) едно любопитно мѣсто изъ едно съчинение, написано въ духа на историко-романтическата школа[1]), — мѣсто, гдѣто се говори, че сто-

[1]) Lavergne-Peguilhen.

панственитѣ форми прѣдставляватъ отъ себе си основитѣ на цѣлата обществена и държавна организация. А между туй школата, за която се говори тукъ, е била органъ на юнкерството (крѣпостничеството), което не е искало да прави никакви отстѫпки на буржуазията. „Буржуазно-класическата економия, — говори Мерингъ, — е обявявала способитѣ на производството на буржуазнитѣ класи (der bürgerlichen Klassen) за единствено естествени, а формитѣ на стопанството на тѣзи класи — за вѣчни закони на природата.“ Противъ това разбиране именно е възставала историко-романтическата школа въ интереситѣ на юнкерството (стр. 436), което сѫщо е считало своитѣ начини на производството и своитѣ стопанствени форми за вѣчни, естествени и не измѣнни закони (стр. 437). По тоя начинъ Мерингъ самъ привежда примѣръ отъ нѣкакъвъ економически материализмъ, който е служилъ на интереситѣ на феодалния класъ. Приликата (сходството) между възгледитѣ на феодалния публицистъ и настоящия економически материализмъ се показала на Меринга толкова значителна, щото той направо се обръща къмъ Енгелса съ въпроса, не сѫ ли чели Марксъ и той, — Енгелсъ, писателитѣ отъ това направление и не сѫ ли били подфърлени на нѣкакво влияние отъ тѣхна страна (стр. 439). Мерингъ привежда и отрицателния отговоръ на Енгелса (стр. 439 — 441), защото въ качеството си на хегелианецъ, и при това никакъ не запознатъ още съ политическата економия въ епохата на четението трудоветѣ на реакционата школа, Марксъ, по мнѣнието на Енгелса, не е могѫлъ да заеме нищо отъ нейнитѣ прѣдставители. Приведеното отъ Меринга мѣсто изъ реакционя писатель го поразило (die Stelle ist allerdings höhst merkwürdig,

стр. 440), и особено чудно му се показало, че „вѣренъ възгледъ за историята in abstrakto се срѣща у хората, които винъги твърдѣ лошо in concreto сж се обръщали съ историята, както теоритически, тъй и практически.“ Но въ такъвъ случай, защо економическия материализмъ е историческото мировъзрѣние на пролетариата?

Главното въ статията на Меринга, както вече спомѣнахме, е отфърлянието на всѣко едно обвинение, отправено къмъ економическия материализмъ. Да разгледаме сега и тази страна на статията.

Съ прѣдставлението за материализма винъги съединяватъ и понятието за нѣщо безнравствено (стр. 441). Мерингъ съвършено вѣрно указва на това, че такова съединение е неоснователно; но ако той прибавя, че приеманието на економичекия материализмъ изисква въ настояще врѣме високо моралenъ идеализмъ (стр. 442), то въ дадения случай рѣчьта у него се касае не за теоретическото обяснение на историята, а за тѣзи практически искания, които автора счита за справедливи. Моралния идеализмъ самъ по себѣ си неможе да бжде едно настроение, благоприятно на тази историческа теория, която по принципъ отрича самостоятелната роль на моралнитѣ идеи въ развитието на обществото.

Мерингъ намира сжщо, че да се смѣсва историческия материализмъ съ натуралистическия (naturwissenschaftlichen) е една груба грѣшка[1]). Първия е по-широкъ отъ втория. Послѣдния именно „вижда въ человѣка едно съзнателно дѣйствужще създание на природата, но не изслѣдва, съ какво се опрѣдѣля съзнанието на человѣка вжтрѣ въ че-

[1]) Ср. по-горѣ, стр. 64 и слѣд. Г. Белтовъ, напротивъ, се стрѣми да ги отождестви.

ловѣческото общество.“ (стр. 443). Мерингу се струва даже, че натуралистическия материализмъ въ прилаганието къмъ историята трѣба необходимо да попадне въ противоположна крайность; за примѣръ той се опира на извѣстния Хеллвалдъ, който е исказълъ мисъльта, че религиозната реформация въ XVI в. е оказала гръмадно влияние на економическото движение. За идеалистическитѣ историци, мисли той. е твърдѣ лесно да се расправятъ съ материалистическитѣ историци, но историческия материализмъ не може да бѫде отговоренъ за мнѣнията на Хеллвалда и C-ie. Натуралистическия материализмъ гледа на человѣка, като на съзнателно дѣйствуѭще животно (стр. 443), когато пъкъ економическия материализмъ вижда въ человѣка сѫщество обществено, съзнанието на което се обуславя отъ тази социална срѣда, къмъ която принадлѣжи всѣкой отдѣленъ человѣкъ (стр. 444). Въ какво се заключава прѣимуществото на економическия материализмъ, — това Мерингъ, обаче, не обяснява, както не обяснява и, защо поставянието на индивидуалното съзнание въ зависмость отъ обществената срѣда трѣба непрѣменно да доведе до економическия материализмъ: зависимостьта на индивидуалното съзнание отъ тази или онази обществена група, — отъ ордата, отъ рода, отъ класа — е сама по себе си психологически фактъ, па и обществената срѣда не е още исключително срѣда економическа, тъй като взаимнитѣ отношения на индивидуумитѣ, образуѭщи тази срѣда, не сѫ исключително материални отношения. Въ всѣки случай ще отбѣлѣжемъ, че Мерингъ, тъй да се рѣче, се откръстя отъ натуралистическия материализмъ, когато другитѣ прѣдставители на економическия материализмъ (както напр., г. Белтовъ, за когото ще говоримъ на дру-

го мѣсто) се стараѭтъ да докаѫжатъ тождеството и солидарността на двѣтѣ.

Мерингъ се старае да отфърли отъ економическия материализмъ и друго едно обвинение. Казватъ, че това учение създава произволно конструиране на историята, благодарение на което цѣлото разнообразие на человѣческия животъ се отпечатва въ една безжизнена формула. Казватъ, че то отрича дѣйствието на каквито и да сѫ идеални сили, прави отъ человѣка единъ пасивенъ обектъ на механическото развитие, отфърля всичкитѣ нравствени мѣрки. Мерингъ съ негодувание отстранява тѣзи обвинения, но той, само по себѣ си се разбира, прави това само по единъ непослѣдователенъ начинъ, който спасява економическия материализмъ отъ изводитѣ, които проистичѫтъ отъ собственитѣ му прѣдсилки (стр. 445). „Историческия материализмъ, — говори той, — подхожда къмъ всѣкой исторически периодъ безъ всѣкакво прѣдположение (Voraussetzung) и изслѣдва тоя периодъ просто отъ неговитѣ основи, чакъ до върха, като се качи отъ неговата економическа структура до неговитѣ духовни прѣдставления.“ Противъ това именно се правѭтъ възражения, когато говорѭтъ за конструирането на историята. Самъ Мерингъ забѣлѣзва, по-нататъкъ, че го питатъ: отгдѣ вий именно знайте, че основата на историческото развитие се заключава въ економията, а не по-скоро въ философията? Прѣди да покажемъ какъ Мерингъ отговаря на тоя въпросъ, ний трѣба да възразимъ противъ самото поставяние на въпроса въ такава форма. Този, който не се съгласява съ признаването на економията за единствена основа на историческото развитие, той ни най-малко още не се задължава да мисли, че тази основа се заключава не-

прѣмѣнно въ философията. Ако неизвѣстна една величана (x) не е a, не слѣдва още, че тя е непрѣмѣнно b. Въпроса въобще допуска цѣлъ редъ рѣшения, отъ които, всѣко може да бѫде еднакво едностранно и невѣрно, но съ невѣрностьта на еднитѣ рѣшения никакъ не се гарантира вѣрностьта на другитѣ. Да се обърнемъ сега къмъ отговора на самия Мерингъ. Той току-що ни обясни, че само натуралистическитѣ материалисти могѫтъ да гледатъ на человѣка, като на просто животно, но че економическия материализмъ вижда основата на историческото движение не въ индивидуума, не въ животната особа, а въ обществената срѣда. (Единъ отъ партизанитѣ на економическия матерализмъ, именно г. Белтовъ, даже направо заявява, че това учение нѣма никаква работа съ самата „человѣческа природа," че за него е достатъчно разбиранието на окрѫжаѭщата человѣка срѣда). Между това като отговаря на въпроса, защо трѣба да се счита економията за основа на историческото развитие, Мерингъ прямо взема человѣка, като животна особа, като сѫщество съ чисто материлна природа: хората трѣба да ѣдѫтъ, да пиѭтъ, да се обличатъ и да си строѭтъ жилища, трѣба да бѫдѫтъ въ състояние да се занимаватъ съ мисление и творчество. Послѣдньото никой не отрича, но, отъ друга страна, сѫ нуждни тѣзи сѫщитѣ умствени процеси, които се проявяватъ въ мислението и творчеството, и за туй, за да може човѣкъ да си добива всичко необходимо за неговото сѫществувание. Психическия животъ на человѣка върви рѫка за рѫка съ неговото физическо сѫществувание, и едното отъ другото е нераздѣлно. Въ това се заключаватъ еднаквитѣ права и на економията, и на психологията при обяснението на историческитѣ явления. Ука-

заната потрѣбность на человѣка отъ храна, облѣкло и жилище се явява за Меринга пръвъ аргументъ въ полза на основанието на цѣлото историческо развитие върху економията. Другия неговъ аргументъ е такъвъ: „ний знаемъ, — казва той, — че человѣкъ само чрѣзъ социалното съжитие (общение) съ другитѣ хора получава съзнание и че поради туй неговото съзнание се опрѣдѣлѭ отъ неговото обществено битие, а не обратното, неговото обществено битие — отъ съзнанието му.“ Тоя аргументъ се струва на Меринга толкова побѣдоносенъ, щото той и не се опитва даже да обясни, по кой начинъ произлиза това. Съзнанието тукъ се явява всецѣло продуктъ на обществения животъ, като че въ самата организация на человѣка — даже при материалистическия възгледъ за нея — ний нѣма да намѣримъ нищо, което бихме могли да считаме за источникъ на знанието. Второ, като опрѣдѣлѭ съзнанието отъ общественото битие, Мерингъ, не обяснява, какъ е могло да сѫществува самото туй обществено битие безъ съзнанието на съставлявщитѣ обществото индивидууми. За да придаде тѣжесть на исказанитѣ съображения — Мерингъ веднага измисля нарочно една нелѣпость, разбиванието на която се оказва твърдѣ лесно. „Приеманието, — казва той, — че хората само чрѣзъ мислението достигатъ до ѣдението и живѣнието въ жилища, само чрѣзъ философията достигатъ до економията, — е, очевидно, едно произволно прѣдположение, и за туй историческия идеализмъ довежда до най-чудното конструиране на историята“ (стр. 446). Такова едно прѣдставление наистина би било една нелѣпость, но отъ туй никакъ още не слѣдва, че съ това се доказва истиностьта на формулата на самия Мерингъ. Що се касае до конструиранието

на историята, то Хегель е билъ по-вече обвиненъ въ това, но економическитѣ материалисти, считайки себѣ си за хегелианци, не искатъ да видятъ, че диалектиката на Хегеля въ прилаганието ѝ къмъ историята необходимо трѣба да доведе къмъ конструиранието на историята.

Мерингъ се спира сѫщо и на укора (упрѣка), който се прави на економическия материализмъ и въ това, че той учи да се разбира историческото развитие чисто механически. Споредъ нашето мнѣние, такова разбирание, дѣйствително, може да служи като поводъ за укоръ, но само Мерингъ мисли съвършено напраздно, че економическия материализмъ не заслужва такъвъ упрѣкъ. Като прави основата на цѣлото историческо развитие нѣщо лѣжаще вънъ отъ човѣка, това учение не може да доведе до друга концепция (разбирание) освенъ тази за чисто механическото развитие на социалната срѣда. Има такива партизани на економическия мамериализмъ (напр. г. Струве), които направо идентифициратъ (отождествяватъ) това учение съ учението за съвършената стихийность на историческия процесъ, и тѣ въ дадения случай разсѫждаватъ много по-послѣдователно, отколкото Мерингъ. Иска се на тоя писатель да докаже, че економическия материализмъ не отрича „идеалнитѣ сили," за туй той почва тъй широко да тълкува своето учение, щото съ своитѣ обяснения най-послѣ расклаща и самата основа на цѣлото учение. Съ по-ярки примѣри отъ подобенъ родъ тълкувания на економическия материализмъ ний ще се срѣщнемъ още при разглежданието възгледитѣ на Вайзенгрюзена и г. Николаева, а тукъ ще кажемъ нѣколко думи за съображенията на Меринга по сѫщия въпросъ. „Историческия материализмъ, — казва той, — съвсѣмъ

не прѣдставлява отъ себѣ си завързана система, увѣнчапа съ една крайна истина; той е наученъ методъ за изслѣдвание процеса на човѣческото развитие. Той излиза изъ неоспоримия фактъ, че хората живѣжтъ не само въ природата, но и въ обществото. Изолирани хора никога е нѣмало; всѣкой човѣкъ, случайно исфърленъ изъ обществото, скоро загива. Съ това историческия материалзмъ признава идеалнитѣ сили въ най-широкъ обемъ" (стр. 450). Всичкото това е съвършено вѣрно, но, първо, общественостьта на човѣка обхваща много по-голѣмо количество явления, отколкото економиката само, а второ, тази общественость поражда идеални сили именно за туй, че сама не може да бжде сведепа къмъ едната економика. Ако развиемъ току-що приведенитѣ мисли на Меринга, ще получимъ нѣщо твърдѣ далеко отъ економическия материализмъ. Но нашия авторъ напуща тази тема, за да се върне отново къмъ своя догматъ: „идеитѣ, — говори той, — (т. е. тѣзи идеи, които дѣйствуватъ въ историята) възникватъ не отъ нищо, но сж продукти на обществения процесъ на производството" (стр. 451). Но ако това е тъй, и ако самия процесъ на производството е процесъ стихиенъ, механически, то може ли подиръ това да се говори сериозно за нѣкаква си самостоятелна роль на идеалнитѣ сили въ историята? Отъ друга страна, признавайки тази самостоятелность на идейното начало, може ли да се утвърждава, че се защищава економическия материализмъ? А при туй, Мерингъ утвърждава такова нѣщо, съ което не бихж се съгласили и дѣйствително послѣдователнитѣ въ тоя пунктъ партизани на економическия материализмъ. Именно той признава, че човѣческия духъ все по-вече и по-вече начева да господствува надъ мъртвия механизмъ на природата и надъ про-

цеса на производството (споредъ други економически материалисти, тоя процесъ е резултатъ на изключително стихийно развитие), като съ това въвежда въ историческия процесъ сила, която не се съдържа въ самата економическа срѣда (стр. 452 и слѣд.).

Нѣколко страници посвѣщава Мерингъ подиръ туй за доказателство на мисъльта, че не изнамѣрванията и откритията (напр., откритието на Америка, изнамѣрването на машинитѣ, барута, огнестрѣлнитѣ орѫжия, книгопечатанието) сѫ прѣдизвикали общественитѣ промѣни, а напротивъ, отъ послѣднитѣ сѫ прѣдизвикани първитѣ (стр. 455), и че за туй человѣческия духъ е билъ не виновника, а изпълнителя само на общественитѣ прѣврати, зависящи отъ промѣнитѣ въ способитѣ на производството (стр. 457). При това автора води полемика и противъ историческия идеализмъ, и противъ натуралистическия материализмъ, но отъ всичкитѣ му разсѫждения и тоя пѫть не се получава нищо, което би доказало главния тезисъ на економическия материализмъ. Че ни едно изнамѣрване не е станѫло изведнажъ, а е имало дълга прѣдварителна история (Vorgeschichte), че ни едно не може да бѫде свързано съ името на единъ человѣкъ че всѣко е било отговоръ на извѣстна потрѣбность, и че всѣко едно е могло да се распространява и уягчава само при подходящи обществени условия, — противъ всичкото туй никой нѣма да спори, но това нищо не доказва въ тоя тезисъ, когото Мерингъ иска да докаже. При това за разнитѣ невѣрни, споредъ него, обяснения, касателно историята на изнамѣрванията, той обвинява не лицата, които сѫ дали тѣзи обяснения, а историческия идеализмъ и негова спѫтникъ — натуралитическия материализмъ. Не барута и огнестрѣлното орѫжие разрушихѫ фео-

дализма (стр. 459 и слѣд.), но ний силно се съмнѣваме, че разрушението на феодализма само по себѣ си ще обясни изнамѣрванието на барута и огнестрѣлното оржжие.

Мерингъ се стрѣми по сжщия начинъ да отфърли и укора, който се прави на економическия материализмъ, че той отфърля всичкитѣ нравствени мѣрки (alle sittliche Massstäbe). Ний вече видѣхме, че той се исказва по принципъ противъ тоя субективизмъ, когото той нарича „класова мораль[1]," и ~~въ~~ тоя смисълъ ний се исказваме за пълния обективизмъ (четете: за ширината на възгледа, безпристрастието). Ако економическия материализмъ „изгонва нравственитѣ мѣрки изъ историческото *изслѣдвание* въобще, защото тѣ правжтъ невъзможно всѣко *научно* изслѣдвание на историята," то честь и слава на економическия материализмъ; но ако економическитѣ материалисти ще утвърждаватъ, както утвърждава, напр., самъ Мерингъ, че само тѣхната доктрина първа прави възможно разбиранието на това, какъ дѣйствуватъ нравственитѣ мотиви въ историята (стр. 464), то съ това ний нѣма да се съгласимъ. Можешъ да бждешъ и не партиенъ историкъ и да не сподѣляшъ идеята на економическия материализмъ, който, споредъ Меринга, е единствения безпристрастенъ оцѣнитель на отдѣлнитѣ исторически личности, тъй като той взема въ внимание всичкитѣ мотиви на хорското поведение. Въ доказателство на послѣдньото Мерингъ се опира на безпристрастната оцѣнка на личностьта на Томаса Мора, направена отъ Каутски въ книгата му за тоя исторически дѣятель (стр. 465). Книгата на Каутски може да бжде нарѣчена изобщо добро историческо произведение, но туй, което въ нея е

[1]) Гл. по-горѣ, стр. 116—117.

хубаво, зависи отъ спазванието, отъ автора, на общитѣ искания на историческата наука, която между другото, е изработила начинитѣ на биографическото (и, слѣдователно, психологическото) изслѣдване, а туй, което въ книгата е излѣзло слабо, е обусловено отъ желанието да се обясни економически и това, което може да бжде обяснено само психологически[1]). За съжалѣние, върху въпроса за нравственитѣ мѣрки Мерингъ се спира твърдѣ малко (стр. 464—466), като едвамъ ги зачеква.

Края на статията прѣдставлява полемика съ извѣстната вече намъ критика на економическия материализмъ въ книгата на Барта[2]). Въ частности, като възразява на економическитѣ материалисти по въпроситѣ за отношението между економията отъ една страна, и държавата и правото, отъ друга, Бартъ, може и да не е винъги правъ, но работата тукъ не е въ частноститѣ, а въ общата идея; а обща е тази идея, че економията трѣба да обяснява не само чисто социалнитѣ страни въ живота на народитѣ (държавата и правото, — на които дѣйствително се оказва нейното влияние въ твърдѣ силна мѣрка), но и чисто кулурнитѣ (духовнитѣ) явления, каквито сж морала, религията и философията. Ний нѣма да се спираме на тази полемика между Меринга и Барта, понеже тя не ни дава нищо, което да не е било повтаряно десятки пжти въ литературата на економическия материализмъ.

Въ заключение ще отбѣлѣжемъ една набързо исказана мисъль отъ Меринга. Ний вече видѣхме, че на едно мѣсто той нарича економическия материализмъ не система, а методъ на научно изслѣдвание (стр. 450). На друго мѣсто той сжщо про-

---

[1]) Ср. по-горѣ, стр. 99 и слѣд.
[2]) Гл. по-горѣ, стр. 85—90.

тивопоставя економическия материализмъ, като модель, на економическия материализмъ, като методъ (стр. 499). Твърдѣ е жалко, че Мерингъ не развива тази своя мисъль и даже ѭ оставя почти безъ разяснение. Но ако съ това противопоставяние на „материалистическия методъ на историческото изслѣдвание“ (die materialistische Methode der Geschichtsforschung) се указва за задача, тъй да се каже, да се дирѭтъ слѣди отъ влияние на економическия факторъ въ най-различнитѣ исторически явления, гдѣто само дѣйствително е възможно да се намѣрѭтъ тѣзи слѣди (безъ прѣдположението, че тѣ трѣба да бѫдѫтъ на всѣкѫдѣ), то тази задача може да се нарѣче твърдѣ важна и даже плодотворна. Впрочемъ, самъ Мерингъ мисли, че и въ качеството си на система економическия материализмъ не може да признае всичкитѣ свои резултати за безспорни истини (и какво не още!) и да си прѣдставлява, че не му остава нищо вече да прави, тъй като всичко вече е изяснено отъ него (стр. 499).

Ний ей сега ще видимъ, че, излизайки изъ мисъльта за необходимостьта отъ по-нататъшното развитие на економическия материализмъ, нѣкои негови партизани почнѫли да внасѭтъ въ него допълнения и поправки, които въ сѫщность прямо разрушаватъ самата основа на цѣлата доктрина[1]). —

[1]) Да се слѣди за всичкитѣ проявления на економическия материализмъ въ нѣмската (а отчасти и въ французската) пресса би било трудно, та и въ неѭ има малко важно въ смисъль на разработванието на теорията за економическия материализмъ. Ще отбѣлѣжемъ само, че не отдавна въ „Der Socialistische Akademiker“ се появихѫ двѣ писма на Енгелса, въ едното отъ тѣхъ послѣдния протестира противъ злоупотрѣбленията съ економическия материализмъ. Ето най-силното мѣсто (въ французски прѣводъ, понеже се запознахме съ тѣзи писма изъ единъ французски вѣстникъ): „quand on fausse notre doctrine et qu'on nous fait dir que le moment économique est le seul décisif, on nous prête par là nne opinion absurde et abstraite.“

VI. Измѣненията, вносими въ економическия материализмъ отъ нѣкои негови послѣдователи.

Въ 1888 и 1890 г. се появихѫ въ Лайпцигъ двѣ книжки отъ Павелъ Вайзенгрюнъ подъ заглавията: „Законитѣ за развитието на человѣчеството“ и „Разни начини за разбиране на историята[1]).“ Първата отъ тѣзи книжки е крайно несистематична[2]), което, впрочемъ, може еднакво да се каже и за втората, която е послужила П. Т. Николаеву за поводъ да напише статията подъ название „Една отъ хипотезитѣ за сѫщностьта на историческия процесъ,“ — статия, която се появи отначало въ „Русская Мысль,“ а послѣ влѣзе въ състава на книгата „Активния прогресъ и економическия материализмъ“ (1892) и сѫщо прѣдставляюща опитъ за систематизирание на економическия материализмъ. Отъ тази гледна точка работитѣ на двамата автори заслужватъ нашия обзоръ, толкосъ по-вече, че и Вайзенгрюнъ, и г. Николаевъ (който твърдѣ основателно напада Вайзенгрюна за самоувѣреность и бездоказателство), собствено, внасятъ въ защищаемия отъ тѣхъ економически материализмъ такива поправки, измѣнения и допълнения, щото подкопаватъ неговитѣ основи. Любопитно е още и туй, че втората книжка на Вайзенгрюна, — която е била неизвѣстна г-ну Николаеву, когато послѣдния писалъ своята статия, — сравнително съ първата книжка на сѫщия авторъ прѣдставлява още по-голѣмо отклонение отъ чистия „материализмъ.“

[1]) Paul Weisengrün. Die Entwickelungsgesetze der Menschheit; и Verschiedene Geschichtsauffassungen.

[2]) Така ѭ характеризира и Бернхаймъ, комуто, както се види, втората книжка останѫла неизвѣстна. Г. Белтовъ нарича Вайзенгрюна крайно повърхностенъ писатель.

За двѣтѣ книжки на Вайзенгрюна може да се каже, че собствено теоретическо основание на економическото разбиране въ тѣхъ нѣма: това е едно сравнение на „економическия материализмъ“ съ другитѣ концепции, очъркъ на негова генезисъ, изложение на неговитѣ теореми и, най-послѣ, прилагание на основната гледна точка къмъ всемирната история, при което автора въ качеството си на прѣдставитель на учението, назовава твърдѣ не голѣма група писатели. Въ първия си трудъ той обявява за „единствени прѣдставители на тази теория въ тѣсенъ смисъль“ Маркса, Енгелса и Моргана, (Е., 47), а въ втория той изброява всичкитѣ, споредъ него, най-главни съчинения въ духа на економическия материализмъ; това сж: „Капитала“ на Маркса и неговата „Elend der Philosophie“ „Комунистическия Манифестъ“ (1848); послѣ — трудоветѣ на Енгелса: „Herrn Eugen Dürings Umwälzung der Wissenschaft,“ „Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staates“ u „Ludwig Feuerbach, ueber den Ausgang der klassischen deutschen Philosophie;“ най-послѣ и „Le matérialisme économique de Charles Marx“ отъ Полъ Лафарга (V. G., 27). Като разглежда разнитѣ историологически възрѣния на нашето врѣме, Вайзенгрюнъ ги обвинява, че въ тѣхъ въобще „принципа за поддържанието на живота не играе самостоятелна роль,“ че въ тѣхъ економическитѣ отношения „или се оставжтъ безъ внимание, или се обясняватъ изъ други нѣкои фактори“ (V. G., 20); той имъ противопоставя тази теория, която прѣди всичко се обръща къмъ анализа на економическитѣ отношения, всѣкога ги поставя на пръвъ планъ и отъ тѣхъ обяснява умственото движение, измѣненията въ нравитѣ и фазиситѣ на религията. Въ такъвъ именно смисъль той твърдѣ

рѣзко поставя въпроса: „произлиза ли развитието на человѣчеството по-вечето на чисто интелектуална, или, напротивъ, на економическа основа, т. е. какво происхождение — интелектуално ли прѣимуществено или прѣимуществено економическо — иматъ революциитѣ, реформитѣ, реакциитѣ, разнитѣ социални движения, които произлизатъ въ течението на вѣковетѣ; съ една рѣчь, какво происхождение има всѣко едно движение, което се е извършвало до день днешенъ?" (V. G., 23). Той рѣшително се поставя на страната на економическото происхождение на културнитѣ и социални промѣни, като обявява себѣ си за привърженикъ на економическия материализмъ, т. е. на тази историческа теория, която поставя въ основата на историята народното стопанство и свежда къмъ него цѣлото съдържание на обществения животъ, като сборъ отъ разни сѫществуѭщи наедно елементи[1]). Затуй Вайзенгрюнъ напълно се присъединява къмъ възрѣнието на Маркса и Енгелса. Той мисли, че отъ първитѣ крачки на человѣка на земята до днесь нѣма ни единъ прѣходъ, който да не би могѫлъ да се обясни отъ тази гледна точка. „Това е економическия основенъ процесъ. Юридическитѣ, политическитѣ, религиознитѣ, философскитѣ и литературнитѣ моменти се развиватъ наредъ съ него, и въ отношение къмъ главното економическо движение тѣ образуватъ

---

[1]) Der „ökonomische Materialismus" kann definirt werden als die Geschichtsteorie, welche, als Basis der Entfaltung in der Geschichte die ökonomische Productionsweise annimt und alle anderen Umstände darauf zurückführen will, ohne die reele Bedeutung dieser Umstände zu leugnen. V. G., 96—97. „Економич. материализмъ" може да се дефинира като теория на историята, която приема економическия начинъ на производството за основа на развитието въ историята, а всичкитѣ други обстоятелства иска да основе върху него, безъ да отрича реалното значение на тѣзи обстоятелства. — Прѣв.).

околни движения“ (Е., 154). Вайзенгрюнъ не толкосъ доказва вѣрността на това разбиране на сѫщността на историческия процесъ, колкото разисква, какъ то се е съставило. Между двѣтѣ съчинения по тоя въпросъ има, впрочемъ, една разлика. По рѣшителното заявление на първото, косвенно влияние върху зараждането на економическото направление е оказала нѣмската философия и, частно, хегелианството (Е., 48 и слѣд.). Вайзенгрюнъ даже мисли, че безъ диалектическия методъ едва ли е възможно да си прѣдставимъ економическия материализмъ (Е., 158). Но той не доказва своя тезисъ, та и да го докаже би било невъзможно, понеже диалектическия методъ се отнася къмъ *формата* на историческия процесъ, а економическия материализмъ — къмъ неговото съдържание. Въ второто си съчинение Вайзенгрюнъ вече поставя въпроса, — до колко е вѣрно възрѣнието, което поставя економическия материализмъ въ свръзка съ хегелианството. Че начина на писанието на Маркса и Енгелса напомня на Хегелева, — казва той, — още нищо не показва (V. G. 21), и той се исказва тукъ вече въ смисъль, че влиянието на хегелианството въ дадения случай е било по-вече отъ формално свойство[1]); а истинския зародишъ на новото направление той вижда тоя пѫть въ съчиненията на французскитѣ утопически социалисти и у Родбертуса (V. F., 22 и слѣд.). Ако се поставимъ на тази гледна точка, то ще остане само да се отнѣме силата на едното съображение, исказано въ

[1]) Освенъ това той говори: Nur als Vorbereituug, als unklaren, unvolkommenen Ausdruck der oekonomischen Geschichtsbetrachtung kann ich die Hegel'sche Anschauuug betrachten, Versch. Gesch., 22. (Азъ могѫ да гледамъ на хегелева възгледъ само като на една подготовка, като на единъ неясенъ и непъленъ изразъ на економическото разглеждание на историята. — Прѣв.).

първия трудъ въ защита на цѣлото направление. Вайзенгрюнъ тукъ прѣдупрѣждава именно, че економическия материализмъ не трѣба да се смѣсва съ утилитаристическитѣ свеждания на нравственитѣ понятия къмъ идеята за ползата: като вижда основата на историята въ материалнитѣ отношения, — а въ духовнитѣ движения една само надстройка, — това направление толкосъ по-вече неможе да отрича тѣхното реално значение, защото то косвенно само се е развило изъ нѣмската идеалистическа философия (Е., 158). Това именно съображение губи сила, щомъ нѣмската идеалистическа философия е повлияла на економическия материализмъ само съ формалната си страна. Има още едно учение, съ което Вайзенгрюнъ се мѫчи да свърже економическия материализмъ. Именно той постояно указва на марксовото разбирание на срѣдата, като на основа на цѣлия економически материализмъ (Е., 11, 89, 127, 154, 158 и др.), но въ неговото изложение е твърдѣ мѫчно да се разбере логическата свръзка между едното и другото. Той разсѫждава така: споредъ Маркса, человѣкъ е обкрѫженъ (заобиколенъ) съ срѣда отъ двоенъ характеръ, естествена и искуствена, при което втората е по-важна за историята отъ първата. „Искуствената срѣда испъква, главно, въ своето материално дѣйствие. Историята не трѣба да се занимава особено съ психическитѣ дѣйствия въ своята социална форма; тя трѣба да се занимава съ обяснението на политическитѣ и юридически движения, сѫщо както и съ философскитѣ и религиозни движения, и да ги обясни изъ економическата материална основа“ (V. G., 28). По-тѣсно е свързанъ економическия материализмъ съ идеята за класовата борба, сѫщностьта на която се заключава въ това, че „отъ извѣстенъ моментъ человѣчест-

вото се раздѣля на двѣ голѣми групи: едната господствува економически, другата е материално подчинена на първата, каквито права тя и да обладава. Всѣка епоха, по-нататъкъ, развива нови материални сили, и всѣкога изниква борба между тѣхъ и по-раннитѣ форми на производството. Всичкото това се извършва постепенно, изниква органически изъ даденитѣ отношения“ (V. G., 37). Духовната производителность върви слѣдъ материалната, и господствуващитѣ идеи на врѣмето сж само идеитѣ на господствуващия класъ, а новитѣ способи на производството създаватъ и нови идеи (V. G. 43). Такова прѣдставление на *цѣлата* история, което винъги и навсѣкждѣ се извършва, е било навѣяно отъ социалното движение на епохата; но даже като снема отъ економическия материализмъ на Маркса неговата социалистическа обвивка, Вайзенгрюнъ исказва мисъльта, че историята подтвърждава негова основенъ тезисъ (за главенството на економическитѣ условия) съ достатъчни примѣри, и отъ тази страна тезиса му се струва за „почти непоколебимъ[1]).“ При туй той заявява, че класовата борба прѣдставлява червената нишка на историята[2]). Най-послѣ, подтвърждение на економическия материализмъ той вижда и въ „Древното общество“ на Моргана, което е взето за основа на Енгелсовата книжка за происхождението на фамилията, частната собственость и държавата[3]). Сжщностьта на ра-

[1]) Entwickelungsgesetze, 110. Вайзенгрюнъ счита за възможно да се основе економическия материализмъ и вънъ отъ теорията за класовата борба. 107 sq.

[2]) Seit Herodot bis auf Bukle sucht ja die Geschichte unablässig nacheiner möglichst prägnanten Formel . . . . . Wir glauben nun, dass der Begriff des Klassenkampfes für die Geschichte zum ersten Mal in umfassendster Weise eine solche allgemeine Erklärungsweise giebt . . . . . Im Klassenkampf glauben wir diesen rothen Faden gefunden zu habeu. Ibid, 113.

[3]) Гл. по-горѣ, стр. 84—85.

бота е въ това, че, по мнѣнието, исказано отъ Вайзенгрюна въ първия му трудъ, основната идея на економическия материализмъ е прѣнесена отъ Моргана на доисторическия битъ (Е., 154), но въ когото той вече говори, че само Енгелсъ, като се ползувалъ отъ забѣлѣжкитѣ на Маркса, е съумѣлъ „да интерпретира социологията на Моргана въ своя смисъль“ (V. G., 29), и че затуй свръзката между теорията на Моргана и економическия материализмъ е била установена, главно, отъ самия Енгелсъ, макарь тукъ, споредъ думитѣ на Вайзенгрюна, не всичко е вървѣло напълно гладко (V. G., 45, 46). Може би въ силата на това, че економическия материализмъ се подтвърждава не толкова отъ самия Морганъ, колкото отъ интерпреацията на Енгелса, американския писатель, твърдѣ рѣшително биде записанъ отъ Вайзенгрюна въ числото на прѣдставителитѣ на економическото направление въ първия си трудъ, а въ втория вече не играе такава роль.

Вайзенгрюнъ е чувствувалъ недостатъка отъ теоретическото разработване на това възрѣние на историята, което той защищава. Въ първата книжка още той допълня нѣкои празноти въ економическия материализмъ, но въ втората той още по-ясно вижда недостатъцитѣ на теорията въ тоя видъ, както тя сѫществува. Той не скрива отъ себѣ си цѣлата трудность да опрѣдѣли „отношението на различнитѣ форми на социалното движение къмъ економическото съдържание“ (Е. 115), макарь и да не се затруднява, на основание на частни примѣри, да формулира такива „социологически закони,“ както тоя, че „всичкитѣ политически, религиозни, юридически, философски и литературни елементи се отнасѭтъ къмъ економическитѣ, както формата — къмъ съдържанието,“ че „социалната форма се раз-

вива задъ социалното съдържание,“ и че „социалната форма прѣживѣва социалното съдържание“ (Е. 120). Споредъ неговитѣ думи, економическия материализмъ съвсѣмъ не отрича влиянието на другитѣ елементи, като имъ придава значение на вторични и второстепени елементи и само испуща изъ прѣдъ видъ, че тѣзи елементи, като се отдѣлятъ отъ економическото основно движение, съединяватъ се помежду си, расширяватъ се и се усилватъ, дохождатъ въ по-бързо движение, получаватъ при това свои собствени форми на движение и отъ елементи на надстройката се прѣвръщатъ въ основи на другитѣ стадии на развитието. Въ това направление той допълня учението за економическия материализмъ съ цѣлъ редъ съображения и исторически иллюстрации, изложени, за жалость, малко разбъркано и не всѣкога достатъчно вразумително (Е, 173—220). Важно е тука само това, че такъвъ горѣщъ послѣдователь на доктрината излиза да укаже на една съществена празднота въ нея. Економическия материализмъ, — говори той, — и не е можалъ да съзнае необходимостьта да развие по на широко тѣзи основни положения. Като обърнало цѣлото си внимание на економическия фундаментъ (основа), разбранъ най-напрѣдъ отъ него, това направление не е могло да вземе въ внимание (въ расчетъ) всичкитѣ явления. „Ний, — продължава той, — твърдѣ естествено, като прѣдставители на това направление, приписваме най-важно значение на економическия фундаментъ, но не се спираме на това, а по диалектически начинъ обясняваме процеса на развитието въ неговата съвъкупность и начъртаваме новия редъ на развитието“ (Е., 221). Разбиранието на развитието, което той намира, напр., у Енгелса, му се струва за просто механическо. Като казва въ второто си съ-

чинение, че економическия материализмъ е най-добрата историческа теория, Вайзенгрюнъ указва направо на необходимостьта отъ „нѣкои допълнения и измѣнения въ неѭ, които, впречемъ, споредъ думитѣ му, не трѣба да противорѣчѫтъ на принципа на тоя начинъ на обяснение" (V. G., 45). По въпроса, да ли дѣйствително тъй се развиватъ изъ материалнитѣ основи юридическитѣ, политическитѣ и други елементи, както учи за това економическия материализмъ, той исказва вече едно съмнѣние. „Азъ съмъ на мнѣние, — казва той, — че Марксъ е испустнѫлъ изъ прѣдъ видъ единъ воженъ моментъ. Сѫществува единъ елементъ много по-постояненъ, отъ колкото вѣчно измѣняѭщитѣ се материални условия. И общитѣ психически свойства на человѣка се измѣняватъ и наедно съ това се поправятъ въ силата на напрѣдваѭщето економическо движение (V. G., 48). Инакъ чувствуватъ гърка и римлянина, инакъ — съврѣмения французинъ и италианецъ, но промѣнитѣ въ областьта на чувствованието, обусловени не само отъ економически, но и отъ психически измѣнения, отъ своя страна, оказватъ, макарь и ограничено, дѣйствие на материалното движение. Това е малката реакция на психическитѣ фактори на социалния елементъ въ историята, която Марксъ не взелъ подъ внимание. Тази празднота може и да не се вземе въ съображение при изслѣдването на формитѣ, каквито може да получи механизма на производството. Но щомъ азъ съмъ длъженъ да обяснѭ политическитѣ и естетически елементи отъ материалнитѣ, азъ трѣба да обръщамъ внимание и на тѣзи още человѣчески, макарь и измѣняѭщи се, но пакъ по-постояни елементи" (V. G., 49). Вайзенгрюнъ даже направо говори, че гдѣто у Маркса има само едно увлечение, тамъ у по-

слѣдователитѣ му има вече просто една каррикатура, и ако напр. Марксъ не особено е внимателенъ къмъ културната история, то неговитѣ ученици сѫ готови да идѫтъ по-далечъ и да ѭ отстранѭтъ съвършено (V. G., 50), а за това автора направо ги обвинява.

Послѣднитѣ заявления на Вайзенгрюна сѫ твърдѣ поучителни: „нѣкои допълнения и измѣнения,“ вносими отъ него въ теорията на економическия материализмъ, водѭтъ, спорѣдъ нашия възгледъ, прямо къмъ подкопаванието на основното положение на цѣлата теория[1]).

Да прѣминемъ сега къмъ г. Николаева. Въ названата по-горѣ статия[2]) — „Една отъ хипотезитѣ за сѫщностьта на историческия процесъ,“ автора си поставя за задача „изложението на развитието, на което може да подлѣжи хипотезата на економическия материализмъ“ (Р. М., V, 44 — 45). За основа на своя трудъ той взелъ първата книжка на Вайзенгрюна, като признава неговитѣ идеи за „оригинални и твърдѣ достовѣрни,“ но като намира въ сѫщото врѣме, че Вайзенгрюнъ излага своитѣ положения „съ голѣма самоувѣреность и смѣлость“ (V, 49). Г-ну Николаеву останѫла неизвѣстна втората книжка на нѣмския писатель, и той прѣдава само първоначалнитѣ възгледи на Вайзенгрюна, които, както вече прѣди малко видѣхме, сѫ подложени на извѣстно измѣнение въ второто му съчинение. Автора на статията върху „една отъ хипоте-

[1]) Г. г. Струва и Белтовъ се отричѫтъ отъ солидарностьта съ такъвъ защитникъ на економическия материализмъ. Гл „Критическитѣ забѣлѣжки“ на първия (стр. 52) и „Монистическия възгледъ“ на втория (стр. 137). Г. Струве се отрича и отъ г. Николаева.

[2]) Ний ѭ цитираме по „Русская Мысль,“ като отбѣлѣзваме съ римски цифри книгитѣ на тоя журналъ.

зитѣ“ самъ се признава за партизанинъ на економическия материализмъ. Всичкитѣ исторически явления, споредъ неговитѣ думи, се раздѣлѭтъ на двѣ категории: еднитѣ, казва той „се отнасѭтъ къмъ областьта на психологията, личната или масовата, другитѣ — къмъ областьта на економиката“ (нуждитѣ и срѣдствата V, 44). Съгласно съ това той (наедно съ Вайзенгрюна) различава въ историко-философскитѣ трудове двѣ течения, отъ които едното нарича идеалистическо, другото — материалистическо, като прибавя, че послѣдньото именно се отнасѭ къмъ хипотезата на економическия материализмъ (V, 50). По неговото мнѣние, сега прѣобладава идеалистическото разбиране, а економизма само си пробива пѫть, и въ по-вечето случаи историцитѣ обръщатъ внимание на економическитѣ явления, като на такива, които сѫществуватъ само съ другитѣ, а не като на таквисъ, които ги причиняватъ (V, 53, 54). Това, обаче, едва ли характеризира сегашното състояние на историческата наука. Между туй, мисли той, економическото направление рѣшава една отъ най-главнитѣ историко-философски проблеми. Именно той говори, че социологическитѣ изслѣдвания не сѫ довели до откриването на една обща причина на историческия процесъ затуй, че въ тѣхъ не е била прѣдложена никаква хипотеза, която би могла да се счита за „нормално разбиране“ на историческия процесъ (V, 45). Подъ „нормално разбиране“ (изражение на Вундта) на нѣкоя область на явленията г. Николаевъ разбира „такова явление, което, бидѣйки постоянно въ даденъ процесъ, — когато пъкъ, въ туй врѣме всичкитѣ други явления не само се измѣняватъ, но и се появяватъ, и изчезватъ, — то съставлява, навѣрно, причината на всичкитѣ измѣняющи се въ процеса на ево-

люцията явления и причината на самия процесъ“ (V, 47). Признавайки хипотетичностьта на „нормалното разбиране“ на всичкитѣ науки, г. Николаевъ повдига въпросъ за такава хипотеза и за теорията на историческия процесъ (V, 48), като се оговаря на едно мѣсто, че, споредъ мнѣнието му, нормалното разбиране не трѣба да бжде непрѣмѣнно единъ какъвъ да е исторически или социологически факторъ. „Самия процесъ, — говори той — е до толкова сложенъ, щото естествено е да се прѣдполага, че и неговото нормално разбиране е сложно и измѣнчиво т. е., че нѣкой исторически факторъ играе ролята на причина въ извѣстенъ, по-вече или по-малко продължителенъ периодъ на процеса, а въ слѣдующия периодъ може да отстжпи своята ржководяща роль на другъ нѣкой факторъ“ (V, 49). Такова „нормално разбирани“ за прѣживѣлитѣ и прѣживаеми фазиси на историческия процесъ г. Николаевъ, съгласно съ възрѣнията на Маркса и Енгелса, счита класовата борба на економическа почва, и отъ тази страна економическия материализмъ се явява за него най-вѣрната историко-философска теория. Той не прибавя никакви нови съображения, които би подкрѣпили основната мисль на теорията, и се признава, че самата теория е крайно не обработена. По неговото мнѣние, причината на това е, че хипотезата на материализма не е дочакала ни „голѣма книга“ (намекъ на думитѣ на Литтре: il n'y a pas de grande doctrine sans grand livre)[1]), нито даже редъ отъ основателни изслѣдвания лѣжи въ партийния начинъ на происхождението на хипотезата, а послѣдньото обстоятелство той счита за проста случайность: „хипотезата, — говори той, — е мог-

---

[1]) „Нѣма велико учение безъ голѣма книга“ — Прѣв.

ла да се появи съ сжщото удобство въ редоветѣ на друга партия и още по-добрѣ извънъ партията.... И наистина, — продължава той — съвършено е ненуждно да бждешъ марксистъ или даже просто социалистъ, за да приемешъ тази хипотеза за вѣроятна,“ защото „на хипотезата на економическия материализмъ може да се гледа съвършено независимо отъ убѣжденията на социалнитѣ и политически партии“ (VI 43). Съ послѣднята забѣлѣжка не можемъ да не се съгласимъ прѣдъ видъ на това, че основната мисъль на направлението нерѣдко се сподѣлѭ и отъ такива историци, които излизатъ изъ други идеи, отлични отъ ония, по които сж се водили Марксъ и Енгелсъ, но едва ли е вѣрно обяснението на автора на обстоятелството, че доктрината не се отличава съ разработеность: щомъ тя е можала да се появи и дѣйствително се е появила въ другитѣ партии, само това е гарантирало възможностьта за спокойното разработване на нейнитѣ теоретически основи. Споредъ нашия възглядъ работата се обяснява иначе: да се прокара, въ една „голѣма книга“ или въ редъ „основателни изслѣдвания“ идеята за економическата структура на обществото, като основа, по отношение на която цѣлата духовна култура и социална организация прѣдставляватъ отъ себѣ си само една надостройка, — да се прокара тази идея, и при това послѣдователно, безъ праздноти и измжчвания (напъвания) би било дѣло, съвсѣмъ невъзможно. Хипотезата не може да отиде по-надалѣчъ отъ бѣглата наброска на теорията: всѣкой опитъ да ѭ развий изисква да се внесжтъ въ неѭ допълнения и измѣнения, които довеждатъ до противорѣчия съ исходната точка на теорията и съ това нарушаватъ послѣдователностьта въ общия ходъ на разсжжденията. Въ послѣдньото

отношение съ непослѣдователность се отличава и самъ г. Николаевъ, като вежда въ историята интелектуалния факторъ и въ сжщото врѣме като защищава това възрѣние, споредъ което економическия материализмъ е билъ именно изгнание на всѣко психическо начало изъ разбирането на историята. И той сжщо мисли, че „за хипотезата на економическия материализмъ, философията на Хегеля и неговото понятие за диалектическия методъ сж имали рѣшающе значение: самата хипотеза, — говори той, — е била прѣдложена отъ бившитѣ лѣви хегелианци (Марксъ и Енгелсъ); тя тъй да се каже, е истекла изъ метода на хегелианството и само е материализирала основата на Хегелевата философия, като подложила, вмѣсто психиката, — економиката. вмѣсто идеитѣ — материалния животъ“ (V, 54). Нека да бжде тъй, но г. Николаевъ намира за необходимо да введе въ „хипотезата“ изгоненитѣ изъ неѭ „психика“ и „идея,“ за което ще говоримъ подолу. Въ всѣкой случай той самъ подчерква неразработеностьта на основнитѣ положения на економическия материализмъ и се повръща върху това въ различни мѣста на статията си. Напр., спредъ съвършено вѣрната му забѣлѣжка нѣма „ни едно основателно историческо изслѣдвание, гдѣто да се прокарва послѣдователно тази хипотеза, ни едно философско историческо разсжждение, ни една провѣрка на хипотезата въ приложението ѝ къмъ изслѣдванието явленията на културната или прагматическа история“ (VI, 23). „Хипотезата на економическия материализмъ, — говори той на друго мѣсто, — до сега е хипотеза, и ще бжде такава до тогасъ, до като не бжде провѣрена съ изучването на конкретнитѣ исторически явления, разглеждаеми отъ нейната гледна точка“ (VI, 52, ср. 54). На

това съотвѣтствува и незначителностьта на литературата на економическия материализмъ, като такъвъ. „Цѣлия литературенъ багажъ на хипотезата“ г. Николаевъ свежда, — освенъ книгитѣ, указани отъ Вайзенгрюна, — къмъ „Първобитната култура“ на Зибера, статиитѣ на Каутски и къмъ „редъ етюди, бѣлѣжки, вѣстникарски и журнални статии,“ като отбѣлѣзва още и книгата на Роджерса „Ecniomic interpretation of history,“ и книгата на Гиббинса „Jndustrial history of England,“ съ които, впрочемъ не му се удало да се запознае основателно (VI, 34—34). На друго мѣсто той посочва още на книгата на Липперта — Culturgeschichte der Menschheit[1]) и книгата на Летурно за еволюцията на собственостьта, въ които (както и въ съчиненията на Лориа и Торнтона) „по-вече или по-малко мерджелѣжтъ“ идеитѣ на економическия материализмъ, макаръ „и Липпертъ и Летурно, както може да се сѫди по отдѣлнитѣ имъ изражения и по общия характеръ на тѣхнитѣ изслѣдвания, или съвсѣмъ сѫ незапознати съ хипотезата, или не сѫ проникнѫли въ нейната сѫщность“ (VI, 37). Ако бѣше по-близко запознатъ съ съчиненията на Роджерса и Гиббинса[2]), той би трѣбало да приложи послѣдната оговорка и къмъ тѣхъ. Правъ со показва г. Николаевъ и тогасъ, когато не се съгласява съ Енгелса, споредъ мнѣнието на когото хипотезата за економическия материализмъ е проникнѫла въ широки крѫгове съ постоянно растяща скорость: „хипотезата, — напълно основателно говори той — не само нѣма такава маса привърженици, както прѣдполага Енгелсъ, но тя е малко извѣстна даже въ нау-

[1]) Отчетъ за която е даденъ отъ самия него въ „Русская Мысль“ и послѣ прѣпечатанъ въ неговата книга.

[2]) Книгата на Гиббинса неотдавна е прѣведена и на руски.

ката. Ако, — прибавя той, — ний съпоставимъ съ нейната извѣстность тази бърз̂ина, съ която се распространяватъ другитѣ научни хипотези, то ще излѣзе една поразителна разлика," — и при туй той оказва на Дарвинизма, отъ приложенията на когото къмъ социологията само би могла да се състави цѣла библиотека (VI, 33). И това, ще прибавимъ, е толкосъ по-забѣлѣжително, щото, напримѣръ, економическото направление, взето въ по-широкъ смисълъ, начена да играе по-видна и по-видна роль въ съврѣменната историческа наука. Такива признания отъ страна на единъ привърженикъ на економическия материализмъ сж особено важни: тѣ свидѣтелствуватъ и за вжтрѣшната слабость на хипотезата[1].

При всичко това г. Николаевъ намира за възможно да укорява въ игнориране на тази гледна точка и такива учени, които по характера на своитѣ занятия не сж длъжни да бждатъ економисти. Като отбѣлѣзва именно, че полето на литературнитѣ явления си остава съвършено неразработено отъ „социално-економическа гледна точка," той обвинява „школата на Тена," че въ нея има друга гледна точка: тази „школа" не „признава главенството на економическитѣ отношения и често ги прѣскача, даже като съсжществуващи, и нѣма прѣдъ видъ въ своитѣ критико-литературни изслѣдвания, борбата на класитѣ, като „нормално разбиране" на текжщия исторически процесъ" (VI, 62). Това, което автора нарича „школа на Тена," дѣйствително страда отъ едностранчивость, на която не веднажъ имахме случая да укажемъ, но пълната истина не би се заключавала въ замѣната на условното гле-

[1]) Впрочемъ, ако Енгелсъ въ дадения случай има прѣдъ видъ широкото распространение на идеята *не* въ ученитѣ кржгове, малко запознати съ науката, то той констатира дѣйствителенъ фактъ, който обаче, не доказва истинностьта на идеята.

дище на „школата“ съ исходната точка на економическия материализмъ, а въ присъединението къмъ психологическото изслѣдване, — което характеризира, „школата“ — социологическото изслѣдване, което съставлява въ нея слабата страна. Въ сѫщность говори сѫщото и нашия авторъ, като разглежда (подиръ Вайзенгрюна) учението на Тена за срѣдата и като отбѣлѣзва обстоятелството, че въ разбирането на срѣдата, споредъ Тена, отсѫтствува „ако не най-важната, то въ всѣки случай твърдѣ влиятелната страна, — именно економическата“ (V, 56). Но той прѣстава да бѫде правъ, когато замѣня чисто психологическото разбиране на срѣдата отъ Тена, съ исключително економическото разбиране. „На неясното, както той се изразява, и нерасчленено разбиране на срѣдата у Тена,“ той противопоставя „хипотезата за економическия материализмъ съ нейното достатъчно опрѣдѣлено понятие за срѣдата.“ Като указва по-нататъкъ на раздѣлението на срѣдата на естествена и искуствена, той продължава: „сѫществения факторъ на понятията върху искуствената срѣда съставляватъ економическитѣ отношения; къмъ тѣхъ става приспособлението на человеческото общество и на всичкитѣ други обществени фактори. Тѣ, произведения на всѣкакви прѣдохранителни сили, сѫ причината, а всичкитѣ други фактори сѫ тѣхни слѣдствия“ (V, 57). Когато, обаче, у г. Николаева се явява нужда да опрѣдѣли по-точно, съдържанието на това понятие, той слиза отъ почвата на чисто економическото разбиране и се приближава къмъ психологическото разбиране, което характеризира Тена. На друго мѣсто той мимоходомъ опрѣдѣлѭ искуствената срѣда, както ѭ разбира економическия материализмъ, — именно въ смисъла на „разнитѣ класи и тѣхнитѣ

подраздѣления и, не въ смисъль на просто грубитѣ интереси на креситѣ, на тѣхната материална борба, а на по-високитѣ чърти, убѣждения, нрави, обичаи, направа на натурата, — съ една рѣчь, на духа на тѣзи класове“ (VI, 42). Това е новъ примѣръ на отстжпление отъ исходния пунктъ на цѣлата хипотеза, примѣръ, въ когото на психологическата „надстройка“ се приписва твърдѣ важно значение сравнително съ материално-економическия фундаментъ.

Но това още не е всичкото, защото г. Николаевъ отива и по-надалечъ отъ него, и въ това се заключава най-любопитната страна на неговата статия. Като защищава хипотезата за економическия материализмъ отъ тоя odium, който може да бжде възбуденъ отъ термина, г. Николаевъ направо указва на възможностьта отъ идеализирванието на „економическия материализмъ,“ „който признава възвишенитѣ отправления (функции) на обществото за надстойки, а економиката за фундаментъ,“ защото, — казва той, — „отъ самата сжщность на хипотезата може да се направи тоя изводъ, че интелектуалнитѣ слѣдствия на економическата основа се отдѣлжтъ отъ нея и водятъ до значителна степень самостоятелно сжществувание, като сами ставатъ важни исторически фактори. Творцитѣ на хипотезата, — продължава той, — не успѣли или не съумѣли да направятъ такъвъ изводъ, но това не е затуй, че той не е могжлъ да бжде направенъ, а затуй, че хипотезата нѣма „голѣма“ книга или просто много изслѣдвания. А ако може да се направи подобенъ изводъ, то по идеалностьта си хипотезата не би отстжпала на никоя друга научна хипотеза“ (VI, 35). И тъй, за г. Николаева се оказало необходимо да внесе идеалность въ доктрината, която рѣзко се е основавала върху замѣната на идеализма съ

материализма. „Както въ първата часть на историческия процесъ, — разсѫждава г. Николаевъ, — отъ господствуѭщитѣ семейни отношения се отдѣлѭтъ економическитѣ отношения, — и при туй, колкото по-далечъ отива процеса, толкосъ по-силно, до като тѣ не станѫтъ толкова силни, щото сами да станѫтъ въ втората часть на процеса господствуѭщи, — тъй и въ втората часть на историческия процесъ при господството на економическитѣ отношения отначало сѫществуватъ само интелектуалнитѣ и политическитѣ отношения, но послѣ тѣ начеватъ да се отдѣлѭтъ[1]) отъ господствуѭщитѣ, и колкото по-далечъ, толкова тѣ трѣба да ставать по-силни и по-самостоятелни; тъй щото възможно е да се прѣдвиди епохата на тѣхното тържество и на тѣхното господство, поне на господството на интелектуалнитѣ отношения при сѫществуванието на политическитѣ“ (VI, 45, 4, 46). Автора привежда нѣколко исторически съображения въ доказателство на туй, че неговото „прѣдположение за отцѣпванието отъ економическия фундаментъ на политическата и интелектуална[2]) надстройки за самостоятеленъ животъ е вече не тъй прѣдполагаемо (гадателно), както може да се прѣдстави отъ начало,“ и че сѫщностьта на третата часть на историческия процесъ, която има за цѣль произвежданието на интелектуални условия за по-нататъшното сѫществувание на човѣческото общество, е вече не тъй утопична“ (VI, 52). Въ доказателство на вѣрностьта на своята мисъль той привежда още и това съображение, че „най-новата и най-старата история на развитието

---

[1]) Въ статията въобще не еднажъ се говори за „отдѣлянието на интелектуалнитѣ отношения отъ историческитѣ. По думитѣ му, това отдѣление е отбѣлѣзано вѣрно въ книгата на Вайзенгрюна.

[2]) Въ статията, очевидно, по погрѣшка стои: индустриална.

на послѣдния фазисъ на економическитѣ отношения се отличава съ особено бърво ускорение на прогреса на знанията и политическитѣ идеи," което самò пророкува „бѫдѫщето отцѣпвание на интелектуалнитѣ елементи на надстройката въ самостоятелно сѫществувание" (VI, 53). Безъ да се докосваме сѫществено до тази теория на „отцѣпванието," не можемъ да не отбѣлѣжемъ, че тя е измислена само да спаси економическия материализмъ при допущанието самостоятелна роль и за психическото начало. „Може да се покаже, — чувствува самъ г. Николаевъ, — че именно прѣднитѣ разсѫждения напълно унищожаватъ хипотезата. Що за основа е тя, обаче, когато отцѣпенитѣ отъ неѭ елементи могѫтъ да ѭ измѣстѭтъ и да станѫтъ сами основи? На това ще отговоримъ, че сѫществува аналогия на измѣстванията на семейнитѣ отношения въ първата часть на историческия процесъ, както и между неговото „нормално разбиране," — отъ економическитѣ отношения („отъ нормалното разбиране"), — основата на втората часть на историческия процесъ, съ происходящия сега, по нашето мнѣние, процесъ. Значи ли това, сега, че тѣзи семейни отношения не сѫ били тогава основа? Разбира се, че не. А значи само това, че въ такъвъ диалектически, вѣчно текѫщъ процесъ, като исторически основата може да се измѣнява" (VI, 53). Но, пита се, въ такъвъ случай може ли теорията на историческия процесъ да бѫде построена на исключително економически принципъ, щомъ въ разнитѣ врѣмена основитѣ на тоя процесъ сѫ разни и въ единъ и сѫщъ моментъ „съсѫществуватъ" разни фактори? По мнѣнието на самия г. Николаевъ „нѣма причини да се счита за невъзможно измѣнението на процеса на еволюцията не економическитѣ фазиси,"

т. е. въ тоя смисъль, че „по-рано развилитѣ се интелектуални отношения сѫ указали влияние върху измѣнението на процеса на еволюцията на економическитѣ отношение;“ а въпроса „могѫтъ ли интелектуалнитѣ и политическитѣ отношения да се развиѭтъ по-рано отъ съотвѣтствуѭщитѣ имъ економически,“ се рѣшава отъ него утвърдително възъ основа на примѣритѣ отъ новитѣ страни (VI, 50), когато отъ тѣхъ се заематъ проявленията на висшия духовенъ животъ на старитѣ страни (VI, 52, 53). Най-подиръ, г. Николаевъ счита класовата борба само часть отъ „нормолното разбирание“ на историческия процесъ, защото „било е врѣме, когато тя не е сѫществувала и, навѣрно, ще бѫде врѣме, когато тя нѣма да сѫществува, и Марксъ, и Енгелсъ — и двамата признаватъ това“ (VI, 43). Той дѣли, затуй, историческия процесъ на три части съ нормалнитѣ понятия: на 1) *семейство*, когато процеса има за цѣль да *произвежда индивидууми*, 2) *класова борба*, когато цѣльта на процеса се явява *производството на продукти* (VI, 45) и 3) *управляѭща сила на интелекта,* когато „цѣльта на процеса ще се състои въ *производството на интелектуални и политически условия* за по-нататъшното сѫществувание на человѣчеството“ (VI, 46). Ний мислимъ, обаче, че тѣзи три „производства“ съвсѣмъ не сѫ били три момента на единъ и сѫщъ процесъ, които сѫ слѣдвали единъ задъ други въ врѣмето, а всѣкога сѫ биле и до сега си оставатъ „съсѫществуѭщи“ страни на человѣческия животъ за всичкитѣ степени на историческото развитие, и ако „производството на индивидуумитѣ“ трѣба да се отнесе въ облстьта на биологическия процесъ, то историческия процесъ се е състоялъ не толкосъ въ „производство на продукти,“

колкото въ „произвеждание на интелектуални (=културни) и политически (=социални), въ това число и економически условия“ за по-нататъшното сѫществувание на человѣчеството.

Г. Николаевъ леко зачеква въ своята статия и въпроса за ролята на личностьта въ историята, като намира, че разгледваемата отъ него хипотеза „не само не отстранява отъ историята ролята на личностьта, но включва признаванието на тази роля.“ Той мисли, обаче, че слѣдъ неговитѣ „разсѫждения за отцѣпванието на интелектуалнитѣ елементи на обществената надстройка въпроса може да се прѣдстави толкова ясенъ, щото нѣма да се нуждае отъ по-нататъшни обяснения“ (за читателитѣ на неговата статия). „И наистина, това е тъй, — продължава той, — интелектуалния елементъ всецѣло принадлѣжи и се въплощава въ человѣческитѣ личности, и затуй хипотезата трѣба да признае, или по-вѣрно казано, изъ самата ѝ сѫщность непосрѣствено излиза, че ролята на личностьта е растяща обществена функция,“ — и той мисли, че „въ въпроса за ролята на личностьта въ историята всичката работа състои въ туй, въ каква епоха на историческия процесъ и при какво развитие на економическитѣ основи се опрѣдѣлѭ ролята на личностьта. Економическия материализмъ, — допълня той своята мисъль, — съ по-голѣма или по-малка опрѣдѣленость изяснява тоя въпросъ,“ защото „той трѣба да признае ролята на личностьта въ процеса на растящата функция“ (VI, 54). Работата състои въ това, че при господството на семейнитѣ отношения тази роль е нищожна и случайна, но тя се увеличава при господството на економическитѣ отношения, тъй като самата тази искуствена срѣда е до извѣстна степень съзнателно и безсъзна-

телно създание на человѣка, а въ бѫдѫще тази роля ще стане даже прѣобладаѭща. „Това е, по думитѣ на самия г. Николаевъ, собствено всичкото, което може да каже хипотезата за економическия материализмъ, като хипотеза историческа. Тя само трѣба да докаже това координиране на историческитѣ факти. А по-нататъшното уяснение на въпроса за ролята на личностьта се отнасѭ къмъ областьта на психологията, а не на историята, и въ историята може да влѣзе само като материалъ за нейното построение“ (VI, 55). Азъ не виждамъ, обаче, причинитѣ, по които такова разбирание на ролята на личностьта въ историята се свързва именно съ хипотезата на економическия материализмъ. Послѣдната забѣлѣжка на г. Николаева указва на това, че теорията на историята не може да бѫде пълна само съ економията, безъ да взема подъ внимание и психологията[1].“

И Вайзенгрюнъ и г. Николаевъ намислили до извѣстна степень теоретически да основатъ економическия материализмъ, който отначало се показалъ и на двамата за най-вѣрна историческа теория, но самата тази задача накарала и двамата да признаѭтъ недостатъчностьта на економизма само. Вмѣсто да признаѭтъ, обаче, тоя изводъ въ всичкитѣ му значения, тѣ намислили да допълнѭтъ и поправѭтъ доктрината, като внисатъ въ нея такива понятия, отстранението на които само може да доведе къмъ възникванието на самата доктрина. Като желаѭтъ да си останѫтъ економически материалисти, тѣ въ сѫщото врѣме разрушаватъ економическия материализмъ, макарь и твърдѣ слабо, но все таки

[1]) Самъ Енгелсъ признава възможностьта на „скокъ“ отъ царството на економическата необходимость въ царството на психологическата свобода. Ний прѣдпочитаме „отцѣпванието“ на г. Николаева, прѣдъ „скока“ на Енгелса.

като заявать правото на психическото, т. е. духовното и идейно начало въ историята[1]). Сами защитницитѣ на економическия материализмъ съ това признаватъ неговата едностранчивость, та иначе неможе и да бѫде: ако само не се приема доктрината за вѣра, безъ никаква грижа за нейното доказателство, остава или да се основе, безъ да се затварѭтъ очитѣ прѣдъ нейнитѣ праздноти, което неминуемо ще повлече слѣдъ себѣ си поправки и допълнения, които въ сѫщность разрушаватъ цѣлата теория, или да се основе, безъ да се гледе на фактическитѣ противорѣчия и на логическитѣ несъобразности, което сѫщо трѣба да води къмъ разрушението на цѣлата теория, тъй като въ послѣдния случай крайния резултатъ отъ подобно доказвание ще бѫде именно убийствената reductio ad absurdum. Съчинението на Лориа „Les bases économiques de la constitution sociale“ прѣдставлява именно особенъ родъ reductionem ad absurdum на економическия материализмъ.

VII. Що е економически материализмъ?

Сега вече имаме достатъчно материалъ, за да искажемъ едно общо сѫждение върху това, какво прѣдставлява отъ себѣ си економическия материализмъ, като историко-философска теория и, какво прѣдставлява литературата на това учение, като научна разработка на основната идея на това направление.

Тази основна идея се заключава въ свеждането въ послѣдния анализъ всичкитѣ страни на историческия животъ на человѣчеството къмъ една

[1]) Ср. съединението на економическата и психологическа гледни точки у Лакомба.

само неговъ економически факторъ, (както и да се разбира той), т. е. въ обяснението на всичкитѣ културни и социални явления отъ едни само економически причини. А на тѣзи причини се приписва значение на единствена основа, на източникъ и движжще начало въ историческото развитие на обществото. Тази идея допуща разни засѣнки (оттѣнки) отъ признаванието на економическия факторъ за единствено и исключително начало на историческия животъ, до признаванието за него само на едно главно и най-важно значение. Въ по тѣсенъ смисъль економическия материализмъ е учение, което учи именно, че въ основата на историческия животъ лѣжи економиката. Економическия материализмъ, разбранъ въ по широко зничение, дохажда, отъ една страна, въ съприкосновение въобще съ това направление на историческата наука, което най много се интересува отъ стопанственитѣ явления на обществото; а отъ друга страна — съ материалистическитѣ или натуралистическитѣ концепции на историческия процесъ, които концепции се стрѣмжтъ да обяснжтъ историята отъ дѣйствията на едни само сили, лѣжащи вънъ отъ човѣка, безъ самостоятелното участие на човѣшката психика. Съ економическото направление на историческата наука, економическия материализмъ сподѣлж особенъ интересъ къмъ економическитѣ явления — съ тази само разлика, че назваността направление само по себѣ си, като изучва специално тази страна на живота, съвсѣмъ не се стрѣми да сведе къмъ неѭ и всичкитѣ други негови страни, като продукти на едната само стопанствена страна. Економическия материализмъ, обаче, не се задоволява съ поставянието на економическитѣ явления на пръвъ планъ. Напротивъ, той ги провъзгласява за източникъ, отъ

когото водятъ своето начало всичкитѣ културни и социални явления въобще. До колкото економическия материализмъ върши еднаква работа съ економическото направление на историята, т. е. изучава економическитѣ явления на миналото и тѣхното дѣйствително влияние върху разнитѣ други явления на културно-социалния животъ, — до толкова само той може да има научно знание. Но работата се състои именно въ това, че той отива по-надалечъ и се прѣвръща въ историко-философска хипотеза, която, — като си остава сама не основана, — се стрѣми да обясни цѣлото разнообразно съдържание на историческия животъ отъ едно само начало. Всичкитѣ историко-философски теории, които се стрѣмятъ да сведятъ цѣлата история къмъ едно движяще начало, полагатъ, че то е или въ духа, или въ природата. Економическия материализмъ, въ тѣсния смисълъ на думата, се явява именно като протестъ противъ едностранчивия исторически идеализмъ. Но прѣдставителитѣ на това направление поискали да намѣрятъ основата на историята не въ материалната природа на самия човѣкъ, и не въ условията на външната природа, а въ социалната срѣда, която окржжава човѣка, като при туй разбиратъ тази срѣда въ тѣсно-економически смисълъ. Самата тази срѣда, обаче, при по-близко разглеждание се оказва[1]) съвъкупно произведение на материалнитѣ потрѣбности на човѣка и срѣдства за тѣхното удовлетворение, доставляеми отъ външната природа. Тъй щото, въ основата на економическия материализмъ, като историко-философско учение, лѣжи не само едностранното прѣдставление за съдържанието на историческия животъ, но и сжщо тъй едностранно-

---

[1]) Особено у г. Белтова (руски послѣдователь на екон. материализмъ. — Прѣв.).

то разбиране на природата на человѣка и неговото отношение камъ външния миръ. Съ една рѣчь, за да се направи истинска (надлѣжна) оцѣнка на економическия материализмъ, трѣбва той да се взема въ неговитѣ отношения къмъ економическото направление на историческата наука, отъ една страна, и къмъ материалистическото, или натуралистическото разбиране на историята, отъ друга. При това, обаче трѣбва да се забѣлѣже прѣди всичко, че исключителния що-годѣ економизмъ въ историята, необходимо прѣдрасполага и къмъ материализма.

Исторический материализмъ е възникнжлъ едноврѣменно съ това сближение между политическата економия и историята, което породи историческата школа въ първата наука и економическото направление въ втората; сжщо тъй едноврѣменно е възникнжлъ и съ възраждането на метафизическия материализмъ, който се отразилъ и на натуралистическитѣ опити за обяснение на историята отъ дѣйствията на външнитѣ сили. Но това е било въ сжщото врѣме и епохата на началото на най-силното изострение на социалния въпросъ, разбранъ (схванжтъ) въ своята економическа основа. Борбата на съсловията и класитѣ, която получи такова значение отъ врѣмето на французската революция, къмъ срѣдата на XIX вѣкъ показа на яве своята економическа основа. И това първенствужще значение, което получихж економическитѣ въпроси въ обществения животъ, трѣбаше да внуши (всели) въ многома мисъльта, че и прѣзъ цѣлия животъ на человѣчеството, класовата борба, водена върху економическа почва, е единствената и исключителна двигателна сила на историята. Економическия материализмъ, който се намира, както ей-сега казахме, въ извѣстно родство съ економическото направление на историчес-

ката наука и съ историологическия натурализмъ, е свързалъ твърдѣ тѣсенъ съюзъ съ едната отъ школитѣ на социализма. Въпрѣки това, обаче, изъ обяснението на цѣлата история отъ едната само економия могжтъ да се правжтъ и не социалистически изводи, които сами могжтъ да бждѫтъ мислими и безъ отнасянието къмъ новата историологическа идея на економическия материализмъ. Социализма, като учение прѣимуществено економическо, се намира само въ най-общо родство съ економическия материализмъ (подобно на економическото направление на историята и историологическия натуриализмъ), но въобще социализма нито самъ не се основава на економическия материализмъ, нито пъкъ го основава. Що се касае до марксизма, то неговата чисто економическа теория, съ всичкитѣ ѝ исторически и практически приложения, е мислима и безъ економическия материализмъ, както и економическия материализмъ, отъ друга страна, се срѣща и безъ марксистска окраска[1]). Между това, чисто външната свързка на основната идея на економическия материализмъ съ специалното учение на Маркса за капитала и капитализма е внесла маса отъ недоразумѣния и въ защитата, и въ критиката на разгледваемата историологическа идея. Това се забѣлѣзва особено у насъ, гдѣто въпроса за вѣрностьта или невѣрностьта на общата историко-философска теория бѣше съвсѣмъ фалшиво (невѣрно) поставенъ въ свръзка съ въпроса, трѣба ли Русия да прѣживѣе капиталистическата стадия на стопанственото развитие или не. За да се направи една вѣрна (надлѣжна) оцѣнка върху науч-

[1]) Напр., у Лориа (италиански прѣдставитель економ. материализмъ, авторъ на съчинението: „La teoria economica della costituzione politica. — Прѣв.).

ното и философско значение на економическия материализмъ (като историологическа концепция), необходимо е да го отдѣлимъ съвършено отъ туй, съ което той се намира въ чисто вънкашна връзка, т. е. трѣба да го отдѣлимъ отъ учението на Маркса за капитала и капитализма, отъ практическата програма на марксиститѣ, да го отдѣлимъ още отъ споровете между нашитѣ обществени направления за положението и значението на общинното землевладѣние, на артелитѣ и селската промишленость въ Русия, за сждбата на капитализма у насъ и др. т. Върху всичкитѣ тѣзи нѣща могжтъ да бждатъ различни мнѣния. Върху тѣхъ може да се спори и да се привеждатъ въ тѣхна полза различни възгледи и доказателства, като при това никакъ не се примѣсва къмъ туй въпроса за разбиранието основитѣ и сжщностьта на историческия процесъ, взетъ отвлечено. И за рѣшението, обаче, на тоя въпросъ е съвършено безразлично какво происхождение има капитала въ процеса на производството, какъ възниква и се развива капитализма въ историята на стопанствения битъ, трѣба ли Русия да повтори економическата история на Западъ и каква сждба ще постигне нашитѣ поземлени общини, нашитѣ работници на парче и нашитѣ артели. Острото и страстно отношение къмъ економическия материализмъ у насъ се обяснява именно съ неговата (въ сжщность чисто външна, даже по-вече или по-малко случайна) свръзка съ практическитѣ въпроси на живота. Твърдѣ многома (впрочемъ, не само у насъ) приематъ економическия материализмъ за неизмѣнима истина само за туй, че въ него, макарь и съвършено погрѣшно, виждатъ нѣкаква научна основа за своитѣ практически програми. Многома си оставатъ глухи къмъ гласа на критиката,

която разглежда економическия материализмъ отъ философска и научна гледни точки, като полагатъ само, че разрушението на економическия материализмъ води слѣдъ себѣ си и разрушението на всичкитѣ имъ идеали и надѣжди, на всичкитѣ основани на тѣхъ практически програми. Въ настоящитѣ етюди ний прѣслѣдвахме исключително теоретическата цѣль на изяснението на историологическия въпросъ. И една отъ нашитѣ задачи бѣше да покажемъ на партизанитѣ и на многома отъ противницитѣ на економическия материализмъ, че послѣдния като историческа теория, трѣба или да бѫде приетъ, или съвършено отфърленъ вънъ отъ всѣкаква свръзка съ каквито и да сѫ партийни спорове въ общественъ смисълъ. Той трѣба да бѫде или приетъ, или отфърленъ исключително въ зависимость отъ своята вѫтрѣшна самостоятелность въ философско и научно отношение. У насъ, обаче, подъ економическия материализмъ се разбира цѣлъ единъ комплексъ отъ мнѣния за капитализма, социализма, буржуазията, пролетариата, марксизма, народничеството, общината, артелитѣ, занаятитѣ и др., и всичкото туй само затѫмнява тъй простия и ясенъ самъ по себѣ си въпросъ. Да разгледаме сега економическия материализмъ въ неговитѣ отношения къмъ економическото направление на историческата наука и къмъ материалистическия възгледъ на историята, защото само на тази почва именно слѣдва да се сѫди за економическия материализмъ, като за всѣка научна философска теория.

1) ***Економическия материализмъ и економическото направление на историческата наука.*** Економическия материализмъ се намира въ несъмнѣнно родство съ економическото направление на историческата наука. Послѣдната може да изучава разнитѣ

страни отъ живота на отдѣлнитѣ народи и на цѣлото человѣчество, а економическитѣ явления въ общесвото прѣдставляватъ отъ себѣ си една отъ такивато страни. За туй ученото направление, което се интересува прѣимущестенно или даже исключително отъ историята на економическитѣ явления, има сѫщо такова законно право за сѫществувание, както и всичкитѣ други възможни въ историческата наука направления, които изучаватъ други нѣкои важни страни на обществения животъ. Историческитѣ работи, които се прѣдприематъ въ духа на економическия материализмъ могѫтъ да се считатъ, отъ научна гледна точка, за напълно законни, но само когато за прѣдметъ на тѣхнитѣ изслѣдвания служи областьта на стопанственитѣ явления. При това, обаче не трѣба да се мисли прѣдварително, че само тѣзи именно явления сѫ достойни за вниманието на науката или само тѣ могѫтъ да служѫтъ за прѣдметъ на научно изслѣдвание, а тъй сѫщо не трѣба да се прѣдполага, че само на тѣзи явления е дозволено да обясняватъ всичко останѫло, съ което само историка има работа въ своя материалъ. Економическата история е важна сама по себѣ си поради своето влияние на другитѣ страни на живота, които, впрочемъ, и сами влияѭтъ на неѭ. Но за да се изучи историята отъ такава гледна точка, не само че не е нуждно да бѫдешъ непрѣмѣнно економически материалистъ, но напротивъ, необходимо е даже да не бѫдешъ никакъ економически материалистъ. Нищо не вреди на научностьта на историческитѣ изслѣдвания и построения тъй, както прѣдварително приетитѣ мисли, които прѣчѫтъ да се види ясно туй, което се съдържа въ историята, и които каратъ да се намира това, което въ дѣйствителность и не сѫществува въ неѭ.

Между прѣдставителитѣ на всѣко едно направление на историческата наука се забѣлѣзва наклоностьта да поставятъ на прѣвъ планъ или въобще да прѣувеличаватъ значението, на тази страна на живота, която изучава даденото направление. Економическитѣ историци не правятъ исключение отъ общото правило. Не стига това: за тѣхъ се подтвърдява това правило даже съ особена сила, което си има своитѣ специални причини. Първо, економическитѣ отношения играятъ особено важна роль въ живота на съврѣменото общество, и економическитѣ въпроси заематъ особено видно мѣсто въ сегашното обществено съзнание; а историческата наука винъги отражава на себѣ си даденото състояние и настроение на обществото. Отъ друга страна економическото направление е едно отъ най-новитѣ въ науката: то показа въ нея цѣли неизслѣдвани области, откри за изслѣдователитѣ цѣлъ редъ нови задачи за рѣшение и обърнж внимание на твърдѣ обилния материалъ, отъ когото прѣжнитѣ историци не сж се ползували. Обществената важность и научната новость на историко-економическитѣ изслѣдвания трѣбаше да поставятъ това направление на прѣвъ планъ. И много историци, които сж се посвѣтили на изслѣдвания по програмата на това направление, сж могли твърдѣ естествено да се увлекжтъ до тамъ, щото да си прѣдставятъ само тѣзи страни на историята за най-свѣтли, гдѣто има економическо направление. Послѣдньото е открило за науката, тъй да се каже, цѣла страна отъ историческия животъ: съ нея сж се занимавали, наистина, и по-рано, но не тъй, както почнжхж да се занимаватъ сега, когато къмъ економическитѣ явления се обръщатъ не за едно само обяснение на фактитѣ, които се извършватъ въ историята на

държавата и правото, но и заради тѣхъ самитѣ, като самостоятеленъ обектъ на историческото изслѣдване. По-напрѣдъ, ако й да се обръщахѫ къмъ економиката за обяснение на не-економическитѣ явления, то сега това обръщание е възведено въ принципъ: почнѫхѫ да дирѭтъ економически причини, основи, условия и източници за да обяснѭтъ такива факти, които прѣди сѫ се обяснявали исключително психологически. И прѣвращанието на економическитѣ явления въ самостоятеленъ прѣдметъ на историческитѣ изслѣдвания, и търсението слѣди отъ влияние на економическия факторъ върху разнитѣ други страни на историческия животъ сѫ, дѣйствително, важни придобития (печалби), направени отъ историческата наука въ послѣдньо врѣме. На това именно тя длъжи многото изводи, които распръскватъ нова свѣтлина върху минѫлото на отдѣлнитѣ страни и народи. Но всичко трѣба да бѫде съ мѣрка. Отъ обстоятелството, че въ науката е възникнѫло ново направление, което е направило економическия животъ самостоятеленъ прѣдметъ на научното изслѣдвание, никакъ не слѣдва, че съ това сѫ погребани или сѫ снети въ най-ниска степень другитѣ научни направления на историографията. Тъй сѫщо отъ това, че областьта на економическото обяснение въ историята се е расширила, съвсѣмъ не слѣдва, че само туй именно обяснение е законно, а всичкитѣ прѣжни обяснения трѣбва да се отдѣлѭтъ въ архивата, или пъкъ да се признае за тѣхъ само едно второстепено значение. Економическото направление въ историята, което е готово винъги да игнорира не-економическитѣ страни на живота, грѣши въ такъвъ смисъль въ първото отношение; а економическия материализмъ, който обръща внимание на не-економическитѣ страни на живота, като на

обектъ, служащъ само за економически обяснения, грѣши и въ другъ смисъль. Родството на едностранчивото економическо направление и економическия материализмъ се заключава въ това, че тѣ и двамата виждатъ прѣдъ себѣ си само едната економика: първото — въ качеството на единствения прѣдметъ, който е достоенъ за научно изслѣдвание, а другия — въ качеството на единственото обяснение на цѣлия исторически животъ. До колкото двѣтѣ родственни школи изслѣдватъ толкова важната страна на живота и нейното влияние върху другитѣ социални и културни явления, — тѣ извършватъ дѣйствително едно научно дѣло. Щомъ, обаче, тѣ безсъзнателно или съзнателно ограничаватъ научния интересъ и стѣсняватъ теоретическата мисъль — поражда се тогасъ и едностранчивия исторически економизмъ, когото виждаме и въ двѣтѣ школи. Наистина, историческата наука ще извлече полза отъ всичко цѣнно, което едностранчивия економизмъ е въ състояние да ѝ даде. И никой, който е запознатъ съ работата, нѣма да отрича, че тази полза е твърдѣ значителна и, че тоя економизмъ е далъ до сега много цѣнни нѣща, но никой, запознатъ съ работата, нѣма сжщо да отрича и това, че отъ тука може да произлезе и голѣма врѣда. Врѣдна е всѣка едностранчивостъ, врѣдни сж всички прѣдварително приети мисли, а разгледваемия отъ насъ економизмъ въ историята съдържа такива мисли твърдѣ много. Между другото, той врѣди и самъ на себѣ си, а слѣдователно и на своето дѣло. Врѣди, дѣйствително, на своето дѣло, като се дискредитира въ очитѣ на историцитѣ отъ другитѣ направления съ своитѣ претенции на абсолютно господство въ науката, съ своето нерѣдко абсолютно незнание и неразбиране на явленията отъ чисто пси-

хически и културенъ характеръ, съ своитѣ обтегнжти, невѣрни, понѣкога, ще кажж даже, просто нелѣпи економически тълкувания на историческитѣ факти. Като цѣнимъ високо положителнитѣ заслуги на историческия економизмъ, ний лично не можемъ да не осждимъ най-строго всичко, което въ тоя економизмъ е едностранчиво и не научно. Историческата наука въ своето пълно, съ дѣйствително здраво, развитие, ще се отъкми съ тѣзи болѣзненни явления, толкосъ по-вече, че въ неж тази болѣсть е не отъ общо, а отъ мѣстно значение. За туй, врѣдата на едностранчивия економизмъ, споредъ менѣ, не се заключава тукъ.

Економическия материализмъ има своя популярна литература. Неговитѣ идеи се распространяватъ, както на Западъ, тъй и у насъ, благодарение на тѣхната чисто външна свръзка съ трѣптящитѣ въпроси на съврѣменостьта. Подъ влиянието на тѣзи идеи се образува историческото мировъзрѣние на обществото, и на това не може да не се обръща внимание отъ гледна точка на правилното историческо образование. Азъ нѣма да повтарямъ тука това, което съмъ писалъ на разни мѣста въ послѣднитѣ години върху особената важность на научното историческо образование за културното въспитание на обществото, за гражданското въспитание на общественитѣ дѣятели. Но, споредъ нашето мнѣние, само тогава ще може историческото образование дѣйствително да принася благи резултати, когато то расширява, а не стѣснява умствения кржгозоръ, когато то помага да се разбере взаимодѣйствието, въ което се намиратъ разнитѣ страни на обществения животъ по между си, а не приучава доктринерски да се свежда цѣлото й разнообразие къмъ единъ какъвъ да е отвлеченъ

принципъ. Истинското историческо образувание трѣба именно да противодѣйствува на всѣка едностранчивость, на всѣка прѣдвзетость. Исключителния интересъ къмъ едната само економическа история и прѣдварително съставената мисъль върху това, че само економическитѣ обяснения на историческитѣ събития сѫ вѣрни, такъвъ интересъ и такава мисъль сѫ способни да настроѭтъ хората, които търсѭтъ историческо знание, къмъ едностранчиво четение, което не може да даде ни знания, ни правилно разбиране на цѣлия исторически животъ въ всичкитѣ му проявления.

Ний ей сега ще говоримъ отдѣлно за економическия материализмъ, като историко-философска доктрина. Но и всѣкой едностранчивъ, исключителенъ економизмъ въ историята е едностранчиво и ограничено направление, както едностранчиво и тѣсно е и всѣко специално направление въ тоя случай, когато то игнорира другитѣ направления и възвежда частното въ степень на общо. Економическия материализмъ още грѣши и съ това, че заставя да се приематъ неговитѣ основни положения на вѣра, като се явява чисто-догматическо учение. Историческото изучвание върви паралелно съ критиката, а економическия материализмъ се основава на извѣстенъ догматъ, когото не оправдава строго-научното економическо направление, което не излиза изъ своитѣ граници, и който економически материализмъ си остава и до днесь — а, ний мислимъ, ще си остане за винъги, — недоказанъ и отъ философска гледна точка.

2) Економическия материализмъ, като историко-философско учение. — Основното положение на економическия материализмъ, дѣйствително, не е било резултатъ на нѣкое научно изслѣдвание.

Економиката е била обявена за основа на цѣлия културно-социаленъ и исторически животъ на человѣчеството съвършено догматически, като особенъ родъ априорна аксиома, която не иска доказателства. Това съставлява, ако можемъ тъй да се изразимъ, първородния грѣхъ на економическия материализмъ. Свеждането на цѣлото разнообразие на духовния и общественъ животъ на народитѣ къмъ економическитѣ явления (като къмъ единствената основа на всичкитѣ други явления) прѣдставлява отъ себѣ си не изводъ отъ факти, не послѣдната дума на науката, а първата дума на доктрината, която се стрѣми да сведе всичкитѣ факти къмъ една прѣдварително съставена идея. Не напраздно економическия материализмъ, като историко-философска теория, се е загнѣздилъ въ нѣдрата на една отъ най метафизическитѣ, философски системи, каквито сѫ сѫществували нѣкога. Той, впрочемъ, и сега не иска да се раздѣли отъ хегелианството. Въ края на деветнадесетия вѣкъ е твърдѣ странно даже да се занимаваме съ възкресяването на тази философска система, която може да се счита за погребена навѣки, и която се възражда сега за новъ животъ именно само въ економическия материализмъ. Прѣдставителитѣ на послѣдньото се мѫчѫтъ да основатъ истиностьта на своето учение върху неговото хегелианско происхождение, върху неговия диалектически характеръ. При това, обаче, тѣ не вематъ двѣ нѣща въ внимание. Първо, хегелианството въ тази теория не е нищо друго освенъ една форма, а не съдържание; слѣдователно, отъ тази страна доводитѣ на економическитѣ материалисти нѣматъ абсолютно никакво значение. Второ, да се основава върху хегелевата философия, осѫдена въ всичко отъ научното движение

отъ втората половина на XIX в., значи да се върви назадъ, значи да не се признаватъ тѣзи резултати, които сѫ придобити отъ това научно движение. Частно, нашето врѣме разбира развитието, еволюцията съвършено иначе, отъ онова, както го е разбиралъ Хегель. Учението се нарича економически материализмъ, но диалектическия процесъ, въ формата на който Хегель е мислилъ всѣко едно развитие, е процесъ логически, а не механически или органически, — процесъ въ областьта на духа, а не въ областьта на материята. Би трѣбало да се докаже още на економическитѣ материалисти, че тѣ иматъ право да се въсползуватъ отъ хегелианското разбирание на развитието, че тѣ, освенъ туй, иматъ право да замѣнѭтъ съ това разбирание съврѣменитѣ, дѣйствително чисто материалистически формули на механическата или органическа еволюция.

Економическия материализмъ се явява не само философски и научно-неоснована доктрина, но даже неразработена, макарь и отъ чисто-догматическа гледна точка. Неговото отношение къмъ материализма, въ философския смисъль на тази дума, си остава неясно, забъркано (заплетено). Едни отъ неговитѣ партизани съвършено игноriратъ въпроса; други се мѫчѫтъ да свържѫтъ тѣзи два материализма помежду си; трети, напротивъ, увѣряватъ, че економическия материализмъ съвсѣмъ не е туй, което прѣдставлява отъ себѣ си материализма въ другото значение на думата. Споредъ нашия възгледъ, истинското отношение на двѣтѣ направления е такова. Ако даже метафизическия материализмъ и да бѫде правъ, това никакъ не доказва правотата на економическия материализмъ. Нека духа да бѫде простъ продуктъ на материята, нека мисъльта да бѫде само функция на мозъка; но това ни най-

малко не задлъжава да се дири обяснението на историята вънъ отъ человѣка, въ окржжающата го срѣда, а не въ человѣка съ всичкитѣ свойства на неговата природа, и при това не въ материалната срѣда, а въ обществената — взета само въ нейнитѣ економически проявления. Отъ друга страна, когато вникнешъ по-джлбоко въ работата, виждашъ, че економическитѣ материалисти, излизайки отъ прѣдставлението за физическитѣ потрѣбности на человѣка, удовлетворяеми отъ економическата дѣятелность, — все пакъ основаватъ своитѣ разсжждения върху грубо-материалното разбирание на човѣшката природа. Тѣ винъги граджтъ разсжжденията си върху това, че на человѣка прѣди всичко е нуждна храна, облекло и прибѣжище, и че въ това именно се заключава корена на цѣлото историческо развитие. Тъй щото, материализма, взетъ въ общъ смисълъ, ни най-малко не задлъжава да се приеме основната идея на економическия материализмъ, макаръ послѣдния и да не е мислимъ безъ нѣкои материалистически прѣдсилки отъ твърдѣ грубо свойство. Економическия материализмъ се е явилъ като реакция противъ историческия идеализмъ: на една крайность, той противопоставилъ друга крайность, която е сжщо тъй едностранчива и която сжщо тъй малко съотвѣтствува на дѣйствителния животъ на человѣка и обществото, както и първата.

Между това, партизанитѣ на туй учение не само че не се стрѣмжтъ да снематъ отъ себѣ си обвинението въ грубъ материализмъ, но даже заявяватъ, че тѣхното учение по своя идеализмъ нѣма да отстжпи на никоя друга теория. Обаче, и отношението имъ къмъ идеализма си остава сжщо съвършено неопрѣдѣлено. Най-често тѣ утвърждаватъ, — и въ това се заключава цѣлата сжщность на

доктрината, — че всичкитѣ идеи, които намираме въ съзнанието на обществото (и слѣдователно, въ ума на отдѣлнитѣ лица), въ послѣдния анализъ се обясняватъ отъ даденото економическо състояние на обществото. По кой начинъ, обаче, религията, философията, морала, поезията, искуството и науката възникватъ изъ економиката или се пораждатъ отъ нея, — това си остава неисказана тайна, въ която послѣдователитѣ на економическия материализмъ не се опитватъ даже да проникнатъ. Отъ друга страна г. Николаевъ и Вайзенгрюнъ внисатъ въ економическия материализмъ разни „допълнения и поправки,“ които разрушаватъ економическия материализмъ отъ самата му основа. Други, поправовѣрни послѣдователи на доктрината протестиратъ противъ това. Безъ да забѣлѣжатъ, обаче, тѣ вървятъ по сѫщия пѫть и внисатъ въ своето учение извѣстенъ идеализмъ, който по нѣкога пророкува, че въ бѫдѫще човѣка, благодарение на нѣкаква „скачка,“ ще стане безусловенъ господарь на срѣдата, че духа ще възтържествува надъ материята, и ще настѫпи царството на духовната свобода, което ще отстрани материалната необходимость. Всичкото това е съвършено непослѣдователно и противорѣчиво. Тукъ ний имаме работа съ едно чисто механическо съединение на крайния материализмъ съ еднакво крайния идеализмъ.

Економическия материализмъ, най-послѣ, е опитъ да се построи социологията, върху политическата економия само. Той игнорира цѣлата социологическа литература, като начева отъ Конта и свършва съ послѣднитѣ прѣдставители на тази наука. Той не се е докоснѫлъ до социологическитѣ спорове отъ втората половина на XIX в. За него сѫ прѣминѫли безслѣдно — въ смисълъ на прѣдотвраща-

ващъ примѣръ — опититѣ за построението на социологията, върху биологията (дарвинизма въ социологията, органическата школа,) които сѫ биле тъй сѫщо ненаучни едностранчивости, каквато едностранчивость се явява и той самъ. Надъ въпроса, въ какво отношение трѣбва да се намира социологията къмъ психологията — економическитѣ материалисти и не се замислятъ даже. Тѣ сфанѫли взаимодѣствието на индивидуумитѣ въ обществото само въ економически смисъль, като испустнѫли изъ прѣдъ видъ, че и къмъ външната природа у человѣка сѫществува не едно само утилитарно-економическо отношение. Тѣ не опрѣдѣлили мѣстото на социологията въ общата система на знанието, а сѫщо и мѣстото на политическата економия въ крѫга на дргитѣ обществени науки. Тѣ не създали класификация на наукитѣ, която, макарь и до нѣйдѣ, да оправдае непосрѣдственото съприкосновение на политическата економия и биологията, съ отстранението на психологията отъ принадлѣжащето ѝ мѣсто и съ прѣвращанието на политическата економия въ единствена основа на всичкитѣ други обществени науки. Цѣлото научно движение, прѣдизвикано отъ развитието на позитивизма, е минѫло покрай економическия материализмъ, безъ да се отрази на него. Може да се каже, че, както историко-философската теория въ края на 19 вѣкъ, той, подобно на неизмѣненъ догматъ, ни на крачка не се е подвижилъ напрѣдъ въ сравнение съ срѣдата на това столѣтие, когато за пръвъ пѫть е билъ провъзгласенъ основния принципъ на економическия материализмъ.

И тъй, отъ историко-философска гледна точка, економическия материализмъ се оказва и лишенъ отъ научно основание, и неразработенъ колко-годѣ под-

робно, и несъотвѣтственъ на съврѣменото състояние на социологията. Опититѣ, да се даде на това учение по-обширно развитие, да се внесѫтъ въ него необходими допълнения и поправки — сѫ имали за резултатъ само издънното расклащание на основния му принципъ. Това учение, прѣди всичко, отстранява отъ обяснението на историята всичко, което само, макарь и едвамъ, напомня за идеализма, т. е. за ролята на идеитѣ, — тоя духовенъ факторъ на историята. Най-подиръ, винъги, когато се е прилагала основната идея на економическия материализмъ къмъ обяснението на *всичкитѣ* страни на историческия животъ, това се е правяло само посрѣдствомъ изнасилвания, произволъ и искривяване на дѣйствителнитѣ отношения. На това, обаче, по нѣкога е помагало (както у Лориа) и слабото знание на историята.

Въ встѫплението къмъ настоящитѣ етюди азъ се обѣщахъ да заема едно неутрално положение и да се отнасямъ безпристрастно къмъ психологическото и економическо обяснение на историята. Ако азъ бихъ ималъ работа съ едностранчивото психологическо обяснение на историята, която противорѣчи на съврѣменото състояние на социологията, и което да е безъ всѣкакво философско основание и безъ извѣстна научна разработка, т. е. ако азъ бихъ ималъ работа съ исключително-културното направление, което би признало всѣкой економизмъ въ историята за ненаученъ и което би тълкувало съвършено произволно економическитѣ и зависящитѣ отъ тѣхъ явления, — азъ бихъ постѫпилъ съ такова едно учение сѫщо тъй както постѫпихъ и по отношение на економическия материализмъ. Безпристрастието ме заставѭ да признаѭ, че економическото направление на историческата наука, поставено въ прилични

граници, безъ да излиза вънъ отъ прѣдѣлитѣ на своята компетенция (т. е. безъ да се впуща въ чужда за него область) е едно отъ най-важнитѣ придобития на историческата наука. Само въ това именно може да се заключава теоретическото оправдание на економическия материализмъ. При това, обаче, трѣбва да се притури и условието, че той ще изслѣдва влиянието на економическия факторъ въ разнитѣ сфери на историческия животъ, но нѣма да намира това влияние и тамъ, гдѣто го нѣма и неможе да го има. Suum cuiqe.

Специално за теорията на историческия процесъ, економическия материализмъ поставилъ въпроса за значението на економическия факторъ въ социалната еволюция. За съжалѣние, обаче, економическия материализмъ тръгнѫлъ по съвършено лъжливъ пѫть въ рѣшението на тоя въпросъ. Въ първото се състои неговата заслуга, а въ послѣдньото — неговата най-слаба страна, защото тоя пѫть е пѫтя на догматизма, а не на критиката.

ПРИЛОЖЕНИЕ.

За историзма въ политическата економия[1]).

Възникването на историческото направление на политическата економия въ четиридесетьтѣ години на текѫщето столѣтие[2]) е било особенъ единъ протестъ

[1]) Извлѣчено съ съкращения изъ статията ми „Политическата економия и теорията на политическия процесъ" (Историч. Обозрѣніе, Т. II.). Това извлечение се отнасѧ къмъ стр. 20 и 65 отъ текста на настоящата книга.

[2]) Първото съчинение, въ което историческитѣ идеи намѣрили своето изражение, приложени къмъ економическитѣ явления, е била книгата на Вилхелмъ Рошеръ, въ самото заглавие на която (Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode, 1843) се заключава указанието на новата гледна точка.

противъ господствувалата тогасъ класическа школа съ нейното чисто теоретическо направление; а именно затуй, че това направление не се е считало за достатъчно отъ историческитѣ условия, съ които, както и всичко останжло въ културно-социалния миръ на человѣка, биватъ обградени явленията на стопанския животъ на народитѣ. Новото направление е доказало, че тѣзи явления се отнасжтъ къмъ категорията на историческитѣ и, въ качеството си на такива, тѣ постоянно се измѣняватъ. Тъй щото, много отъ това, което класическата школа е приемала за вѣчни закони на народното стопанство, приложими на всѣкждѣ и всѣкога, се оказвало, отъ историческа гледна точка, само една съвъкупность отъ формули на стопанствения битъ на опрѣдѣлена историческа формация. Би било погрѣшно, обаче, да се мисли, че само едната историческа школа е дошла до тази мисъль: това сжщото сж прокарвали въ съчиненията си и економиститѣ отъ социалистическата школа — Марксъ и Родбертусъ. Тѣзи послѣднитѣ сж видѣли въ законитѣ на класическата школа само „исторически категории,“ т. е. закони на опрѣдѣленъ исторически типъ отъ стопанствени отношения. Даже може и да се твърди, че прѣдставителитѣ на научния социализмъ сж първитѣ, които сж съпоставили резултатитѣ отъ сравнително-историческото изслѣдвание на стопанственитѣ форми на бита у разнитѣ народи съ теоретическитѣ положения на класическата школа. „Въобще, — казва Родбертусъ, — до като не тръгнемъ въ пжтя на сравнителната физиология на вървящитѣ единъ слѣдъ другъ степени на социалния животъ, т. е. на вървящитѣ въ всемирната история единъ слѣдъ другъ родови образувания и видове на обществено-стопанственото развитие, — ний нѣма да проникнемъ по-наджлбоко въ природата на социалния животъ[1].“ Прѣдставлявайки отъ себѣ си реакция противъ абстрактното направление на старитѣ економисти, историческата школа сама се увлѣкла задъ границитѣ на потрѣбното: тя не се задоволявала съ поправката, която тя внесла въ уче-

---

[1] *Родбертусъ.* Изслѣдвания въ областьта на националната економия на класическата древность. IV, 43, забѣл.

нието на класическата економия, но си поставила за задача да отфърли всичкитѣ резултати, придобити отъ послѣднята. Освенъ това, тя прѣди всичко се отнесла безусловно отрицателно къмъ самия методъ на теоретическата економия, като е считала за издънно (коренно) погрѣшна всѣка една мисъль за възможностьта да се приложи дедукцията къмъ изслѣдването на стопанственитѣ явления. Всѣкиму е извѣстно, че тоя методъ има за свой защитникъ Милля, но никой отъ прѣдставителитѣ на историческата школа не се е потрудилъ да обори аргументацията на партизанитѣ на дедукцията. Освенъ туй „между прѣдставителитѣ на историческата школа, — казва единъ историкъ на економическитѣ учения, — ний не срѣщаме даже надлѣжно знание върху тѣзи учения. които тѣ просто или отричжтъ, или отфърлжтъ.“ Той забѣлѣзва още че крайнитѣ прѣдставители на школата признаватъ изключителното господство на индукцията — която понѣкога наричжтъ „исторически методъ“ — макарь и тукъ тѣ да не показватъ, „по кой начинъ, отъ наблюденията на конкретнитѣ историко-стопанствени явления посрѣдствомъ индукция, може да се достигне къмъ познанието на основнитѣ обществено-стопански закони[1].“ „Економиститѣ отъ историческата школа, — говори единъ отъ нейнитѣ партизани, — сж наклонни да защищаватъ индукцията по единъ съвършено ненаученъ способъ, повърхностно и при това съ крайна нетърпимость по отношение на своитѣ противници[2].“ За образецъ отъ това, какъ се отзоватъ економиститѣ-историци за економиститѣ-теоретици, могжтъ да служжтъ заявленията на Шмоллера, който казва, че резултатитѣ на смитовата школа „се излѣли въ абстрактни схеми, които нѣматъ никакво отношение къмъ дѣйствителния животъ“ ... „Историческата школа, — казва той още, — прѣдставляваповратъ къмъ научното изучване на дѣйствителностьта, вмѣсто цѣлия редъ отъ мъгляви, абстрактни изображения, лишени отъ всѣко на-

---

[1]) *Левитски.* Задачитѣ и методитѣ на науката за народното стопанство. 1890. Стр. 191, 193 и 194.

[2]) Bella Wiss. Zur Logik der Nationalökonomie. У *Левитски* на стр. 196.

учно значение[1])." И историческата школа отъ своя страна се е подфърляла на нападки отъ теоретическата гледна точка, която въ дадения случай единодушно защищавахѫ прѣдставителитѣ, и на класическата школа, и на научния социализмъ. Напр., Дюрингъ обвинява историческата школа въ „еклектически историзмъ, който се мѫчи да измѣсти всѣка една самостоятелна мисъль" и е създалъ вече „мислители, които се отличаватъ съ нерѣшителность въ мисъльта и съ мозаична ученость." Дюрингъ нарича този историзмъ „фалшивъ," „който нѣма нищо общо съ критическата наука," „който се отказва отъ всѣка логика" и др. т. Марксъ, тъй сѫщо, нарича „анатомо-физиологическия методъ" на родоначалника на историческата школа, Рошеръ, „еклектически професорски абсурдъ[2])."

Отбѣлѣзвайки това отрицателно отношение на историческата школа къмъ теоретическото мисление, ний, собствено имаме прѣдъ видъ да обърнемъ внимание на туй, че тукъ, въ областьта на економическата наука, се е повторило — и може би въ по-рѣзка форма — това явление, за което говорихме по-горѣ по поводъ на внисанието историческа гледна точка въ юриспруденцията и въ изучванието на литературата[3]). Историческата школа въ политическата економия, — която разработва, както историята на самото стопанство, тъй и историята на економическитѣ учения, — се е отнесла съвършено отрицателно къмъ класическата школа, — която изслѣдва, напротивъ, общитѣ типове и норми на стопанственитѣ явления и която обяснява законитѣ, които ги управляватъ. Въ сѫщность, — вѣрно забѣлѣзва проф. Левитски, — „двѣтѣ тѣзи школи работѭтъ въ различни департаменти на единъ и сѫщъ клонъ отъ знанието. Погрѣшнитѣ и едностранчиви възрѣния на историческата школа за задачата на политическата економия, — казва той, — произлизатъ отъ нейния невѣренъ възгледъ върху значението на производимитѣ отъ нея работи. Тя иска да направи задачата на историко-стопанскитѣ изслѣдвания — единствена задача и единственъ прѣдметъ на поли-

---

1) *Левитски*, 4.
2) *Марксъ*. Капиталъ. Спб. 1872 I, 43. Ср. стр. 151—152.
3) Гл. глава II.

тическата економия; а на мѣстото на теоретическото изслѣдвание на стопанственитѣ явления — да постави научнитѣ начини (приеми) на историко-стопанственитѣ изслѣдвания, или приемитѣ на битописанието на живота на народитѣ.“ За туй, споредъ мнѣнието на проф. Левитски, „методологическитѣ възрѣния на историческата школа трѣба да се разгледватъ като отрицателенъ фактъ въ историята на развитието на политическата економия[1]).“ Като се присъединяваме къмъ това мнѣние, ний никакъ не распространяваме заключаващата се въ него присжда върху фактическитѣ работи на историческата школа, — която присжда се заключава въ това мнѣние, — защото никой нѣма да отрича важното значение на тѣзи работи, и за политическата економия, и за историческата наука. Въ дадения случай, цѣлия въпросъ се заключава за насъ не въ туй, какво сж направили економиститѣ отъ разнитѣ школи, а въ туй — какъ тѣ разбиратъ задачата и метода на своята наука. Историческата школа, която наченж съ протестъ противъ исключителното господство на дедукцията, — сама попаднж въ противоположна крайность, прѣпоржчвайки само едина исторически методъ, като, заедно съ това, тя стѣсни задачата на економическата наука.

Както се вижда, ни една отъ специалноститѣ не може да служи за такъвъ прѣкрасенъ примѣръ отъ грамадната важность на занимането съ методологическитѣ въпроси, както политическата економия. И именно за туй, защото въ нея, — благодарение на антагонизма на отдѣлнитѣ направления и на полемиката между тѣхнитѣ прѣдставители, — сжществува цѣла методологическа литература. Въ нея, споредъ нашия възгледъ, особено е важна книгата на виенския професоръ Карлъ Менгеръ — „Изслѣдвания върху методитѣ на социалнитѣ науки и особено на политическата економия [2]),“ която се появи въ 1883 г. Това съчинение е оказало голѣмо влияние върху разви-

[1]) *Левитски*, 10—11.

[2]) *К. Menger*. Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere. **Руския прѣводъ на тази книга е изданенъ въ 1894 г. Въ настоящата статия се цитира нѣмския оргиналъ.**

тието на методологическата литература на политическата економия; а подъ неговото влияние между другото, проф. В. Левитски е почнжлъ да мисли върху своята магистерска дисертация — „Задачитѣ и методитѣ на науката за народното стопанство.“ Поради това именно, той е изучилъ както историята, тъй и съврѣменото състоятние на въпроситѣ на економическата методология [1]). Особената цѣнность, която виждаме въ тѣзи трудове, се длъжи на обстоятелството, че тѣ и двата сж намислени и отчасти испълнени въ смисъль на синтезъ между теоретизма и историзма въ економическата наука. Менгеръ направо начева своята книга съ указванието на това, че мира на явленията може да бжде разгледанъ отъ двѣ съвършено различни гледни точки. Отъ тѣхъ едната има прѣдъ видъ конкретнитѣ явления, — взети въ извѣстно врѣме и извѣстно мѣсто, или пъкъ тѣхнитѣ конкретни отношения по между си; а другата — формитѣ на явленията (Erscheinungsformen), които се възвращатъ при смѣната на тѣзи явления едни съ други. Съ една рѣчь, едната точка има прѣдъ видъ индививидуалното, другата — общото. Възъ основа на тоя принципъ Менгеръ опрѣдѣлжж както сжщностьта и задачата на историческитѣ науки за народното стопанство, тъй и сжщностьта, задачата и значението на неговата теория. А наредъ съ тѣхъ — съ историята и теорията — той поставя още и практическитѣ науки за народното стопанството [2]). Появяванието на Менгеровата книга възбудило въ нѣмската економическа литература голѣмъ интересъ къмъ методологическитѣ въпроси, „при което — както казга г. Левитски, който е изучавалъ старателно прѣдизвиканитѣ отъ книгата на Менгера статии и брошури — ясно сж испъкнжли двѣ полемизиращжщи партии — теоретицитѣ, които граджтъ своитѣ економически възрѣния върху основата на реформираната отъ тѣхъ класическа теория, и защитницитѣ на принципитѣ на историческата школа, формулирани отъ В. Рошеръ и

---

[1]) Сравни статията на сжщия авторъ „Въпроса за методиката на политическата економия въ най-новата германска литература,“ Юрид. Вѣстн., 1884, № 12.

[2]) *Menger, I.*

Книсъ [1]).“ Самъ автора на руската методологическа работа, сподѣляйки, — макаръ и не напълно, — принципитѣ на Менгера, основателно забѣлѣзва, че „антагонизма между историческата школа и теоретическитѣ школи проистича отъ причини, които нѣматъ нищо общо съ научното достойнство на работитѣ, извършени отъ двѣтѣ школи.“ Споредъ неговитѣ думи, които намиратъ маса подтвърждения, тоя антагонизмъ „само свидѣтелствува, че опрѣдѣлението на общитѣ принципи и задачи на самата наука, систематѣ и нейнитѣ части (тъй да се каже економическата енциклопедия, по аналогия съ юридическата) прѣдставляватъ най-назадъ останжлата часть на политическата економия [2]).“ Самъ Менгеръ въ една отъ своитѣ рецензии сжщо указва на относителната закжснѣлость на научното разработване на економическитѣ явления, като се облѣга на факта, че „ученитѣ економисти и цѣли школи не сж дошле още до единомислие относително съставнитѣ части, задачитѣ, методитѣ и главнитѣ направления на изслѣдването въ своята наука. Раздѣлението естествознанието на отдѣлни области, — казва той, — признаването право на гражданство за отдѣлнитѣ направления въ изслѣдването, се явява отдавна вече свършенъ фактъ, който е принесълъ своитѣ благотворни резултати за тази наука. Въ естествознанието, — прибавя той, — никой вече не смѣсва историческитѣ и теоретически науки, — даже и тогасъ, ако тѣ се отнасжтъ към една и сжща частна область на естествознанието: напр., историята на земята съ геологията изобщо, антропологията съ физиологията или анатомията . . . . Даже въ областьта на науката за държавното право не се изразяватъ вече никакви по-нататъшни съмнѣния относително различието между историята на държавитѣ и теоретическото държавно право. Тъй сжщо и въ областьта на юриспруденцията никой не се съмнѣва въ необходимостьта да се различава историята на правото отъ догмитѣ и законодателната политика [3]).“ Безъ да се докосваме до областьта на естественитѣ науки, ний мислимъ, че Менгеръ сгжстява мал-

[1]) *Левитски III.*
[2]) Ibid., 13.
[3]) Левитски 8—10.

ко краскитѣ относително политическата економия, или, напротивъ, твърдѣ оптимистически си прѣдставя взаимнитѣ отношения на основнитѣ юридически понятия. До колкото ми е извѣстно, юридическата методология е разработена даже по-лошо отъ економическата. Въ всѣки случай, обаче, въпроса за причината на раскола (разцѣпа) между економиститѣ, — ако само оставимъ на страна различието на практическитѣ гледища, които сподѣлятъ, напр., буржуазнитѣ и социалистически економисти, — е поставенъ съвършено вѣрно отъ Менгера, а слѣдъ него и отъ проф. Левитски. Между това, въпроса за отошението на теорията и историята, поставенъ на редъ отъ методологическата литература въ областьта на политическата економия, има твърдѣ широко значение. И рѣшението на тоя въпросъ върху почвата на научната дисциплина само, може да съдѣйствува за рѣшението му и въ другитѣ области на знанието, щомъ възникне нѣкакъвъ принципиаленъ споръ между теоретицитѣ и историцитѣ.

Да се обърнемъ по тоя въпросъ прѣди всичко къмъ нашия съотечественикъ. Неможемъ наистина, да не се съгласимъ съ проф. Левитски, когато той наедно съ Менгера настоява на необходимостьта отъ строгото разграничение между началото на теорията, историята и политиката (въ практическия смисъль на думата) въ състава на економическитѣ учения. Но цѣлия въпросъ се състои въ това, именно — какъ да се направи това разграничение. Споредъ менѣ, Менгеръ съвършено правилно вижда задачата на теоретическата економия въ свеждането реалнитѣ стопанствени явления къмъ най-прости елементи и къмъ установяването на точни закони за народното стопанство. А тѣзи закони, споредъ него, трѣбва да иматъ значение за всичкитѣ врѣмена и народи, у които сѫществува имуществено обращение. Вслѣдствие на това, достатъчно е да се откриятъ веднажъ тѣзи закони, за да се обяснятъ за винъги всичкитѣ явления на минѫлото, настоящето и бѫдѫщето на историята на стопанствения битъ[1]). Сѫщата мисъль върху общата теория или номология

[1]) Das exacte (противополагаемъ отъ Менгера на емпирическия законъ) gilt füralle Zeiten und Völker, welche einen Güterverkehr aufweisen. *Menger,* 58.

на економическитѣ яаления се заключава и въ цитиранитѣ отъ проф. Левитски слѣдящи думи на пражския троф. Саксъ, който се е занимавалъ много съ методологията[1]). „Въ политическата економия, — казва той именно, — неможе да става дума за особенитѣ теории на стопанството на тоя или оня народъ, за това или онова врѣме, както неможе да става дума и за особената психология напр., на англичанетѣ и французитѣ, на хората отъ срѣдневѣковна Европа или на съврѣмения намъ периодъ. — а само за психологията на человѣка изобщо, като типиченъ индивидуумъ.“ И тъй, ето какво нѣщо е общата теория: тя е наука за законитѣ (а по нашата терминология — номология), на която ний трѣбва да противпоставяме не едната само история, — която изучава явленията въ тѣхната послѣдователность, — но въобще всѣка наука за конкретнитѣ явления (феноменологията), независимо отъ това, да ли ще се изучаватъ въ нея явления, взети въ продължаващето се врѣме — както това прави историята — или же явления, взети въ извѣстенъ моментъ, — както това става, напр., при статистическото описание. Ако способа на историята нарѣчемъ заедно съ Конта — динамически, а описанието на съществуващитѣ въ дадения моментъ явления — статическо, то и двѣтѣ тѣзи гледища ще бъдатъ еднакво приложими и къмъ науката за общитѣ закони, и къмъ науката за конкретнитѣ явления; т. е. както всѣка номология, тъй и всѣка феноменология може да бъде и статическа, и динамическа, което зависи отъ това, какви явления се изслѣдватъ — съществуващи ли, или послѣдователни. Проф. Левитски съвършено неправилно идентифицира и въ науката за правото, и въ политическата економия динамическата и статическа гледни точки съ историческото и теоретическо гледища[2]). За това, той съвършено напраздно по-

[1]) Приведенитѣ думи се заключаватъ въ неговата брошура — Die neuesten Fortschritte der Nationaloekonomischen Theorie. 1882. Левитски, 39. Впрочемъ, проф. Лев. не оправдава подравняването законитѣ на теоретическата економия къмъ законитѣ на природата, като излиза отъ това (невѣрно споредъ насъ) положение, че явленията на природата си оставатъ вѣчно нѣизменими, а общественитѣ явления само се измѣняватъ исторически, 41 — sq.

[2]) *Левитски.* 30 sq, 36, 60—61.

правя напълно вѣрното възрѣние на Менгера за отличието на теорията отъ историята. „Различието между теоретическото и историческото изучване на народното стопанство, — говори г. Левитски, — се заключава не въ това, че стопанствената история изучава индивидуалнитѣ явления, а пъкъ теоретическата економия — типоветѣ на стопанственитѣ явления и типичнитѣ отношения между тѣхъ, както мисли Карлъ Менгеръ. Това различие е отъ другъ родъ: за прѣдметъ на стопанствената история служжтъ еднакво и типическитѣ и индивидуалнитѣ явления на стопанския животъ; но историята ги изслѣдва отъ страна на самия процесъ на тѣхното развитие и отъ страна на прѣобразованието на едни форми отъ тѣзи явления въ други (социална динамика). А теоретическата економия наопъки, изслѣдва стопанственитѣ явления на даденъ исторически типъ стопанствено устройство отъ страна на взаимното сжществуванието на явленията заедно съ свръзката и законосъобразностьта (закономѣрностьта) между тѣхъ; съ други думи, тя изучава стопанственитѣ явления въ тѣхното статическо състояние.“ При това проф. Левитски сравнява двата рода изслѣдвания съ двѣтѣ системи на знанието въ геологическата наука, отъ които едната изобразява процеса на послѣдователното развитие и наслоение на земната кора, а другата — строението на даденитѣ отаени геологически формации[1]). Тоя възгледъ на нашия економисть изисква малко по-подробенъ разборъ. Първо, проф. Левитски казва, че за прѣдметъ на стопанствената история служжтъ, типическитѣ, и индивидуалнитѣ явления. Съвсѣмъ не тъй. Историята, напр., на кое да е право, е едно, а общата теория на правообразуванието е съвършено друго нѣщо; друго нѣщо е историята на тоя или оня народъ, и съвършено друго е общата теория на историческия процесъ. Подобно на това и историята на индивидуалнитѣ економически явления е дѣйствително история, а общото учение за економическото развитие е вече теория. Второ, споредъ проф. Левитски, теорията изслѣдва взаимосжществуващитѣ стопанствени явления въ тѣхната конкретна връзка и въ законосъоб-

[1]) Ibid., 61.

разнитѣ отношения между тѣхъ. Но тукъ той по единъ непростителенъ начинъ смѣсва явленията и законитѣ, — или като подвежда подъ понятието за теорията и простото описание на даденитѣ взаимо-сѫществуващи явления, или пъкъ като идентифицира характернитѣ чърти на даденъ економически битъ съ общитѣ закони. Послѣдньото прѣдположение е по-вѣрно, защото проф. Левитски отрича за политическата економия законитѣ въ тоя смисъль, въ какъвто тоя терминъ се употрѣбява отъ Менгера. Въ московския университетъ г. Левитски е държалъ диспутъ, при което проф. А. И. Чупровъ му възразявалъ между другото и противъ възгледа му върху теоретическата економия като на система отъ формули, които се отнасятъ къмъ явления отъ извѣстенъ само исторически периодъ. А послѣдния е защищавалъ мисъльта, че сѫществуватъ економически закони, приложими къмъ всичкитѣ врѣмена и народи, а не само къмъ извѣстна историческа епоха[1]). По нашето мнѣние, прѣкрасно е разбралъ това цитирания отъ самия г. Левитски фрайбургски професоръ Филиповичъ въ своята встѫпителна рѣчь за задачата и метода на политическата економия. „Когато, — казва той, — ний отъ взаимо-сѫществуванието и послѣдователностьта на фактитѣ на дадено стопанствено състояние се обръщаме къмъ опрѣдѣлението на вѫтрѣшната свързка между тѣхъ, то ний заедно съ това прѣминаваме къмъ теоретическото обясненине. което сѫществено се отличава отъ историческото изслѣдвание[2]).“ Тъй щото названия писатель отнася къмъ историята (въ обширенъ смисъль) и взаймното сѫществувание, и послѣдователностьта на явленията. Признава възможностьта на теорията, както за първото, тъй и за второто, безъ да смѣсва описанието съ теорията, както прави това проф. Левитски, когато твърди, че „всѣка система на теоретическитѣ възрѣния има за свой прѣдметъ обяснението на явленията отъ опрѣдѣлена историческа формация на стопанствения животъ. По-голѣмата часть отъ економическитѣ системи, — казва той, — е насочена къмъ обяс-

---

[1]) Историческое обезрѣніе Т. I, от. I, стр. 302.

[2]) *Левитски,* 60, забѣл.

нението на стопанския битъ на съврѣменитѣ намъ културни народи, но не сѫществуватъ системи отъ теоретически възрѣния, които иматъ за свой прѣдметъ обяснението явленията на сгопанственото състояние на народитѣ отъ минѫлитѣ врѣмена. Такива сѫ напр., теоретическитѣ изслѣдвания на Родбертуса въ областьта на политическата економия на Гърция и Римъ, изслѣдванията на Арнолда и Ендемана относително феодалното стопанство[1])." Нима̀, ще попитаме ний, явленията на античното, срѣдневѣковното и новото стопанство сѫ до толкова несъизмѣрими, щото за тѣхъ е невъзможна такава обща история, която не би била въ сѫщность обяснение само на една опрѣдѣлена историческа формация на държавния животъ? Отричайки възможностьта на такава теория, проф. Левитски стои много по-близо къмъ историческата школа, — която той самъ критикува поради нейната едностра̀нчивость — отколкото това би могло да се види на пръвъ погледъ при четението на книгата му. Като желае да защити правата на теоретическата економия, той съвършено искривява нейната сѫщность, и въ това врѣме стѣснява задачата на историзма до една история на стопанството безъ теорията на неговото развитие[2]).

[1]) Ibid. 253.

[2]) Единъ рецензентъ на труда на проф. Левитски счита за неговъ най-голѣмъ недостатъкъ това, че автора „навредъ въ цѣлата си книга постоянно смѣсва двѣ съвършено различни понятия — историята на стопанския битъ и тъй нарѣчената отъ Книга теория на развитието на народното стопанство." Отъ тука, споредъ думитѣ на рецензента, произлиза това, че „автора испуща изъ видъ една отъ важниѣ заслуги на историческата школа, а отъ друга страна прѣувеличава нейната едностранчивость." Именно придавайки книсовото опрѣдѣление на политическата економия, като наука за „законитѣ на развитието на народното стопанство," той, вмѣсто думитѣ: „економическо развитие на народния животъ," употрѣбява изражението: „история на народното стопанство," което далечъ не е едно и сѫщо нѣщо. А заслугата на историческата школа се заключава, между другото, именно въ това, че тя е настоявала на необходимостьта отъ изслѣдването явленията на народното стопанство не само въ реда на тѣхното сѫществувание, но и въ тѣхната послѣдователность." Русская Мысль, 1890, Ноември. Гл. стр. 524 — 525 на библиографическия отдѣлъ. Освенъ това критика резонно възразява противъ проф. Левитски по поводъ на мисъльта му, че теорията на економическитѣ явления е въ сѫщность само чисто статическа теория.

Много по-добрѣ е разбралъ взаимнитѣ отношения на историческия и теорически елементи въ политическата економия Менгеръ въ своето съчинение, което е прѣдизвикало и самата книга на проф. Левитски. Книгата на Менгера, — въ която автора постояно указва на аналогията въ другитѣ обществени науки и даже въ естествознанието, — се явява защита на теоретическата економия. Освенъ туй тя е и опитъ да се опрѣдѣли ролята на историческия методъ въ изучването на стопанственитѣ явления, безъ отричанието отъ това, което бихме нарѣкли номологически характеръ на политическата економия. Въ труда си той оказва на господството на статистико — историческия методъ въ политико-економическата литература, като на причина за отпадъка на теоретическата економия въ Германия. По собственитѣ думи на Менгера, при други обстоятелства той самъ не би далъ значение на рѣшението на методологическитѣ въпроси, защото най-капиталнитѣ научни трудове биле извършени отъ хора, които никога не се занимавали съ тѣзи въпроси; тъй както и най-виднитѣ методици не създали ни една наука и не написали ни единъ капиталенъ трудъ въ тѣзи научни области, за методологията на които тѣ, обаче, направили твърдѣ много. Но въпроситѣ отъ тоя родъ получаватъ рѣшаѫще значение, когато науката встѫпи въ лъжливъ пѫть и се ползува съ лъжливи способи (приеми)[1]. Менгеръ се поставилъ на съвършено вѣрна почва, като разбралъ политическата економия въ всичкото многообразие на нейнитѣ задачи, — както послѣднитѣ сѫ се разбирали отъ отдѣлнитѣ школи, — и като подфърлилъ на свое собствено излѣдвание всичкитѣ употрѣбявани въ неѭ методи. Ний вече видѣхме, какъ той поставя една разлика между изучението на самитѣ явления въ историята (и статистиката) и изучението законитѣ на тѣзи явления въ теорията, разбирайки подъ закони типическитѣ форми на отношенията между явленията, каквито сѫ, напр., спаданието на цѣната на стоката вслѣдствие увеличението на количеството ѝ, или спаданието на процента вслѣдствие у-

[1]) *Menger*, стр. XII.

величението на капитала[1]). За откриванието на тѣзи закони сѫ възможни два метода: емпирико-релистическия и точния (exacte Richtung). Подъ първия Менгеръ разбира индукцията, която открива емпирическитѣ закони, които, обаче не ни даватъ възможность да прѣдсказваме настѫпванието на това или онова явление. И на това основание той отдава прѣдпочитание на дедукцията, на обстрактния или „точния“ методъ, защото само по тоя начинъ се добиватъ закони, които изразяватъ неизмѣннитѣ порядъци на явленията: туй което се наблюдава въ единъ случай при дадени условия, трѣба непрѣменно да се повтаря винъги при настѫпванието на тѣзи условия. Менгеръ защищава това разбиране на законитѣ отъ нападенията, които му се правѫтъ отъ страна на историческата школа. При това той аргументира въ тоя смисъль, че ако се поставимъ върху гледището на историческата школа, която напада теоретическата економия за абстрактностьта, неемпиричностьта на нейнитѣ закони, то би трѣбало да се отнасяме отрицателно и къмъ химията, елементитѣ на която не се срѣщѫтъ въ природата въ чистъ видъ, ни въ качествено, нито пъкъ въ количествено отношение; сѫщо така би слѣдвало да се отнасяме и къмъ механиката, която излиза отъ прѣдположението за движението на тѣлата въ безвъздушно пространство и безъ всѣкакво триение; най-послѣ и къмъ самата математика, съ нейнитѣ въображаеми точки и линии[2]). Менгеръ даже не допуща да се провѣряватъ абстрактнитѣ закони съ опитъ или съ емпирическитѣ закони, защото това е еднакво съ провѣряванието на една геометрическа истина посрѣдствомъ измѣрвание на дѣйствителнитѣ прѣдмети[3]). Защищавайки, по-нататъкъ, теоретическия характеръ на политическата економия, — която искали да прѣвърнѫтъ въ чисто историческа наука, — и като прави разлика между прилаганието на историческия методъ къмъ теоретическата на-

---

[1]) Между приложенията къмъ текста на Менгеровата книга, ний обръщаме вниманието на читателя върху статията „За разбиранието на теоретическата економия и за сѫщностьта на нейнитѣ закони,“ стр. 238—244.

[2]) Ibid., 75 sq.

[3]) Ibid., 53 sq.

ука за нородното стопанство и къмъ практическитѣ дисциплини, които се касаѭтъ до сѫщия прѣдметъ[1]), — той се спира тукъ главно надъ това, на което той дава названието на псевдоисторическитѣ направления въ теоретическитѣ изслѣдвания на народното стопанство[2]), основавайки се въ дадения случай на неголѣмото изслѣдвание на идеитѣ на развитието въ приложение къмъ политическата економия. Съвършено вѣрно, мислимъ ний, Менгеръ упрѣкава историческата школа въ това, че тя винъги поставя за задача на своята наука задачата, която принадлѣжи собствено на историята на народното стопанство. Той оспорва и тѣзи автори, които въ тази история виждатъ единствената вѣрна емпирическа основа на теорията; а сѫщо и тѣзи, които съ теоретическата економия идентифициратъ „изслѣдването на паралелизмитѣ въ историческото развитие у разнитѣ народи." Менгеръ отрича строгата законосъобразность (въ смисъль на правило, което не допуща исключения) въ стопанското развитие на народитѣ. Въ сѫщото врѣме, той съвѣтва прѣдпазвание отъ прилаганието на термина „закони" къмъ паралелизмитѣ, наблюдаеми въ развитието на цѣнитѣ, рентата или процента у разнитѣ народи. Както и да разбира сѫщностьта на законитѣ на развитието, вс́е пакъ Менгеръ е напълно правъ, когато твърди, че неможе да се сведе теоертическата економия къмъ една „философия на стопанствената история," която съдържа въ себѣ си исключителната история на паралелизмитѣ[3]).

Ний обаче, мислимъ, че за теорията на историческия процесъ би било извънредно важно теоретическото изслѣдване на тѣзи паралелизми, което изисква сравнително-историческо изучване отъ гледна точка на еволюционизма. Менгеръ признава правилностьта въ прилаганието на понятието за развитието къмъ стопанственитѣ явления, и т́о не само къмъ отдѣлнитѣ конкретни явления, но и къмъ общитѣ форми на явленията. Освенъ туй, той е съгласенъ, че забѣлѣзания чрѣзъ наблюдението фактъ на развитието на економи-

---

[1]) Ibid., 95 sq.
[2]) Ibid., 118 sq.
[3]) Ibid., 120—128.

ческитѣ явления не може да остане безъ влияние на тѣхната теория, а особено на реалистическото направление на послѣднята, което установява емпиричеснитѣ закони на економическата наука. Щомъ изслѣдуемитѣ явления сѫ неподвижни, теорията не може да се ограничи съ изучването имъ само въ единъ периодъ отъ врѣме, защото емпирическитѣ закони, извадени (съставени) само за една стадия отъ явления, не могѫтъ да се рапространяватъ и за другитѣ стадии. Менгеръ, обаче, прави тукъ една оговорка въ тоя смисълъ, че казаното отъ него ни най-малко не е равносилно съ признаването на необходимостьта да се създаватъ толкова разни економически теории, колкото и степени на развитието сѫществуватъ [1]). На тази оговорка, ще забѣлѣжемъ, би трѣбало да обърне по-голѣмо внимание проф. Левитски, който направи тъкмо такава грѣшка. Теорията на политическата економия може да бѫде само една, и като се поставимъ на гледището на това, което Менгеръ нарича точно направление, — неможемъ да не разгледаме и влиянието, което трѣба да испитва абстрактната економия, когато признаемъ развитието и въ областьта на стопанственитѣ явления. Указаното направление се стрѣми да открива „естественитѣ закони“ и то, не само въ пространственитѣ, но и въ врѣменнитѣ отношения[2]). А затуй, всѣка нова форма или стадия на економическитѣ явления, като прѣдставлява отъ себѣ си нова задача за дедуктивния методъ,— трѣба да бѫбе разбрана като резултатъ на законосъобразния генетически процесъ (Entstehungsprocesse); но, прибавя Менгеръ, послѣдователитѣ на „точното направление“ винъги сѫ постѫпали така [3]).

---

[1]) Ibid., 100—108.

[2]) Ibid., 115—117. Книгата на Менгера е прѣдизвикала твърдѣ жива полемика, въ която ний ще отбѣлѣжемъ само защитата на историческата школа отъ Шмоллера и отговора на Менгера. *Schmoller*. Zur Methodologie der Staats-und Socialwissenschaften въ „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reiche. 1883. *C. Menger*. Die Irrthümer des Historismus in der deutschen Nationaloeconomie. Върху тоя споръ гл. въ горѣказаната статия на г. Левитски.

[3]) *Чупровъ*. За съврѣменното значение и задачитѣ на политическата економия. М. 1874.

Въ руската економическа литература никога историческото изучване не е довеждало до крайноститѣ, които Менгеръ отбѣлѣзва въ нѣмската литература. При това теоретическата економия винъги е имала у насъ защитници. Това се вижда най-ясно отъ диспута на г. Левитски, когато проф. Чупровъ му е оказвалъ на сѫществуванието и на отричанитѣ отъ него общи закони на економическия животъ. Названия ученъ още въ встѫпителната си лекция въ московския университетъ съ пълно основание е отбѣлѣзвалъ факта, че „политическата економия изъ областьта на общественитѣ дисциплини прѣди всичко е приела научна форма,“ защото „първата крачка въ пѫтя на научния анализъ (на економическитѣ явления) се е състоялъ въ това, да укрѣпи въ убѣжденията на хората вѣрата въ законосъобразностьта на стопанственитѣ явления; да уясни съ пълна очевидность, че народното стопанство не е распръснѫтъ (безъ свръзка) материалъ, който може да приема различни форми подъ рѫката на искусния майсторъ, но да покаже, че въ него дѣйствуватъ собствени непоколебими закони[1]).“ Първата школа на политическата економия (смитовата) е излизала отъ възгледа, че „законитѣ на народното стопанство, — бидѣйки основани на постояното отношение на винъги равната на себѣ си економическа природа на човѣка къмъ външнитѣ нѣща, — стоѭтъ по-горѣ отъ пространството и врѣмето и си оставатъ неизмѣнени при всѣко промѣнение на явленията.“ Прѣдъ видъ на това отношение на проф. Чупрова къмъ теоретическата економия, важно значение получава и неговото опрѣдѣление на общото стрѣмление на историческата школа. Една отъ нейнитѣ особености той вижда именно въ стрѣмлението „да доказва несъстоятелностьта на смитовата хипотеза за сѫществуванието на неизмѣними, абсолютни стопанствени закони,“ защото послѣднитѣ за нея сѫ „само тенденции на отдѣлни сили за да произведѫтъ извѣстни слѣдствия, — тенденции, които могѫтъ да бѫдѫтъ отстранени посрѣдствомъ намѣсата на разумната човѣческа воля, която поради това носи и отговорностьта за да-

---

[1]) Гл. заб. 2 на стр. 189.

денитѣ стопанствени състояния.“ Като се поставя на гледището, че всѣка една отъ економическитѣ школи има извѣстна часть отъ истина, проф. Чупровъ защищава дедуктивния методъ при изслѣдването на законитѣ, които управляватъ економическитѣ явления. За това, той счита за заслуга на Адама Смита и неговитѣ послѣдователи опита, когото тѣ направихѫ за научното изслѣдване на законитѣ въ областьта на стопанственитѣ факти. „Каквото и да казва, — продължава той, — историческата школа за измѣнчивостьта на економическитѣ закони, но анализа показва, че въ реда на стопанственитѣ явления има извѣстна часть отъ съдържание, която винъги и при всичкитѣ условия си остава една и сѫща,“ макарь и да не би могло да се отрича, че Ад. Смитъ „възведе въ степеньта на общитѣ непоколебими закони много специфически чърти отъ съврѣменното му общество.“ Що се отнася до заслугитѣ на историческата школа, то проф. Чупровъ ги вижда въ „изяснението на ролитѣ на второстепеннитѣ фактори, лѣжащи помежду общитѣ закони и конкретнитѣ явления,“ т. е. тѣзи явления, които сѫ свойствени само на извѣстни родове отъ стопанственитѣ явления на извѣстни мѣстности и епохи. Найдобрѣ формулира почтения ученъ своята мисъль върху отношението между двѣтѣ направления приблизително така: първата задача на економическата наука е да установи „редъ отъ закони, които да обясняватъ основнитѣ чърти на стопанствената дѣятелность изобщо, които закони да бѫдѫтъ еднакво приложими къмъ всичкитѣ отрасли на стопанството и къмъ всичкитѣ степени на историческото развитие;“ но слѣдъ това тя „трѣбва да прослѣди на какви видоизмѣнения сѫ се подфърляли нейнитѣ закони въ течението на историческия животъ на човѣчеството, въ силата на тѣзи отдѣлни условия, които е донасяла всѣка нова степень на развитието на културата.“

Критическото разглеждание на основнитѣ посилки и методи на теоретическата и историческа школи има твърдѣ важно значение за теорията на историческия процесъ по много общи въпроси, които сѫ се зачеквали въ економическата методология. Въ повърхностния очъркъ, какъвто се явява настоящата статия,

азъ могж да отбѣлѣжж само нѣкои отъ тѣзи въпроси. Най-удобно ще бжде да се докоснж само до тѣзи, за които говорихме въ прѣдидящитѣ страници.

1. Първия въпросъ се касае до метода. Историческата школа, която си е поставила за задача да открива законитѣ на економическото развитие, се отнесла отрицателно къмъ дедукцията на класическата школа. Поставения отъ неѭ въпросъ се е възбуждалъ и въ другитѣ социални науки, — въ политиката и правото, — но ни въ една специална дисциплина той не се е обсжждалъ тъй подробно, както въ политическата економия. А това прави методологическата литература на казаната наука твърдѣ важна за теорията на историческия процесъ, тъй като и по отношение къмъ послѣднята възниква въпроса, не би ли трѣбало тя да се строи по исключително емпирически начинъ, т. е. допустима ли е въ неѭ дедукцията. Защитата на послѣднята отъ страна на прѣдставителитѣ на теоретическото направление противъ нападението отъ страна на економиститѣ на историческата школа, дава достатъчно количество аргументи и противъ тѣзи писатели, които осжждатъ всѣка дедукция въ историологията.

2). Въ методологическо отношение особено значение има книгата на Менгера, която, освенъ това, съдържа въ себѣ си не малко идеенъ материалъ и по другитѣ въпроси — интересни отъ гледна точка на теорията на историческия процесъ. Къмъ числото имъ се отнасѭ и въпроса за сжществуването на особени еволюциони закони, — които се различаватъ отъ каузалнитѣ, — който въпросъ трѣбва да се счита за откритъ, въ очакването на неговото рѣшение отъ специалнитѣ науки, които го сж поставяли въ една или друга форма. Той е възниквалъ, напр., и въ юриспруденцията, но главно въ политическата економия е било подчеркнжто емпирическото происхождение на такива закони, което ни приближава къмъ рѣшението на въпроса за тѣхното научно достоинството[1]).

---

[1]) Това има твърдѣ тѣсно отношение къмъ въпроса за обходимостьта или необходимостьта отъ капиталистическия фазисъ за всичкитѣ страни.

3. Методологическата литература въ областьта на политическата економия е подложила на подробно разглеждание и общия въпросъ за това, сѫществуватъ ли закони, дѣйствието на които не е ограничено нито отъ врѣмето, нито отъ мѣстото. Теорията на историческия процесъ, изслѣдвайки неговата сѫщность, т. е. това именно, какъ произлиза тоя процесъ на всѣкждѣ и всѣкога, може да има смисъль само, когато излиза отъ идеята за такива именно закони. И защитата имъ отъ економиститѣ на теоретическото направление, прѣдставлява отъ тази гледна точка голѣмъ интересъ за теорията на историята.

4. За съжалѣние, не може да се каже, че политико-економическата литература е дала нѣщо разработено по въпроса за ролята на личностьта въ историческия процесъ. Отъ научнитѣ специалности, тоя въпросъ се е повдигалъ главно само въ юриспруденцията и историята на литературата. Политическата економия, обаче, го е изоставяла, макарь класическата школа, да положимъ, — споредъ характеристиката на проф. Чупрова, — би трѣбало да се отнесе отрицателно къмъ тази роля, щомъ народното стопанство не може да се измѣнява подъ рѫката на искусния майсторъ, а пъкъ реформаторскитѣ стрѣмления на прѣдставителитѣ на научния социализмъ би трѣбало да прѣдполагатъ извѣстно признавание на възможностьта отъ личното дѣйствие, като факторъ, който видоизмѣнява стопанствения битъ. Що се касае до историческата школа, то тя по отношение на тоя въпросъ стои, очевидно, върху гледището на теорията, която може да се нарѣче теория на безличната еволюция. И въ това отношение економическитѣ материалисти стоѭтъ твърдѣ близо до историческата школа. Желателно би било, щото економиститѣ, които разработватъ философията на своята наука, да се заематъ за разрѣшението на въпроса за ролята на личностьта въ историческия процесъ, взетъ въ неговата економическа страна. Като говорѭ така, азъ ни най-малко не отричамъ това, че економическата литература заключава въ себѣ си маса отъ съображения, важни за рѣшението на тоя въпросъ. Би било твърдѣ интересно тѣ да се съберѫтъ,

да се привадѫтъ въ извѣстность, като съображения, важни именно отъ указаната гледна точка. Би могли тѣ да се намѣрѭтъ главно въ прѣпирнитѣ за „laisser faire, laisser passer“ и вмѣшателството, върху естественостьта и искуственостьта на економическитѣ явления и др. т.